

Seria

Polska

a Europa Środkowo-Wschodnia
w XX wieku

pod redakcją

Przemysława Waingertnera

Polska w Europie Środkowo-Wschodniej **Koncepcje geopolityczne i kultura w XX wieku**

Przedmiot i stan badań
Kompendium

tom IV

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

CENTRUM EUROPEJSKIE NATOLIN

Polska w Europie
Środkowo-Wschodniej
Koncepcje geopolityczne
i kultura w XX wieku

Przedmiot i stan badań
Kompendium

tom IV

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

Seria

Polska

a Europa Środkowo-Wschodnia
w XX wieku

pod redakcją
Przemysława Waingertnera

Polska w Europie Środkowo-Wschodniej Koncepcje geopolityczne i kultura w XX wieku

Przedmiot i stan badań
Kompendium

tom IV

Przemysław Waingertner – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski Najnowszej, 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

RECENZENT

Krzysztof Lesiakowski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Kurkowska, Marcin Sobala

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

krzysztof de mianiuk

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź–Warszawa 2020

© Copyright for this edition by Fundacja Centrum Europejskie Natolin, Łódź–Warszawa 2020

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons

Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Dialog” w latach 2018–2020 na potrzeby projektu Centrum Europejskiego Natolin

Elektroniczna platforma transferu wiedzy i zasobów źródłowych. Wizje roli Polski

w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych

i cywilizacyjno-kulturowych w XX w.

www.eptw.edu.pl

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09938.20.0.K

Ark. wyd. 7,3; ark. druk. 8,125

WUŁ ISBN 978-83-8220-109-3

WUŁ e-ISBN 978-83-8220-110-9

Natolin ISBN 978-83-955090-6-3

<https://doi.org/10.18778/8220-109-3>

SPIS TREŚCI

Przemysław Waingertner, <i>Przedmowa</i>	7
Karol Dziuda, <i>Badania nad wizją roli Rzeczypospolitej w Europie Środkowo- -Wschodniej w polskich koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjno-kulturowych w XX wieku</i>	11
Michał Andrzejczak, <i>Stan badań nad problematyką wizji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku</i>	41
Karolina Wolska-Pabian, <i>Kultura polska jako aspekt odrodzenia i niepodległości państwa polskiego w pierwszej połowie XX wieku</i>	77
Bibliografia	97
Noty o autorach	127

Przemysław Waingertner

PRZEDMOWA

Dzieje Europy Środkowo-Wschodniej na przestrzeni ostatnich kilkunastu wieków ukazują nam obraz intensywnych przemian politycznych, społecznych i kulturowych. Faktem jest, że na obszarze tym przenikały się różnorodne prądy cywilizacyjne, zarówno te o charakterze religijnym, politycznym, jak i kulturalnym. Specyficzna mozaika etniczna Europy Środkowo-Wschodniej przyczyniła się do tego, że region ten stał się miejscem ożywionej wymiany kulturalnej i źródłem oryginalnych rozwiązań politycznych (wystarczy wspomnieć wyjątkowy w swym charakterze ustrój Rzeczypospolitej Obojga Narodów), lecz również teatrem licznych i niekiedy niezwykle intensywnych konfliktów zbrojnych.

W bogatej historii Europy Środkowo-Wschodniej wiek XX odgrywa rolę szczególną. W tym okresie – naznaczonym piętnem dwóch wojen światowych oraz powstaniem i upadkiem systemów totalitarnych, ale również charakteryzującym się dynamicznym rozwojem technologicznym – doszło do głębokiego przeobrażenia życia społecznego w skali całego globu. Europa Środkowo-Wschodnia została szczególnie ciężko doświadczona traumatycznymi wydarzeniami tego okresu, pozostając obszarem frontowym zarówno konfliktów militarnych, które doprowadziły do kilkukrotnego przeobrażenia mapy Starego Kontynentu, jak i konfliktów ideologicznych, dla których katalizatorem był rozwój nazizmu w Niemczech oraz sowieckiego komunizmu.

Z perspektywy polskiej wiek XX był czasem burzliwych przemian. Upadek mocarstw zaborczych w efekcie I wojny światowej umożliwił restytucję polskiej państwowości. Odbudowane państwo polskie nie miało jednakże optymalnych warunków do rozwoju, nieustannie zmagając się z wyzwaniami generowanymi przez światową sytuację ekonomiczną oraz problemami wewnętrznymi, by ostatecznie – po zaledwie dwóch dekadach – stać się pierwszym frontem największego konfliktu zbrojnego w dotychczasowej historii ludzkości. Zakończenie II wojny światowej, choć Polska znalazła się w gronie zwycięskich aliantów, przyniosło utratę suwerenności państwa polskiego, które znalazło się w klinchu

sowieckiej dominacji. W ostatnich dekadach XX w. nastąpił jednak zmierzch potęgi Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich, a przeprowadzona w Polsce w sposób pokojowy transformacja państwa w republikę o demokratycznym systemie rządów doprowadziła do ponownego sojuszu z państwami zachodnimi, co zostało przypieczętowane poprzez przyjęcie Polski, Czech i Węgier do Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego w 1999 r.

Prezentujemy czytelnikowi monografię pióra kilku autorów, która stanowi swoiste kompendium zawierające informacje na temat miejsca i roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w. oraz ich polskich wizji. Publikacja ta stanowi – w zamyśle jej pomysłodawców i autorów – uzupełnienie serii wydawniczej *Polska a Europa Środkowo-Wschodnia w XX wieku*. Składają się na nią monografie wieloautorskie: 1) *Ład wschodnioeuropejski w polskiej myśli politycznej w XX wieku*, 2) *Polska wobec południowych sąsiadów w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku* oraz 3) *Polska w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku. Aspekty gospodarcze*.

W niniejszej monografii zamieszczone zostały trzy teksty. Pierwszy z nich to analiza dra Karola Dziudy *Badania nad wizją roli Rzeczypospolitej w Europie Środkowo-Wschodniej w polskich koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjno-kulturowych w XX wieku. Założenia, zakres i uwarunkowania*. Kolejny to studium autorstwa dra Michała Andrzejczaka *Stan badań nad problematyką wizji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*. Natomiast autorką ostatniego tekstu, *Kultura polska jako aspekt odrodzenia i niepodległości państwa polskiego w pierwszej połowie XX wieku*, jest dr Karolina Wolska-Pabian.

Pierwszy z prezentowanych szkiców wskazuje na uwarunkowania historyczno-społeczne oraz międzynarodowe, które winny zostać uwzględnione przez badaczy rozpoczynających lub kontynuujących swoją naukową przygodę w zakresie tematyki perspektyw rozwoju roli Polski w regionie w XX w. Uwarunkowania te legły również u fundamentów wdrażanego projektu badawczo-naukowego, którego rezultatem jest wspomniana wyżej seria wydawnicza. Tekst ten stanowi więc swoisty przewodnik po zagadnieniach, z jakimi może się zmierzyć badacz koncentrujący się w swojej pracy bądź teorii na roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej postrzeganej z punktu widzenia polskich myślicieli i w ujęciu wielopłaszczyznowym, z perspektywy relacji międzynarodowych, historii tych relacji, kultury czy z uwzględnieniem aspektów gospodarczych.

Autor drugiej z analiz omawia stan badań nad rodzimą myślą polityczną XX w. Podejmuje także próbę ustalenia, w jakim stopniu wyniki tych dokonań odpowiadają realizacji zagadnienia koncepcji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w tym okresie. W artykule znajdujemy odniesienia do obszernej literatury traktującej zarówno o refleksji gospodarczej, geopolitycznej, jak i cywilizacyjno-kulturowej na przestrzeni dziejów. Zwrócono uwagę na rozwój dziedziny badań

nad rodzimą myślą polityczną niemal we wszystkich jej kategoriach. Przegląd literatury stanowiącej pogłębioną analizę rzeczzonej tematyki Autor rozpoczyna od opracowań o charakterze ogólnym, następnie przechodzi do opracowań monograficznych, porządkując je według klucza kategorii myśli politycznej oraz proveniencji ideowej podmiotu tej myśli. W tekście podkreślono także duże osiągnięcia w badaniach nad polską myślą polityczną, jak również wskazano zagadnienia wymagające dalszego pogłębionego wysiłku badawczego.

Ostatni ze szkiców przedstawia zarys problematyki rozwoju różnych sfer szeroko rozumianej kultury w warunkach odrodzonego państwa polskiego. Introdukcję do tego zagadnienia stanowi tematyka stanu polskiej kultury w okresie zaborów, poprzedzona krótkim wprowadzeniem dotyczącym sytuacji polityczno-kulturowej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. na tym tle. Autorka tworzy narrację uwzględniającą kwestię nowych poglądów na sztukę, których rozkwit pod koniec XIX w. oddziaływał również na polskich intelektualistów. Przedstawia obraz Galicji, obszaru stanowiącego istotny komponent historii polskiej kultury, wreszcie wymienia miejsca, gdzie następował największy rozwój kulturalno-artystyczny w pierwszych dekadach XX w. W tej części wywodu Autorka porusza także zagadnienie kultury i sztuki w Warszawie. Jeśli idzie o kulturę dwudziestolecia międzywojennego, skupia się na trzech obszarach tematycznych. Są to: 1) kultura i sztuka po odzyskaniu niepodległości; 2) kultura i instytucje kultury w II RP; 3) prasa, radio, film, teatr, literatura oraz osiągnięcia artystyczne w dwudziestoleciu międzywojennym. Na zakończenie swojego artykułu Autorka pisze o jednostkach archiwalnych i muzealnych, co stanowi swoistą wskazówkę szczególnie dla młodych badaczy.

Ponadto do publikacji zostały dołączone: obszerna bibliografia oraz noty biograficzne autorów.

Opracowanie to stanowi jeden z rezultatów projektu badawczego *Elektroniczna platforma transferu wiedzy i zasobów źródłowych: Wizje roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjno-kulturowych w XX w.* Obejmuje on – obok innowacyjnej, elektronicznej platformy edukacyjnej EPTW zawierającej szeroki katalog zbiorów słownikowo-źródłowych – publikację również szeregu analiz dotyczących polskiej refleksji politycznej i ładu w regionie Europy Środkowej i Wschodniej. Projekt realizowany jest z myślą o wykorzystaniu publikowanych wyników badań przez pracowników naukowych i studentów, ośrodki oświatowe, instytucje pozarządowe prowadzące działalność naukowo-badawczą oraz edukacyjną, wreszcie przez przedstawicieli administracji publicznej czy środowisk opiniotwórczych.

Karol Dziuda

BADANIA NAD WIZJĄ ROLI RZECZYPOSPOLITEJ W EUROPIE ŚRODKOWO- -WSCHODNIEJ W POLSKICH KONCEPCJACH GEOPOLITYCZNYCH, GOSPODARCZYCH I CYWILIZACYJNO-KULTUROWYCH W XX WIEKU

Założenia, zakres i uwarunkowania

Wiek XX był okresem, w którym mapa Europy Środkowo-Wschodniej kilkakrotnie podlegała znacznym, a często i gwałtownym przeobrażeniom. Uwarunkowania, w jakich wówczas przyszło żyć zamieszkującym ten obszar narodom, z pewnością nie należały do najłatwiejszych, co było wypadkową zarówno sprzecznych politycznych i gospodarczych interesów głównych mocarstw europejskich, niejednorodnego etnicznie charakteru regionu i wynikających z tego konfliktów powstałych z rozbudzonych ambicji zasiedlających go narodów, jak również znaczących przemian społecznych, jakie w okresie tym zachodziły w Europie.

Na przestrzeni XX w. region ten kilkakrotnie przechodził poważne przeobrażenia, które przejawiały się przede wszystkim zmianami granic państw na tym obszarze. Upadek dotychczasowego porządku politycznego w Europie Środkowo-Wschodniej na skutek I wojny światowej doprowadził do powstania lub odrodzenia szeregu państw narodowych na tym obszarze. Jednakże krótki okres między wojnami światowymi nie pozwolił tym organizmom państwowym okrzepnąć, a w następstwie II wojny światowej region znalazł się w strefie wpływów Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich, co w dużej mierze w II połowie XX w. zdeterminowało ścieżkę jego rozwoju. Upadek ZSRS przyniósł kolejne poważne zmiany na politycznej mapie Europy Środkowo-Wschodniej, umożliwiając m.in. odbudowę niepodległych państw narodom bałtyckim

oraz usamodzielnienie się Białorusi i Ukrainy. Obserwowane w XX w. w tej części kontynentu przeobrażenia miały jednakże nie tylko oblicze polityczne – doszło również do głębokich zmian o charakterze etnicznym, gospodarczym i społecznym.

Głównym zadaniem oddawanego w ręce Czytelnika szkicu jest zarysowanie bogatej i zróżnicowanej wewnętrznie tematyki miejsca i roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach polskich myślicieli. Tekst pomyślany jest przede wszystkim jako przewodnik dla osób planujących rozpocząć badania w ww. zakresie tematycznym. Aby odpowiednio zobrazować wyzwania, jakie wiążą się z badaniami nad polską dwudziestowieczną myślą polityczną, społeczną, czy gospodarczą, należy przedstawić ogólne uwarunkowania historyczne, które determinowały sytuację ziem polskich w XX w., oraz wyzwania, z jakimi zmierzyć się musiał w tym okresie naród polski. W celu ukazania wielopłaszczyznowej tematyki badawczej podjęta zostanie wstępna próba systematyzacji koncepcji. Namysłowi poddana będzie również rola wybitnych myślicieli w kształtowaniu dyskursu politycznego, gospodarczego i społecznego, zarówno w wymiarze regionalnym, jak i globalnym. Przeanalizowane zostaną także czynniki mające wpływ na propagowanie idei oraz ich żywotność, a także zjawisko przenikania się koncepcji o charakterze regionalnym z głównymi światowymi trendami intelektualnymi. Przeprowadzenie analizy powyżej zarysowanego zakresu zagadnień pozwoli na przedstawienie podstawowych problemów, które napotka każda osoba rozpoczynająca badania nad koncepcjami dotyczącymi roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.

Uwarunkowania historyczne

Badania nad myślą dwudziestowiecznych polskich intelektualistów w zakresie wizji odnoszących się do szeroko rozumianej roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej rodzą szereg wyzwań, jednocześnie stwarzają jednak szansę na osiągnięcie interesujących rezultatów badawczych. Poddanie analizie najistotniejszych koncepcji politycznych, gospodarczych i społecznych rodzimych myślicieli umożliwia nie tylko zdobycie kompleksowej wiedzy na temat sposobu postrzegania roli państwa i narodu polskiego, lecz również pozwala na uzyskanie odpowiedzi na szereg pytań dotyczących polskich elit intelektualnych. Konieczne wydaje się także dokładne naświetlenie historycznych warunków, w jakich znalazły się ziemie polskie w XIX w. oraz sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej w regionie Europy Środkowo-Wschodniej.

Skrupulatna analiza koncepcji geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjno-kulturowych formułowanych przez polskich myślicieli w XX w. wymaga

głębokiego namysłu nad dziedzictwem intelektualnym XIX w., zarówno w aspekcie polskim, jak i globalnym. Wydaje się to niezwykle istotne, jeśli uwzględnimy warunki, które ukształtowały ówczesne pokolenia Polaków. Podział Rzeczypospolitej między trzech zaborców doprowadził nie tylko do wystąpienia znaczących różnic w rozwoju gospodarczym tych ziem, lecz również wpłynął na to, że kolejne pokolenia młodych Polaków w tym okresie kształtowały się w odmienny sposób. Różne systemy polityczne, prawne, czy edukacyjne zaborców, a także różnice co do zakresu swobód obywatelskich i tempa przemian społecznych w poszczególnych zaborach spowodowały wytworzenie się w społeczeństwie polskim mniej lub bardziej subtelnych podziałów, które utrzymywały się w świadomości społecznej przez większość XX w., a niektóre są w niej obecne do dzisiaj.

Starając się określić wpływ dziewiętnastowiecznych warunków na rozwój polskiej myśli politycznej, gospodarczej i społecznej, rozpatrywanej przez pryzmat twórczości najważniejszych polskich myślicieli, warto oczywiście zachować szczególną ostrożność i właściwe proporcje. Analizując np. oddziaływanie różnych systemów edukacyjnych zaborców na społeczeństwo polskie *sensu largo*, czy konkretniej na polską inteligencję, należy wziąć pod uwagę dziewiętnastowieczne uwarunkowania społeczne – o ile systemy edukacyjne pod względem dostępu i jakości oferowanego kształcenia miały duży wpływ na ogół społeczeństwa, to nie formowały one aż w tak wysokim stopniu choćby intelektualistów wywodzących się z arystokracji, finansjery czy zamożnego ziemiaństwa, których reprezentanci mieli np. dość swobodny dostęp do zachodnich uniwersytetów.

Dodatkowo warto jest zwrócić uwagę na stosunkowo gwałtowne przemiany społeczne obserwowane na ziemiach polskich w II połowie XIX w., które miały duży wpływ na sposób postrzegania świata przez pokolenia, którym przyszło wejść w wiek XX. Ostatnie dekady XIX w. były też czasem, w którym doszło do częściowego ukształtowania zrębów polskiej sceny politycznej. Główne stronnictwa i ruchy polityczne, które uformowały się w tym okresie, odgrywały wiodącą rolę w życiu politycznym ziem polskich aż do końcowej fazy II wojny światowej. Dopiero znalezienie się Europy Środkowo-Wschodniej w sowieckiej strefie wpływów doprowadziło do przerwania naturalnego biegu ewolucji polskiej sceny politycznej.

W kontekście tym szczególnie interesującym przedmiotem analizy wydaje się kwestia wzajemnego przenikania się postulatów narodowyzwoleńczych z, wydawałoby się, pozbawionymi charakteru narodowego postulatami socjalnymi. Wymownym przykładem skrajności, do jakich wspomniane przenikanie się prowadziło, był rozwój na ziemiach polskich ugrupowań socjalistycznych, który wykazywał się daleko idącą polaryzacją w kwestii walki o odzyskanie niepodległości.

Ważnym elementem, który trzeba wziąć pod uwagę przy analizie sytuacji społeczno-politycznej na przełomie XIX i XX w., jest proces wzrostu stopnia świadomości narodowej ludności. Szczególnie gwałtownie postępował on w niższych warstwach społecznych. Nie było to rzecz jasna zjawisko o jednolitym charakterze – przebiegało odmiennie w poszczególnych regionach Europy, a wpływ na jego przebieg miał szereg różnorodnych, choć często ząbających się czynników, takich jak skuteczność systemu edukacji, stopień rozwoju gospodarczego, poziom urbanizacji i industrializacji etc. Warto również pamiętać, że ze względu na fakt, iż Europa Środkowo-Wschodnia stanowiła istną mozaikę narodowościową, budzenie się świadomości narodowej wśród zamieszkujących ją grup etnicznych prowadziło pomiędzy nimi nierzadko do eskalacji konfliktów. W odniesieniu do Polski mechanizm eskalacji konfliktów narodowościowych był szczególnie łatwo obserwowalny w okresie walk o granicę odbudowywanego z trudem państwa polskiego (1918–1921), jak też w trakcie II wojny światowej.

Prześledzenie zmian w kolektywnej świadomości społeczeństwa polskiego na przestrzeni XX w. samo w sobie wydaje się niezwykle interesującym zagadnieniem badawczym, ponieważ spoglądając poprzez pryzmat poglądów wielu wpływowych myślicieli, można również dostrzec pewne prawidłowości, które umożliwią wysnucie szeregu wniosków dotyczących tego zagadnienia.

Zauważalne już pod koniec XIX w., postępujące procesy demokratyzacji życia politycznego i społecznego, prowadzące do erozji dotychczasowego modelu kształtowania się elit, w przypadku polskim przebiegały w sposób o tyle specyficzny, że musiały się odbywać w ramach obcego organizmu państwowego, który – nawet jeśli w niektórych obszarach hołdował zasadzie merytokracji – *ex definitione* nie mógł działać w interesie narodu polskiego. Oczywiście Polacy nie byli jedyną nacją znajdującą się w owym czasie w tego typu niesprzyjającej sytuacji. Podobne trudności były udziałem wielu narodów zamieszkujących Europę Środkową i Wschodnią. Jednakże przypadek Polski wyróżniał się na tle całego regionu nie tylko z powodu liczebności społeczeństwa polskiego, ale też innych czynników – bogatych tradycji państwowych i kulturalnych, podziału ziem polskich pomiędzy trzy mocarstwa europejskie, znaczących różnic w gospodarczym rozwoju poszczególnych zaborów, funkcjonowania narodu polskiego w ramach trzech odmiennych systemów prawnych etc.

Jeśli weźmiemy pod uwagę wszystkie wymienione powyżej czynniki, nie może dziwić, że właściwe każdemu samoświadomemu narodowo społeczeństwu bogactwo intelektualne w przypadku polskim miało dodatkowy czynnik rozdrobnienia wynikający m.in. z faktu, że polskie elity społeczne pierwszych dziesięcioleci XX w. zostały ukształtowane przez odmienne warunki polityczne, prawne, społeczne i gospodarcze, panujące w poszczególnych państwach zaborczych.

Dla pełnego zobrazowania wieloaspektowego charakteru polskiej myśli politycznej, społecznej i gospodarczej tego okresu konieczne jest wskazanie, że tworzone wówczas koncepcje charakteryzują się wysokim stopniem niejednorodności, do tego nierzadko wyrastają z całkowicie odmiennych prądów intelektualnych, a ich powstanie wiązało się z koniecznością znalezienia rozwiązania dla szeregu problemów, z którymi w danym momencie dziejowym mierzył się naród polski. Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na zjawisko przenikania się koncepcji z różnych dziedzin. Ze względu na fakt, że krąg zainteresowań badawczych obejmuje zarówno koncepcje dotyczące politycznej (w kontekście geopolitycznym), jak też gospodarczej czy cywilizacyjno-kulturowej roli Polski, konieczne jest sięgnięcie do spuścizny szerokiego grona myślicieli reprezentujących nie tylko różne opcje ideologiczne, lecz również posiadających odmienne zainteresowania badawcze.

Zakres przedmiotu badań

Poczynione powyżej uwagi wstępnie ukazują, jak szerokim i heterogenicznym zagadnieniem badawczym jest analiza koncepcji dotyczących roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. W związku z powyższym istotnym punktem przygotowań poprzedzających działania *stricte* badawcze staje się doprecyzowanie wykorzystywanej terminologii. Unikając przedstawienia jednoznacznych definicji głównych pojęć (wszak narzucenie konkretnych definicji na tak wczesnym etapie doprowadzić mogłoby do niepotrzebnego usztywnienia zakresu pola badawczego), musimy zatem poświęcić chwilę namysłu grupie terminów, które określać będą granice zainteresowania badawczego.

Przystępując do analizy polskiej myśli politycznej, społecznej czy gospodarczej w okresie XX w. warto jest zastanowić się nad tym, w jaki sposób może być rozumiany sam termin *Polska*. Sytuacja ziem polskich na przestrzeni XX w. kilkakrotnie ulegała zmianom, które były wynikiem politycznych fluktuacji o charakterze globalnym. W okresie tym status Polski na arenie międzynarodowej nie pozostawał jednorodny – wystarczy zauważyć, że do 1918 r. państwo polskie formalnie nie istniało, a w okresie 1945–1989 nie było suwerenne. Dodatkowo na przestrzeni XX w. w Europie Środkowo-Wschodniej zaszły poważne zmiany demograficzne i etnograficzne. Dlatego też rola, powinności i cele Polski w koncepcjach poszczególnych myślicieli mogły różnić się w zależności od tego, czy swoje rozważania prowadzili oni, mając na uwadze państwo polskie, naród polski czy też społeczeństwo zamieszkujące ziemię polskie.

Uwzględniając powyższe, narzucenie jednego, sztywnego rozumienia terminu *Polska* nie wydaje się celowe. Wynika to z oczywistego faktu, że zależnie

od genezy i celów danej koncepcji *Polska* stanowiąca centrum tych rozważań nie zawsze będzie tym samym bytem. O ile dyplomaci i polityczni stratedzy będą odnosić się do niej przeważnie jako do konkretnego organizmu politycznego (przede wszystkim do państwa polskiego), o tyle ideolodzy będą interesować się głównie celami narodu polskiego, socjolodzy rolą i cechami społeczeństwa polskiego etc. Przy czym zaznaczyć należy, że te różne rozumienia *Polski* nie wykluczają się nawzajem i mogą się przenikać nawet w ramach jednej koncepcji.

Dookreśleniu musi zostać poddany również geograficzny zakres badań. Trzeba uwzględnić to, że termin *Europa Środkowo-Wschodnia* jest określeniem stosunkowo młodym, które na trwałe weszło do obiegu naukowego, politycznego czy publicystycznego dopiero w ostatnich dekadach XX w. Jego pojawienie się wiązało się z dostrzeganiem przez część badaczy koniecznością wskazania na wyraźną i wielopłaszczyznową odrębność części obszaru tradycyjnie zaliczanego w okresie *zimnej wojny* do bloku wschodniego. Uwypuklenie wspólnych historycznych i kulturowych korzeni Europy Środkowo-Wschodniej miało na celu przede wszystkim zwrócenie uwagi na bogate dziedzictwo zamieszkujących ten obszar narodów i grup etnicznych oraz klarowne pojęciowe wyodrębnienie tego obszaru w ramach bloku sowieckiego poprzez wskazanie, że rosyjska dominacja polityczna nie jest w tej przestrzeni geograficznej determinantą odwieczną, lecz czynnikiem o określonym zasięgu czasowym, niemogącym zniszczyć bogatych tradycji państwowych czy wręcz cywilizacyjnych narodów zamieszkujących ten obszar.

Wśród głównych i najbardziej opiniotwórczych propagatorów terminu Europa Środkowo-Wschodnia (ang. *Central Eastern Europe*, *East-Central Europe*) należy wymienić przede wszystkim polskiego historyka Oskara Haleckiego¹ czy też np. amerykańskiego historyka i politologa węgiersko-rusińskiego pochodzenia Paula Roberta Magocsiego². W ostatnim ćwierćwieczu termin ten

¹ Ten wybitny polski mediewista propagował koncepcję Europy Środkowo-Wschodniej w trakcie swojej działalności naukowej prowadzonej w USA, przyczyniając się m.in. do rozwoju działalności Institute on East Central Europe działającego na Columbia University, na którym wykładał w latach 1955–1961. Do koncepcji Europy Środkowo-Wschodniej Halecki odwoływał się w publikacjach, takich jak: *East Central Europe in Postwar Organization* (Philadelphia 1943), *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe* (New York 1952) czy *The Limits and Divisions of European History* (Notre Dame 1962).

² Ten badacz historii Europy Środkowo-Wschodniej, będący orędownikiem autonomii Zakarpacia (w latach 2005–2009 pełnił rolę przewodniczącego Światowej Rady Rusinów) swoją wizję regionu przedstawił w publikacji *Historical Atlas of East Central Europe* (London–Seattle 1993).

uległ znacznemu upowszechnieniu w obiegu naukowym, na co niewątpliwie wpływ ma dość uniwersalne po rozpadzie Związku Sowieckiego stosowanie go przez przedstawicieli nauki wywodzących się z tego regionu. Warto również zaznaczyć, że ukazywanie historycznej i kulturowej specyfiki Europy Środkowo-Wschodniej stało się celem rozmaitych stowarzyszeń i organizacji, jak choćby utworzonego w 1991 r. Towarzystwa Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej oraz funkcjonującego w latach 2002–2018 Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej³, który wchodził w skład Międzynarodowej Federacji Instytutów Europy Środkowo-Wschodniej.

Analizując dzieje Europy Środkowo-Wschodniej w XX w., bez trudu możemy zauważyć daleko idące przenikanie się sfer polityki, gospodarki i kultury. Wraz ze wzrostem świadomości gospodarczej społeczeństwa, jak również w związku z pojawieniem się i rozwojem kultury masowej proces ten ulegał wręcz intensyfikacji. Zauważmy, iż szczególnie możliwość oddziaływania poprzez odpowiednią politykę kulturalną oraz informacyjną na społeczeństwo nie umknęła uwadze środowisk sprawujących w danych okresach władzę – wystarczy wspomnieć rozbudowane aparaty propagandowe państw totalitarnych, nastawione na prowadzenie już od najmłodszych lat intensywnej indoktrynacji obywateli. Warto przy tym zauważyć, że wraz z rozwojem nowych form masowego przekazu poszerzał się w XX w. arsenał środków stosowanych przez propagandystów. Dodajmy, że żadnemu z państw totalitarnych, które działały na terenie Europy Środkowo-Wschodniej nie udało się – mimo posiadania zmasowanych środków oddziaływania na społeczeństwo w postaci rozbudowanych aparatów propagandy i represji – dokonać skutecznej i pełnej indoktrynacji ludności regionu.

Wiek XX uwidocznił wzajemne zależności pomiędzy polityką, gospodarką i kulturą, a wydarzenia, jakie miały miejsce na terenie Europy Środkowo-Wschodniej są tego znakomitą ilustracją. Możemy chociażby na przestrzeni XX w. zaobserwować rosnący wpływ interesów gospodarczych w kalkulacjach geopolitycznych. O ile pierwsza połowa XX w. upłynęła pod znakiem gwałtownych i brutalnych konfliktów zbrojnych, które prowadziły do przebudowy politycznej mapy regionu, o tyle w dobie upadku komunizmu dostrzec możemy dążenie do konserwacji ówczesnych granic międzypaństwowych (nawet podczas dezintegracji terytorialnej Związku Sowieckiego zostały zachowane

³ Instytut został powołany przez ministra spraw zagranicznych jako jednostka badawczo-rozwojowa. Od 2010 r. funkcjonował jako instytut badawczy. Pod koniec 2018 r. został postawiony w stan likwidacji, a na jego miejsce powołano Instytut Europy Środkowej (na mocy ustawy z dnia 9 listopada 2018 r. o Instytucie Europy Środkowej, Dz. U. 2018, poz. 2270).

granice państw związkowych) i położenie większego nacisku na zapewnienie żywotnych interesów gospodarczych państw regionu.

W tym miejscu warto pokusić się o choćby powierzchowną analizę geopolitycznej sytuacji ziem polskich w XX w. Wspominane już wyżej, kilkukrotne przemebrowania na politycznej mapie Europy, z jakimi mieliśmy do czynienia w XX w., wymuszały dostosowywanie sposobu myślenia o roli państwa polskiego w regionie do aktualnej sytuacji politycznej. Zarówno obie wojny światowe, jak i upadek komunizmu stanowiły czynniki, które doprowadziły nie tylko do głębokich zmian rozkładu interesów politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej, lecz również do poważnych przetasowań w globalnym układzie sił.

Podstawowym czynnikiem determinującym geopolityczną sytuację Polski w XX w. pozostawało niewątpliwie położenie między Niemcami a Rosją. Nawet w okresie sowieckiej dominacji w regionie, gdy na mapie Europy były dwa państwa niemieckie, niebezpieczeństwo dla Polski wynikające z położenia między Niemcami a Rosją nie ustało, gdyż ziemie polskie stanowiły potencjalny front starcia pomiędzy Układem Warszawskim a państwami Paktu Północnoatlantyckiego (NATO) na czele ze Stanami Zjednoczonymi, utrzymującymi znaczącą obecność wojskową na terenie Republiki Federalnej Niemiec.

Poza wpływającymi na położenie Polski czynnikami o charakterze globalnym na geopolityczną sytuację Polski miało również wpływ wiele czynników regionalnych, w tym również historycznych, które determinowały sposób, w jaki rodzimi myśliciele postrzegali geopolityczne interesy kraju⁴. Nie można nie zwrócić uwagi na to, że sama kwestia niemieckiego i rosyjskiego sąsiedztwa postrzegana była nieco odmiennie w różnych okresach XX w. Duży wpływ na relacje zarówno z Niemcami, jak i z Rosją miało dziedzictwo zaborów, przy czym nie chodzi tu tylko o zaszczości o charakterze międzynarodowym, lecz także polityczne konflikty wewnętrzne wynikające z różnego sposobu postrzegania obu sąsiadów przez poszczególne partie polityczne.

Niewątpliwym wpływ na geopolityczną sytuację ziem polskich miały wydarzenia, które w XX w. kilkukrotnie doprowadziły do zmian na mapie politycznej Europy. Nie chodziło tu tylko o określenie relacji z najważniejszymi graczami w regionie, tj. Niemcami i Rosją, lecz również o wyznaczenie własnej pozycji w stosunku do innych państw Europy Środkowo-Wschodniej.

⁴ Więcej na temat absorpcji myśli geopolitycznej na rodzimym gruncie oraz polskiej myśli geopolitycznej jako takiej w: P. Eberhardt (2006): *Twórcy polskiej geopolityki*, Kraków; L. Moczulski (1999): *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa; L. Sykulski (2015): *Polska myśl geopolityczna w latach 1989–2009*, Chorzów; *Między historią a geopolityką* (2009): red. R. Domke, Częstochowa; *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną* (2009): red. K. Szczerski, Warszawa.

Już w międzywojniu podejmowano próby pozycjonowania Polski jako potencjalnego lidera regionu, które jednak nie miały większych szans na powodzenie ze względu na odmienne interesy poszczególnych państw środkowoeuropejskich, jak również niewygaszone konflikty z częścią sąsiadów, w tym spory o granice (z Czechosłowacją, Litwą).

II wojna światowa doprowadziła do głębokiej przebudowy politycznego oblicza Europy Środkowo-Wschodniej. O skali zmian w patrzeniu na polityczną sytuację kraju w kontekście tego globalnego konfliktu może świadczyć chociażby zrodzona w realiach wychodźczych koncepcja konfederacji polsko-czechosłowackiej, która jednak nigdy nie miała większych szans na realizację⁵.

Po II wojnie światowej, wobec znalezienia się Europy Środkowo-Wschodniej w sowieckiej strefie wpływów, możliwości definiowania i realizacji geopolitycznych interesów Polski były znacząco ograniczone politycznym dyktatem wielkiego wschodniego sąsiada. Lecz nawet w tych warunkach ograniczonej podmiotowości państwowej konieczne było ułożenie na nowo relacji z innymi państwami regionu, szczególnie z uwagi na znaczące zmiany granic państwowych, jakich doświadczyła Europa Środkowo-Wschodnia, których wymiernym przykładem może być przesunięcie granic państwa polskiego na zachód. Do kolejnego poważnego przewartościowania polskich interesów w kontekście geopolitycznym doprowadził upadek Związku Sowieckiego i ogłoszenie niepodległości przez szereg republik sowieckich.

Wiek XX przyniósł również znaczne przeobrażenia gospodarcze. Opisywane powyżej geograficzne i polityczne transformacje, które przeszła Polska w XX w., miały również bardzo duży wpływ na sposób, w jaki patrzono na gospodarczą rolę ziem polskich, tym bardziej że wiek ten przyniósł społeczeństwu polskiemu wiele ekonomicznych wyzwań o bezprecedensowej skali – wystarczy wspomnieć dwukrotną konieczność odbudowy z wojennej pożogi, co było skutkiem konfliktów zbrojnych o charakterze totalnym. W trakcie XX w. Polska kilkakrotnie stanęła przed wyzwaniem przeprowadzenia transformacji dotychczasowego modelu ekonomicznego. Pierwszym z nich była budowa jednorodnego organizmu gospodarczego państwa po

⁵ Szerzej o tej kwestii m.in.: M.K. Kamiński (1994): *Zarys polityki zagranicznej rządu RP na obczyźnie 1939–1945*, w: *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, red. Z. Błażyński, London; T. Kisielewski (1991): *Federacja Środkowo-Europejska*, Warszawa; S. Stanisławska (1963): *Korespondencja w sprawie konfederacji polsko-czechosłowackiej w latach 1940–1943*, „Studia z Najnowszych Dziejów Powszechnych”, t. 4; *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów* (1965): oprac. S. Stanisławska, Warszawa; P.S. Wandycz (1986): *Polska a zagranica, dwie próby stworzenia związków regionalnych w Europie Wschodniej*, Paryż.

odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Nie tylko pojawiła się wówczas konieczność zespolenia w jeden spójny system ekonomiczny obszarów funkcjonujących do tej pory w ramach różnych struktur państwowych (i nieposiadających ze sobą – zgodnie z interesami państw zaborczych – silniejszych więzi gospodarczych), lecz również proces ten musiał odbywać się w trwającym kilka lat okresie walk o granice z niemal każdym sąsiadem, w tym podczas wojny polsko-bolszewickiej, która wymusiła mobilizację niemal wszystkich sił odbudowującego się państwa polskiego.

II wojna światowa – podobnie jak Wielka Wojna dwie dekady wcześniej – doprowadziła do kompletnej zmiany warunków gospodarczego funkcjonowania państwa polskiego, a przypomnijmy, że i międzywojenna Polska nie była pozbawiona poważnych wyzwań gospodarczych (by wspomnieć walkę z hiperinflacją w pierwszej połowie lat dwudziestych, czy wielki kryzys gospodarczy przełomu lat dwudziestych i trzydziestych).

Po 1945 r. gospodarcza rola Polski w dużej mierze pozostawała w ścisłym związku ze sposobem funkcjonowania kraju w ramach systemu sowieckiego, w którym satelicki charakter państw ościennych ZSRS wymuszał podporządkowanie ich gospodarek potrzebom sowieckiego molocha. Mimo funkcjonowania w ramach tego niewydolnego (a przynajmniej posiadającego ograniczoną wydolność) systemu gospodarczego ziemie polskie dokonały jednak znaczącego postępu ekonomicznego dzięki miarowo posuwającej się naprzód elektryfikacji kraju, doszło również do rozwoju przemysłu ciężkiego i lekkiego i postępującej urbanizacji etc. Oczywiście otwarte pozostaje pytanie, czy skala osiągnięć gospodarczych Polski w drugiej połowie XX w. nie byłaby o wiele bardziej imponująca, gdyby państwo polskie znalazło się po drugiej stronie *żelaznej kurtyny*, ale sam fakt postępu nie ulega wątpliwości. Centralnie sterowany sowiecki model gospodarczy nie wytrzymał jednak próby czasu, a państwo polskie już po odzyskaniu suwerenności, w ostatnich latach XX w., stanęło zarówno przed koniecznością przeprowadzenia transformacji ustrojowej, jak i gospodarczej, dostosowującej kraj do funkcjonowania w realiach gospodarki wolnorynkowej.

Na przestrzeni XX w. zaobserwować można było kilka momentów zwrotnych, które wymuszały zmianę dotychczas funkcjonującego modelu gospodarczego lub jego dostosowanie do gwałtownie zmieniających się realiów. Nie brakowało również w tym okresie zawirowań, kiedy zła sytuacja ekonomiczna stawała się zarzewiem buntu społecznego – warto wskazać, że właśnie piętrzące się problemy niewydolnej gospodarki PRL stały się jednym z katalizatorów przemian polityczno-gospodarczo-społecznych, które państwo polskie przeszło w ostatnich dekadach XX w. Należy również zwrócić uwagę na niewątpliwie postępujący w XX w. wzrost świadomości społecznej, dotyczącej sposobu,

w jaki kondycja ekonomiczna państwa przekłada się na sytuację materialną społeczeństwa. Efektem tego jest choćby rozpatrywanie kwestii bezpieczeństwa kraju nie tylko w wymiarze militarnym, lecz również gospodarczym (np. bezpieczeństwo energetyczne).

Wiek XX przyniósł również ogromne zmiany o charakterze społecznym, które wywarły ogromny wpływ na sposób funkcjonowania świata kultury, chociażby ze względu na niespotykany wcześniej postęp w zakresie dostępu społeczeństwa do kultury oraz rozwoju form masowego przekazu. W związku z powyższym obserwować można było nie tylko wykształcanie się nowych form działalności kulturalnej, ale również rozwój mechanizmów propagandowych, mających na celu wykorzystywanie działalności kulturalnej do zaszczepiania w społeczeństwie treści pożądanых przez daną opcję polityczną. Te przemiany nieuchronnie prowadzić musiały także do pogłębionej refleksji nad rolą kultury (szczególnie w jej najbardziej umasowionych formach) w życiu społeczeństwa oraz nad jej wpływem na życie polityczne.

Możliwe do zaobserwowania w XX w. rozmaite formy działań propagandowych i mechanizmów socjotechnicznych przynosiły różne, nie zawsze zgodne z intencjami pomysłodawców skutki. Widoczne na ziemiach polskich bogactwo działań na tym polu wynika w dużej mierze z historii regionu, która pełna jest turbulencji. W XX w. suwerenne państwo polskie funkcjonowało zarówno w warunkach demokracji parlamentarnej, jak i jako system autorytarny. Długi powojenny okres dominacji ZSRS w Europie Środkowo-Wschodniej pozwolił natomiast społeczeństwu polskiemu doświadczyć sowieckiego modelu indoktrynacji o wymiarze wręcz holistycznym. Nie możemy również zapominać o kilkuletnich okresach wojen, w trakcie których działalność propagandowa nabierała jeszcze innego wymiaru i znaczenia, zarówno po stronie okupantów, jak i okupowanych.

Wobec bogactwa propagandowych i socjotechnicznych mechanizmów wykorzystywanych na ziemiach polskich nie może dziwić, że sposób, w jaki były one stosowane, oraz poziom ich skuteczności wielokrotnie poddawane były analizie przez rodzime elity intelektualne. Warto również dodać, że prowadzone akcje propagandowe nie zawsze kończyły się powodzeniem, niezależnie od tego, jak potężne środki pozostawały w dyspozycji inicjatorów tych działań. Należy także zwrócić uwagę na ewolucję stosowanych metod propagandowych i socjotechnicznych oraz na fakt, że osiągały one na przestrzeni XX w. coraz bardziej wysublimowane formy.

Biorąc pod uwagę wskazane powyżej, dość gwałtownie zmieniające się warunki, w jakich przyszło funkcjonować społeczeństwom Europy Środkowo-Wschodniej, nie może dziwić skłonność elit intelektualnych do refleksji nad modelem cywilizacyjnym, jaki byłby optymalny dla państwa polskiego.

W polskim przypadku namysł nad cywilizacyjną rolą państwa wydaje się dodatkowo szczególnie interesujący ze względu na obecne w tradycji rodzimej myśli politycznej akcenty mesjanistyczne.

Uwarunkowania historyczne a powstające koncepcje

Powstałe na przestrzeni XX w. koncepcje rodzimych myślicieli stanowiły nie tylko próby określenia roli, jaką Polska winna odgrywać w Europie Środkowo-Wschodniej, ale również – a może przede wszystkim – były odpowiedzią na stojące przed narodem polskim wyzwania wynikające z aktualnej sytuacji politycznej, gospodarczej czy społecznej. Próby stworzenia zgodnych z polską racją stanu wizji czy programów mających określić, w jaki sposób społeczeństwo polskie ma nawigować po wzburzonym morzu problemów politycznych, gospodarczych czy socjalnych, które – niczym w kalejdoskopie – nieustannie na przestrzeni XX w. zmieniały oblicze Europy Środkowo-Wschodniej, wynikały w dużej mierze z konieczności wytyczenia optymalnej ścieżki rozwoju dla narodu polskiego. Na wszystkie te próby duży wpływ miał dynamiczny charakter zmian, jakie zachodziły na ziemiach polskich w interesującym nas okresie.

Wiek XX obfitował w wydarzenia stanowiące swoiste momenty zwrotne, które przeobraziły układ sił politycznych zarówno w skali globalnej, jak i regionalnej. Europa Środkowo-Wschodnia przechodziła znaczne przemiany pod tym względem szczególnie w pierwszej połowie XX w., kiedy to pod wpływem wojen światowych dwukrotnie dochodziło do istotnego przemodelowania politycznego oblicza tej części Starego Kontynentu. O ile w efekcie I wojny światowej, wobec upadku Rzeszy Niemieckiej, rozpadu Monarchii Austro-Węgierskiej i Imperium Osmańskiego oraz unicestwienia rosyjskiego caratu w ogniu rewolucji, sytuacja polityczna umożliwiła podjęcie walki o odzyskanie lub uzyskanie podmiotowości na arenie międzynarodowej wielu narodom Europy Środkowo-Wschodniej, od dłuższego czasu funkcjonującym w ramach obcych organizmów państwowych, o tyle wynik II wojny światowej doprowadził do kilkudziesięcioletniego okresu sowieckiej dominacji w regionie.

Podczas obu konfliktów zbrojnych o skali globalnej ziemię polską stanowiły jeden z istotnych teatrów aktywności militarnej, a prowadzone wówczas działania wojenne pozostawiły trwałe ślady w kolektywnej pamięci społeczeństwa polskiego. Obie wojny światowe można również traktować jako swoiste cezury wskazujące na zjawisko, które roboczo moglibyśmy określić zmianą paradygmatu myślenia o roli i pozycji Polski zarówno w kontekście regionalnym, jak i globalnym. Owa zmiana paradygmatu wynikała z daleko idącej przemiany, jaka charakteryzowała sytuację państwa i narodu polskiego, a która miała

miejsce na kilku płaszczyznach – m.in. doszło wówczas do poważnych przetasowań w rozkładzie najważniejszych globalnych sił politycznych (i do przeobrażeń, jeśli chodzi o ich zainteresowania Europą Środkowo-Wschodnią), zmianie uległy także granice państwa polskiego, jego skład narodowościowy, jak również zakres suwerenności czy swobód obywateli.

Każdy z tych czynników miał istotne znaczenie dla sposobu prowadzenia refleksji nad pozycją i rolą Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Na przykład skład narodowościowy państwa polskiego bezpośrednio przekładał się na hierarchię najważniejszych zagadnień polityki wewnętrznej, jak również na sposób działania państwa w wielu sferach (edukacja, kultura, wojskowość etc.).

Inną wspomnianą już determinantą wpływającą na sposób postrzegania państwa polskiego oraz jego roli – szczególnie przez zamieszkujących je obywateli – były zmiany granic. Odradzająca się w 1918 r. po przeszło 120 latach Rzeczpospolita musiała przez kilka lat, w okresie odbudowy państwowości polskiej, toczyć niemal z każdym z sąsiadów walki o granice. Były one tematem ożywionej debaty publicznej zarówno w kontekście konieczności pełnej integracji ziem wchodzących w skład państwa, jak też niekiedy np. zbyt ubogich, zdaniem niektórych środowisk, zdobyczy terytorialnych na wschodzie w stosunku do poniesionego wysiłku wojennego (krytyka traktatu ryskiego).

Sytuacja diametralnie zmieniła się po 1945 r., gdy państwo polskie zostało *przesunięte* geograficznie na zachód. Szczególnie w pierwszych dekadach po II wojnie światowej obserwować można było silny nacisk na udowodnienie odwiecznej polskości czy też słowiańskości Ziemi Odzyskanych, przy tym trzeba zaznaczyć, że na zjawisko to składał się cały szereg czynników – od powszechnej chęci umotywowania praw społeczeństwa polskiego do Kresów Zachodnich, poprzez silny w tym okresie resentyment wobec Niemiec, po znalezienie się w sowieckiej strefie wpływów, co prowadziło do usunięcia z debaty publicznej tematów ideologicznie i politycznie niepraworządnych oraz skierowanie uwagi społecznej na kwestie akceptowalne z punktu widzenia interesów wschodniego sąsiada.

Warto również zwrócić uwagę na to, że na sposób postrzegania roli Polski w aspekcie politycznym, gospodarczym, jak też kulturalnym i społecznym wpływały nie tylko zmiany granic samego państwa polskiego, lecz również przemiany graniczne zachodzące w całym rejonie Europy Środkowo-Wschodniej. Przykładem idealnie ilustrującym powyższe twierdzenie jest sytuacja, w jakiej państwo polskie znalazło się w latach dziewięćdziesiątych XX w., gdy – po upadku Związku Radzieckiego – musiało dokonać określenia na nowo swojej roli i znaczenia w regionie, uwzględniając w trakcie tego procesu nowy kształt mapy politycznej Europy Środkowo-Wschodniej oraz układając jednocześnie na nowo lub po raz pierwszy stosunki dyplomatyczne i handlowe z państwami, które wybiły się na niepodległość w procesie rozpadu ZSRS.

Momenty zwrotne, mające ogromny wpływ na sposób definiowania roli Polski, możemy roboczo podzielić na dwie główne grupy: globalne i lokalne. Do tych pierwszych należeć będą m.in. obie wojny światowe czy upadek komunizmu w Europie. Natomiast do lokalnych zaliczyć możemy m.in. odzyskanie niepodległości w 1918 r., zamach stanu Józefa Piłsudskiego w 1926 r., koniec okresu stalinizmu w PRL, wybór Karola Wojtyły na papieża czy też narodziny „Solidarności”. Każdy z wymienionych wyżej czynników znacząco zmieniał sposób, w jaki postrzegana była sytuacja społeczno-polityczna na ziemiach polskich. Nie jest to lista zamknięta. Zestaw okoliczności, które miały istotny wpływ na sytuację ziem polskich, jest – rzecz jasna – o wiele obszerniejszy i będzie podlegał zmianom zależnie od tego, czy analizie poddawana będzie polityczna, gospodarcza czy społeczna sytuacja Polski, jak i w zależności od stopnia szczególności tej analizy.

Niektóre z historycznych czynników, o którym mówiliśmy powyżej, stanowiąc będą spodziewany efekt oddziaływania dłużej trwającego procesu, inne zaś mogą mieć charakter nagłej zmiany, jaka zaszła na płaszczyźnie polityczno-społecznej. Niezależnie od tego, do której z powyższych grup dany czynnik należy, trzeba stwierdzić jedno – jego pojawienie się wprowadza poważną zmianę w sposobie postrzegania roli Polski, częściowo dezaktualizując do tej pory funkcjonujące w przestrzeni publicznej koncepcje i wymuszając sformułowanie odpowiedzi na nowe wyzwania lub perspektywy otwierające się przed Polską.

Niezależnie od przedstawionego powyżej szeregu wydarzeń historycznych, które wpływały na sposób myślenia o roli Polski w skali lokalnej, regionalnej, a czasem nawet globalnej, warto również podzielić wiek XX na podokresy, których cezury wyznaczają momenty kompletnej zmiany sposobu myślenia o polskiej racji stanu. Prześledzenie dwudziestowiecznej historii Polski pozwala na wyróżnienie pod tym kątem przede wszystkim następujących trzech momentów dziejowych: rok 1918 (odzyskanie niepodległości), rok 1945 (zmiana granic państwa polskiego i znalezienie się w sowieckiej strefie wpływów), rok 1989 (początek jesieni ludów i demontażu systemu komunistycznego w Polsce).

Wskazanie powyższych dat granicznych jest o tyle istotne, że klarownie określają one momenty zwrotne w historii ziem polskich i odwołują się do wydarzeń historycznych, które w sposób diametralny zmieniały sposób postrzegania roli i wyzwań stojących przed społeczeństwem polskim. Przykładowo, o ile do 1918 r. wszelkie koncepcje dotyczące roli narodu polskiego w sposób naturalny musiały odnieść się do kwestii odbudowy polskiej państwowości, o tyle po odzyskaniu niepodległości determinanta ta w sposób automatyczny zanikła, co rodziło konieczność poddania ewaluacji sposobu myślenia o roli Polski rozpatrywanej na wszystkich możliwych płaszczyznach tematycznych. Wymienione momenty zwrotne w dwudziestowiecznej historii Polski prowadziły więc do swoistych

zmian paradygmatu, tj. radykalnej modyfikacji warunków determinujących sposób myślenia o Polsce, jej roli i o stojących przed nią wyzwaniach.

Przyjmując wskazane powyżej trzy główne momenty dziejowe, które prowadziły do kompletnej zmiany sposobu postrzegania roli Polski, można podzielić wiek XX na cztery główne okresy, w których sytuacja polityczna ziem polskich różniła się diametralnie:

- 1) okres do roku 1918, gdy państwo polskie nie istniało, a jego odbudowa pozostawała głównym celem polskich elit politycznych;
- 2) okres odbudowanego państwa polskiego (1918–1945);
- 3) okres funkcjonowania niesuwerennego państwa polskiego pozostającego pod wpływem Związku Sowieckiego;
- 4) zapoczątkowany przemianami 1989 r. okres niepodległego i suwerennego państwa polskiego.

Oczywiście zaprezentowany powyżej podział ma jedynie charakter roboczy i nie oddaje w pełni zawłości dziejów Polska w XX w. – można by np. rozważyć, czy nie należałoby wydzielić obu wojen światowych jako odrębne okresy. Nie chodzi tu jednak o pokazanie meandrów dwudziestowiecznej historii Polski, lecz o zwrócenie uwagi na fakt, że sytuacja ziem polskich w różnych fazach ubiegłego wieku różniła się diametralnie. Wymienione okresy historyczne określały niejako warunki brzegowe, które musiały zostać uwzględnione przez każdego myśliciela, który starał się odnieść do kwestii szeroko rozumianej roli Polski, analogicznie zaś powstałe w danym okresie koncepcje pozostawały w bezpośrednim związku z uwarunkowaniami narzucanymi przez dany okres.

W świetle powyższych wywodów warto również zwrócić uwagę na to, że rozwój sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej na ziemiach polskich na przestrzeni XX w. powodował, iż pomiędzy kolejnymi polskimi pokoleniami istniały stosunkowo duże różnice mentalności. Nie było to zjawisko obserwowane jedynie w Europie Środkowo-Wschodniej – gwałtowne przemiany społeczne i technologiczne, jakie dokonały się na przestrzeni minionego wieku, prowadziły do tego typu rozwarstwień niemal we wszystkich społeczeństwach na świecie. Jednakże sytuacja polityczna na ziemiach polskich dodatkowo katalizowała ten proces. Nie może zresztą dziwić fakt, że np. reprezentanci pokoleń, które wyrosły w rzeczywistości zaborów, inaczej postrzegali odbudowane państwo polskie niż przedstawiciele roczników, które przyszły na świat i wychowały się już w niepodległej Rzeczypospolitej. Podobnie osoby, które bezpośrednio doświadczyły okrutnej rzeczywistości wojny totalnej na ziemiach polskich zazwyczaj mają inną perspektywę niż reprezentanci pokoleń, które nie zaznały tego typu wyznań.

Zwracając uwagę na powyższy czynnik, nie należy jednocześnie przeszacowywać skali jego oddziaływania. Choć stanowi on niewątpliwie element

wpływający na sposób postrzegania roli Polski przez myślicieli wywodzących się z różnych generacji, to jednak niekoniecznie musi być to czynnik determinujący ich przemyślenia.

Koncepcje dotyczące roli Polski w aspekcie geopolitycznym, gospodarczym czy cywilizacyjnym nie powstawały – rzecz jasna – w intelektualnej próżni i w dużej mierze uzależnione były od środowiska społecznego, ideowego czy intelektualnego, w którym danemu myślicielowi przyszło funkcjonować. Choćby analiza prądów intelektualnych, które odgrywały szczególną rolę u schyłku XIX w., umożliwi osadzenie w szerszym kontekście kulturowo-cywilizacyjnym poglądów prezentowanych przez pierwsze pokolenia myślicieli, którym przyszło działać w XX w. Pozwoli ona również zaobserwować podobieństwa i różnice w sposobie postrzegania roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej przez myślicieli wyrosłych jeszcze w XIX w. a reprezentantami pokoleń, którym przyszło działać już w nowych, dwudziestowiecznych realiach. Stosowanie zabiegu polegającego na prześledzeniu wpływów intelektualnych oddziaływających na poszczególnych myślicieli pozwala dodatkowo na lepsze naświetlenie okoliczności, w których powstawały poszczególne koncepcje, co z kolei umożliwia ich rozpatrywanie z odpowiedniej perspektywy.

Badania nad rolą i miejscem Polski w Europie Środkowo-Wschodniej stwarzają unikalną możliwość prześledzenia tego, jak na przestrzeni XX w. polskie elity intelektualne postrzegały kwestię *cywilizacyjnej przynależności* narodu polskiego oraz innych narodów zamieszkujących ten region. Ukazanie fluktuacji, jakie zachodziły w tym wymiarze, pozwala uchwycić wpływ zmieniających się w trakcie XX w. czynników politycznych, geograficznych czy ekonomicznych na postrzeganie roli państwa polskiego przez zamieszkujące je społeczeństwo.

Warto w tym miejscu zauważyć, iż rozpatrywanie tej kwestii znacząco różniło się w pierwszej i drugiej połowie XX w., na co niewątpliwie oddziaływał stosunek polskich elit intelektualnych do Związku Sowieckiego. Chociaż od tzw. rewolucji październikowej państwo sowieckie postrzegane było na ziemiach polskich przede wszystkim z nieufnością, a od momentu wybuchu wojny polsko-bolszewickiej nieustannie traktowane było jako realne zagrożenie dla suwerennego bytu państwa polskiego, to jednak przez cały okres międzywojnia przyglądano się przemianom, jakie zachodziły w ZSRS z dużym zaciekawieniem, którego źródłem była m.in. próba obiektywnej oceny skutków stosowania radykalnych metod politycznych, gospodarczych czy socjotechnicznych, od których nie stroniły władze Związku Sowieckiego. Po II wojnie światowej, w wyniku której Polska znalazła się w sowieckiej strefie wpływów i przez okres kilkudziesięcioletni nie funkcjonowała jako suwerenne państwo, sytuacja ta uległa zmianie, a społeczeństwo polskie z pierwszej ręki mogło przekonać się

o cieniach i blaskach funkcjonowania w ramach systemu sowieckiego, wobec czego pytanie o cywilizacyjną przynależność Polski nabierało nowego wymiaru.

Prowadzone przez licznych badaczy próby określenia politycznej czy też cywilizacyjnej roli Polski można traktować również w dużej mierze jako próbę poszukiwania polskiej tożsamości w otoczeniu geopolitycznym, w którym przyszło narodowi polskiemu funkcjonować. Warto przy tym zauważyć, iż sprowadzenie tego zjawiska do wyboru między demokratycznym Zachodem a modelem sowieckim uproszczałoby całą kwestię, narzucając perspektywę drugiej połowy XX w. Tymczasem przed II wojną światową kwestia określenia cywilizacyjnej przynależności Polski nie sprowadzała się wcale do dychotomicznego wyboru Wschód-Zachód – wyrazem kolejnego kierunku był chociażby dynamicznie rozwijający się w bezpośrednim sąsiedztwie Drugiej Rzeczypospolitej totalitaryzm w wydaniu hitlerowskim, a klasyczna demokracja parlamentarna nie była w stanie utrzymać się dłużej niemal w żadnym kraju Europy Środkowo-Wschodniej. Jeśli sięgniemy jeszcze głębiej i przeanalizujemy sytuację na ziemiach polskich w pierwszych dekadach XX w., to szybko okaże się, że w polskiej klasie politycznej nie istniał nawet konsensus co do tego, jaki ustrój przyjąć powinno państwo polskie w razie jego odbudowy.

Należy również zwrócić uwagę na to, że nie wszystkie koncepcje polityczne, gospodarcze czy społeczne można mierzyć jedną miarą. Na przestrzeni XX w. w polityce polskiej – rozpatrywanej zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i międzynarodowym – pojawiło się kilka idei, które wywarły znaczny wpływ na sposób myślenia społeczeństwa o stojących przed Polską wyzwaniach i które do dzisiaj częściowo definiują sposób, w jaki postrzegamy historię regionu. Przykładem może być istotna w okresie odbudowy państwa polskiego dychotomia między federacyjnym a inkorporacyjnym podejściem do włączenia w skład odbudowującej się Rzeczypospolitej Ziemi Zabranej, na których żywioł polski nie stanowił często wiodącego czynnika etnograficznego. Takie projekty polityczne, jak idea międzymorza czy idea prometeizmu, choć często w dużej mierze funkcjonowały bardziej w sferze postulatywnej niż jako wyznaczniki konkretnych działań politycznych o charakterze międzynarodowym, wpisały się na stałe w sposób myślenia o roli państwa polskiego w regionie Europy Środkowo-Wschodniej.

Bogate tradycje państwowe oraz barwne dziedzictwo historyczne ziem polskich stanowiły naturalną skarbnicę odwołań i przykładów, do której reprezentanci polskich elit intelektualnych sięgali bardzo chętnie, poszukując zarówno ilustracji dla własnych koncepcji, jak i przykładów rozwiązań, na których należałoby wzorować sposób uregulowania życia politycznego czy społecznego. Było to zjawisko dość powszechne, dodatkowo nasilone przez fakt, że po przeszło 120 latach, kiedy państwa polskiego próżno było szukać na mapie politycznej

Europy, rodzimi myśliciele poprzez odwołania historyczne podkreślali istnienie nad Wisłą bogatych tradycji państwowych. Nie zawsze zresztą przykłady z przeszłości miały stanowić wzorzec dla współczesnych – niejednokrotnie wskazywano również na elementy dziejów państwa polskiego, których powtórzenia należy za wszelką cenę uniknąć (np. wskazywanie na wady demokracji szlacheckiej okresu Rzeczypospolitej Obojga Narodów).

Niekiedy mieliśmy również do czynienia z zestawianiem różnych okresów w dziejach w celu podkreślenia charakteru proponowanych rozwiązań. Jednym z chętniej wykorzystywanych dychotomii tego typu było przeciwstawianie Polski Piastów Polsce Jagiellonów, przy czym dokonując takiego porównania, często odwoływano się do różnorakich płaszczyzn funkcjonowania państwa polskiego w danych okresach (ustrój, położenie terytorialne, skład narodowościowy etc.).

Argumenty, przykłady czy analogie historyczne były dość często wykorzystywane w polskim życiu publicznym. Nie można jednakże zjawiska tego sprowadzać jedynie do prostych schematów. To, że myśliciele starający się podkreślać polski charakter Ziem Zachodnich chętnie odwoływali się do Polski Piastów, zwolennicy Polski mocarstwowej przypominali granice Rzeczypospolitej z okresu panowania dynastii Jagiellonów, a orędownicy koncepcji federacyjnych chętnie nawiązywali do prawnego, kulturowego i religijnego dziedzictwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów, nie oznacza, że zawsze wykorzystywano historię jedynie w sposób instrumentalny, mający podkreślać bądź ilustrować aktualny program polityczny lub legitymizować jakąś koncepcję. Niekiedy to właśnie z głębokiego namysłu nad przeszłością ziem polskich wyrastały założenia istotnych idei politycznych, gospodarczych czy społecznych.

Zastanawiając się nad sposobem wykorzystywania przez rodzimych myślicieli dziedzictwa historycznego, warto zauważyć, że szczególnie często sięgano w takich przypadkach do dziejów Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ten okres historii państwa polskiego był kopalnią zarówno pozytywnych, jak i negatywnych odniesień do aktualnej sytuacji polityczno-społecznej. Warto przy tym zaznaczyć, że niektóre odwołania do historii stanowiły swoistą broń obosieczną. Choćby wskazanie na pozytywne aspekty złotej wolności szlacheckiej mogło rodzić kontrargument, że to właśnie szerokie swobody, prawa i przywileje szlacheckie doprowadziły do sparaliżowania działań władzy wykonawczej w schyłkowym okresie funkcjonowania Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a podkreślanie innowacyjnego charakteru wyboru monarchy w formule wolnej elekcji mogło zostać przedstawione jako załączek anarchizacji systemu politycznego kraju.

Choć ograniczając zakres tematyczny badań jedynie do spuścizny polskich myślicieli, musimy pogodzić się z tym, że prezentowane koncepcje przedstawiać będą przede wszystkim polonocentryczny punkt widzenia, to warto zwrócić uwagę również na fakt, że koncepcje te odwoływały się (zazwyczaj w sposób

postulatywny) do układu sił politycznych w strefie Europy Środkowo-Wschodniej, przeważnie uwzględniając również znacznie szerszy horyzont geograficzny. Ze względu na położenie geograficzne ziem polskich nie może to dziwić. Natomiast mając na uwadze historyczne uwarunkowania XX w., można wręcz *per analogiam* pokusić się o stwierdzenie, że Polska usytuowana została w miejscu zetknięcia się ze sobą dwóch politycznych płyt tektonicznych, których tarcia musiały doprowadzić do poważnych konsekwencji dla ziem polskich. W takiej sytuacji nie może dziwić, że podejmowane próby określenia miejsca Polski na arenie międzynarodowej nie ograniczały się jedynie do analizy interesów regionalnych, lecz musiały również uwzględniać globalny układ sił politycznych, gospodarczych czy ideologicznych, gdyż ten układ miał bezpośredni wpływ na sposób, w jaki kształtowały się wydarzenia nad Wisłą.

Warto zwrócić uwagę na to, że w XX w. klasyczny zachodni podział polityczny na prawicę i lewicę odnajdywał w warunkach polskich jedynie ogólne odniesienie. Choć podział ten funkcjonował w świadomości społecznej oraz odpowiadał na płaszczyźnie ogólnej podziałom ideologicznym w społeczeństwie polskim, to jednak nie można przejść obojętnie obok faktu, że warunkach polskich miał on bardzo specyficzny charakter, na co niewątpliwie wywierały wpływ dwudziestowieczne uwarunkowania historyczne. Za przykład posłużyć może okres 1926–1939, gdy dzierżący ster władzy obóz piłsudczykowski przedstawiał sam siebie, w odróżnieniu od reszty polskiej sceny politycznej, jako propaństwową alternatywę kierującą się zawsze interesem państwa, a nie przesłankami ideologicznymi. Innym dobrym przykładem jest formowanie się w ostatnich dekadach PRL struktur opozycji demokratycznej – występujący przeciwko władzy *ludowej* opozycjoniści wszak zawarli w swoim programie cały szereg postulatów socjalnych.

Również patrząc na formowanie się i działalność polskiego ruchu socjalistycznego w okresie do 1918 r., można dostrzec, jak sytuacja polityczna narodu polskiego w tym okresie wpływała na kształtowanie się rodzimej sceny politycznej. Waga nadawana postulatowi odzyskania przez Polskę niepodległości była czynnikiem wprowadzającym podział w szeregach ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich aż po 1918 r., przy czym warto zaznaczyć, że przez wielu rodzimych socjalistów tego okresu odbudowa polskiej państwowości traktowana było jako warunek, którego wypełnienie było konieczne na drodze do osiągnięcia na ziemiach polskich sprawiedliwości społecznej. Nie może więc dziwić, że wybór takich priorytetów mógł prowadzić do konfliktu z bardziej internacjonalistycznie nastawionymi adherentami ruchu socjalistycznego.

Przebieg II wojny światowej oraz sytuacja polityczna ziem polskich po jej zakończeniu sprawiły, że na obczyźnie pozostała stosunkowo liczna społeczność polska, w tym pokaźna reprezentacja przedwojennej inteligencji. W latach wojny

polskie skupiska uchodźcze prowadziły ożywione życie intelektualne, zarówno starając się wypracować linię polityczną w optymalny sposób oddającą polską rację stanu, jak i reagując na zmiany w międzynarodowym układzie sił politycznych wywołane kolejnymi fazami konfliktu. Również po wojnie, zarówno przez podtrzymywanie przez środowiska uchodźcze na terenie Wielkiej Brytanii ciągłości państwowej Drugiej Rzeczypospolitej, jak i prowadzenie żywej działalności kulturalnej przez skupiska Polonii rozrzucone także po innych krajach (USA, Francja, Włochy etc.), głos polskich sfer emigracyjnych pozostawał słyszalny, choć – siłą rzeczy – zakres jego oddziaływania był ograniczony.

Rozpatrując koncepcje, których autorami byli członkowie polskich społeczności wychodźczych, dobrze jest pamiętać o tym, aby osadzić ich dorobek intelektualny w odpowiednim kontekście. Polscy myśliciele działający na uchodźstwie nie potrafili, poza kilkoma wyjątkami, wywrzeć wpływu na szersze grono odbiorców, a wychodzące z tych kręgów koncepcje dotyczące sprawy polskiej oraz roli państwa polskiego pozostawały na Zachodzie w dużej mierze ideami niewychodzącymi poza polskie środowiska uchodźcze. Nie można natomiast zapomnieć o roli, jaką myśliciele ci odegrali w formowaniu się postaw w państwie polskim. Choć z oczywistych względów dostęp do emigracyjnej prasy czy książek w kraju pozostawał mocno ograniczony, to jednak do pewnego stopnia istniał, a wraz z dynamicznym rozwojem drugiego obiegu wydawniczego w PRL od połowy lat siedemdziesiątych z czasem uległ znacznemu zwiększeniu.

Wieloaspektowy charakter przedmiotu badań

W celu należytego zrozumienia poziomu skomplikowania podejmowanej tematyki badawczej konieczne jest przedstawienie wieloaspektowego charakteru materii, która powinna znaleźć się w polu zainteresowania badacza poruszającego te kwestie. Powyżej przedstawiono już pewien zarys specyfiki XX w. z punktu widzenia jego historii, jednak należy również wskazać na zróżnicowany charakter koncepcji, które powstawały na jego przestrzeni. Nie aspirując do przedstawienia wyczerpującej systematyki koncepcji polskich myślicieli, postaramy się zaprezentować kilka linii podziału, jakie dostrzec można, analizując pojawiające się na przestrzeni XX w. koncepcje dotyczące geopolitycznej, gospodarczej i społecznej roli Polski. I choć nie będzie to katalog wyczerpujący zagadnienie, to jednak pozwoli on przynajmniej częściowo zobrazować zróżnicowany i wielowątkowy charakter podejmowanej problematyki.

Wspomniano już wyżej o tym, że duży wpływ na sposób formułowania koncepcji dotyczących roli Polski miał moment dziejowy, w którym koncepcje te powstawały, co wynikało ze zmiennego charakteru wyzwań, jakie stawały

przed społeczeństwem polskim w różnych okresach XX w. Możemy przy tym wyróżnić kilka kategorii czynników determinujących postrzeganie roli Polski, takich jak czynniki polityczne, gospodarcze, kulturowe czy cywilizacyjne. O ile dwa pierwsze z nich wydają się nie potrzebować głębszego uzasadnienia⁶, to dwa ostatnie mogą wymagać kilku słów komentarza. Warto również uwzględnić to, że czynniki te mogły mieć zarówno charakter globalny, jak i lokalny – o czym była już mowa wcześniej.

Zmiany kulturowe, które zaszły w XX w., mogą nie wydawać się aż tak istotne, szczególnie jeśli skupimy się na kwestiach politycznych, ale jest to wrażenie złudne. Na przestrzeni ubiegłego stulecia nastąpił gwałtowny rozwój środków masowego przekazu, który nie tylko zmienił sposób, w jaki ludzie zaspokajają swoje potrzeby kulturalne, lecz również był jednym z czynników konstytutywnych zjawiska globalizacji. Rozwój radia, kina, telewizji czy przypadający na ostatnie dekady XX w. początek procesu komputeryzacji kolejno zmieniały sposób, w jaki czerpano wiedzę o świecie zarówno w wymiarze globalnym, jak i lokalnym. Warto również zwrócić uwagę, iż aktywna polityka kulturalna stanowiła nieodzowny element działalności zarówno państw demokratycznych, jak też autorytarnych i totalitarnych, w których szerokie wykorzystanie propagandy stanowiło podstawowe socjotechniczne narzędzie oddziaływania na opinię społeczną.

W przypadku czynników cywilizacyjnych trzeba stwierdzić, że postęp, jaki w wielu dziedzinach ludzkiego życia dokonał się na przestrzeni XX w., doprowadził do kompletnej zmiany sposobu funkcjonowania człowieka, jego interakcji z otoczeniem, jego możliwości komunikacyjnych etc. Gwałtownie postępujące zmiany technologiczne nie tylko przeobraziły całe dziedziny życia ludzkiego (medycynę, rozrywkę, usługi etc.), lecz również przyniosły duże zmiany w sposobie prowadzenia działalności politycznej, jak też w relacjach międzypaństwowych. Postęp cywilizacyjny zmienił metody prowadzenia wojen, komunikowania się klasy politycznej ze społeczeństwem czy nawet zasady prowadzenia działalności gospodarczej oraz międzynarodowej wymiany towarów.

Powstające na przestrzeni XX w. koncepcje geopolitycznej, gospodarczej i społecznej roli Polski niejako z konieczności musiały uwzględniać zmiany zachodzące na powyżej określonych polach. Oczywiście sami myśliciele prowadzący namysł nad rolą Polski kwestii tej zazwyczaj nie problematyzowali. Jednak

⁶ O czynnikach politycznych mówiliśmy już sporo wcześniej, a oddziaływanie kwestii gospodarczych również nie wydaje się problematyczne. Wystarczy wskazać na wpływ, jaki na sytuację polityczno-społeczną w kraju wywarł światowy kryzys gospodarczy przełomu lat dwudziestych i trzydziestych, czy też na rolę, jaką załamanie się niewydolnego systemu gospodarczego PRL miało na przemiany polityczne w kraju.

analizując stworzone przez nich koncepcje, trzeba mieć wymienione powyżej czynniki na uwadze, aby być w stanie należycie badać sposób odnoszenia się do siebie koncepcji powstałych w różnych okresach XX w.

Przeprowadzając przegląd powstałych na przestrzeni XX w. koncepcji określających polityczną, gospodarczą czy społeczną rolę Polski, można dokonać ich podziału pod kątem wielu wzajemnie niewykluczających się okoliczności. Podziały te wynikają w dużej mierze z warunków, w jakich poszczególne koncepcje powstawały, oraz z problemów, które miały one rozwiązywać.

Możemy np. podzielić koncepcje na krótkoterminowe oraz te zakładające dalszy horyzont czasowy. O ile pierwsze nastawione będą przede wszystkim na eliminację konkretnych problemów wymagających szybkiej reakcji (np. konieczność szukania form pobudzenia gospodarki w obliczu kryzysu ekonomicznego), o tyle drugie zakładają wdrożenie długofalowych działań nastawionych na osiągnięcie celów postrzeganych jako priorytetowe.

Innym podziałem, nieco zbliżonym do przedstawionego powyżej, może być segregacja koncepcji na te nastawione na konkretny cel oraz te koncentrujące się bardziej na środkach służących do wywołania pożądanego efektu. W tym przypadku podział wynikać będzie bardziej ze sposobu rozłożenia akcentów wewnątrz danej koncepcji niż z różnic strukturalnych – mechanika procesu teleologicznego pozostanie wszak niezmienna.

Z koncepcjami nastawionymi na cel będziemy mieć więc do czynienia szczególnie w przypadkach, w których wskazany cel (lub cele) zostanie podniesiony niemal do rangi aksjomatu, a dobór środków jego osiągnięcia pozostanie kwestią drugorzędną. W kontekście geopolitycznym takim aksjomatycznym celem o trwałym charakterze może być np. dążenie do utrzymania równowagi w relacjach z państwem niemieckim i sowiecką Rosją, charakteryzujące polską politykę zagraniczną lat trzydziestych XX w. Natomiast koncepcje nastawione na środki będzie charakteryzować tendencja do wdrożenia konkretnych rozwiązań (politycznych, gospodarczych czy społecznych) przy jedynie ogólnym określeniu pożądanego długofalowego efektu ich działania.

Kolejnym rozróżnieniem, jakiego dokonać można, analizując koncepcje rodzimych myślicieli dotyczących roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej, jest kwestia możliwości faktycznego wcielenia tych koncepcji w życie. O ile część z nich silnie trzymała się realiów, w jakich w danym momencie funkcjonował naród polski, starając się nakreślić najkorzystniejszą z punktu widzenia interesów społeczeństwa polskiego linię działania, o tyle inne koncepcje w dużej mierze wskazywały raczej główny cel dążenia, nie zawsze konkretyzując sposób, w jaki mogłoby nastąpić urzeczywistnienie tego celu. Byłoby to więc przeciwstawienie *realpolitik* rozważaniom o charakterze postulatycznym.

Nieco innym, choć na pozór zbliżonym podziałem koncepcji byłoby rozróżnienie planów politycznych od rozważań o charakterze akademickim. Zauważmy przy tym, że koncepcje w formie planów politycznych mogą pozostawać zarówno nastawione na realizację konkretnych, osiągalnych rezultatów, jak i być w swej istocie postulatywne. Rozważania akademickie natomiast charakteryzować się będą wszechstronną i skrupulatną diagnozą napotkanych problemów, a często również mogą wskazywać różne możliwe drogi rozwiązania tych problemów.

Można również dokonać podziału koncepcji pod kątem charakteru zawartych w nich postulatów na rewolucyjne i ewolucyjne. Te pierwsze nastawione będą na doprowadzenie do znaczącej przebudowy rzeczywistości polityczno-społecznej na ziemiach polskich poprzez przeprowadzenie szybkich i głębokich zmian (najczęściej legislacyjnych), przy czym sposób wdrożenia tych zmian mógł być wieloraki i niekoniecznie legalny ze względu na zastany system. Natomiast koncepcje zakładające nastawienie ewolucyjne zakładałyby dążenie do osiągnięcia zawartych w nich celów poprzez systematyczne i konsekwentne działanie.

Dłuższą chwilę namysłu warto dodatkowo poświęcić różnicom występującym pomiędzy koncepcjami, które prezentowały perspektywę rządzących, a tymi, które kreślone były w środowiskach opozycyjnych. Te pierwsze zazwyczaj wykazywać będą większe umiarkowanie w doborze środków realizacji nakreślonych celów, co nie może dziwić, biorąc pod uwagę dążenie do utrzymania władzy. Z pozoru podział taki wydaje się odnosić głównie do kreślenia programów politycznych poszczególnych obozów politycznych, jednakże ma również niewątpliwy wpływ chociażby na kształtowanie założeń polityki zagranicznej oraz podejścia do kwestii planowania i wdrażania ewentualnych reform gospodarczych.

W warunkach dwudziestowiecznej historii Polski podział koncepcji na te, które wychodziły ze środowiska rządzących, oraz te konstruowane przez myślicieli sprzeciwiających się aktualnej władzy ma jeszcze dodatkowy wymiar. Niejednokrotnie w historii Polski XX w. mieliśmy do czynienia z sytuacją, gdy siły opozycyjne w stosunku do funkcjonującego reżimu nie posiadały realnych szans na przejęcie steru władzy w drodze wyborów (w takiej sytuacji znajdowały się zarówno partie opozycyjne w okresie rządów piłsudczykowski, polskie środowiska wychodźcze w drugiej połowie XX w., jak i opozycja demokratyczna w PRL). Myśliciele kreślący w takich warunkach wizje roli Polski mogli albo pogodzić się z faktem, że ich koncepcje nie będą miały żadnej szansy na urzeczywistnienie i pozostaną niejako zbiorem postulatów kreślonych z pozycji idealistycznych, albo też koncepcje te musiały zawierać w sobie receptę na przejęcie władzy w kraju, a więc musiały zakładać użycie przeciw panującemu reżimowi środków rewolucyjnych czy insurekcyjnych.

Oczywiście można tu wysunąć argument, że większość koncepcji stanowiących program polityczny lub plan reform pozostaje zazwyczaj w sferze postulatywnej, w ogóle nie doczekując się realizacji, bądź też doczekując się jedynie fragmentarycznego wprowadzenia w życie. Poza tym żadna z realizowanych koncepcji nigdy nie jest wdrażana w swym pierwotnym kształcie, a jedynie w formie uwzględniającej zmienne uwarunkowania polityczno-gospodarczo-społeczne. Jednak inną rzeczą jest opracowywać program polityczny lub gospodarczy ze świadomością, że ma on niewielkie szanse na realizację, a inną jest starać się przedstawiać wizję pożądanego kierunku przemian w kraju, mając na uwadze, że pozostanie ona prawdopodobnie albo drogowskazem na przyszłość, albo – co gorsza – swoistą formą ćwiczenia intelektualnego.

Przywołując powyższe podziały, nie sugerujemy, że analiza koncepcji dotyczących roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej musi być prowadzona z wykorzystaniem wyżej wymienionych kategorii. Po pierwsze, przedstawiona lista nie może rościć sobie prawa do kompletności. Po drugie, przedstawiony podział ma jedynie na celu ukazanie, z jak skomplikowaną i różnorodną materią mamy do czynienia. Posługiwanie się sztywną systematyką mogłoby więc doprowadzić do *szufladkowania* omawianych koncepcji, co – choć ułatwiałoby klarowną prezentację wyników prowadzonych badań – niekoniecznie należycie oddawałoby głębię tematyki pozostającej w sferze zainteresowania badawczego.

Warto zwrócić również uwagę na to, że nie zawsze poszczególne omawiane koncepcje łatwo poddawać się będą segregacji według wskazanych powyżej kryteriów. Szczególnie wizje nastawione na wielopłaszczyznowe ujęcie problemów mogą wymykać się prostemu zaszeregowaniu, gdyż zawierać będą szereg elementów nastawionych na osiągnięcie różnych celów oraz zakładających wykorzystanie wielorakich środków.

Propagowanie idei i rola myśliciela

Nie wszystkie koncepcje po upublicznieniu mogą wywrzeć wpływ na debatę społeczno-polityczną, a tylko naprawdę nieliczne uzyskają żywy oddźwięk w społeczeństwie. Nie zawsze jednak popularność jest wyznacznikiem wpływu, jaki dana idea ostatecznie wywrze. Niektóre koncepcje mogą nie zyskać szerszego rozgłosu, lecz pozostawić trwały ślad w świadomości wąskiego grona ludzi, do których początkowo trafiły. Takie koncepcje mają szansę powrócić ze zdwojoną siłą, być może w nieco zmienionej formie, w momencie, gdy będą lepiej odpowiadać aktualnemu zapotrzebowaniu społecznemu.

Wydaje się, że właśnie jednym z głównych czynników, który wpływa na dynamiczne tempo rozpowszechniania się niektórych koncepcji, jest to, że odpowiadają one na konkretne zapotrzebowanie społeczne lub polityczne. O ile w okresie Drugiej Rzeczypospolitej wszystkie działające na polskiej scenie politycznej ugrupowania musiały odnieść się w swoich programach do kwestii niejednorodnej etnicznie populacji państwa, o tyle w drugiej połowie XX w., na skutek zmian granic oraz przesiedleń, które miały miejsce w efekcie II wojny światowej, temat ten stał się problemem marginalnym, ustępując pola innym zagadnieniom wymagającym znacznie pilniejszego uzasadnienia lub rozwiązania (np. potrzebie historycznego uzasadnienia przynależności tzw. Ziemi Odzyskanych do państwa polskiego w pierwszych dekadach po II wojnie światowej).

Również gdy spojrzymy na koncepcje gospodarcze, trudno oprzeć się wrażeniu, że swoistym katalizatorem powstawania, a przede wszystkim propagowania nowych teorii na tym polu są kolejne kryzysy gospodarcze. Nie może to dziwić – występowanie problemów ekonomicznych, zwłaszcza jeśli miały one charakter długotrwały i globalny zasięg, postrzegane jest jako niewydolność dotychczas funkcjonującego systemu i nieadekwatność założeń teoretycznych leżących u jego podstaw. W sposób naturalny tego typu sytuacje stanowią podatny grunt dla rozpowszechniania się nowych teorii gospodarczych.

Oczywiście opisany powyżej mechanizm nie zawsze działa w sposób prosty. Korygowanie polityki gospodarczej państwa nie jest procesem łatwym, a wprowadzenie reform następuje zazwyczaj z pewnym opóźnieniem w stosunku do pojawienia się projektów tych reform w przestrzeni publicznej bądź w dyskursie naukowym. Dobrym przykładem może być w tym wypadku sposób, w jaki państwo polskie reagowało na wielki kryzys gospodarki światowej na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. Władze państwa przez dłuższy okres starały się przeciwdziałać skutkom kryzysu, stosując dość konserwatywne metody działania, decydując się na skorzystanie z zyskujących uznanie w innych krajach mechanizmów pobudzania gospodarki dopiero w momencie, gdy nastąpiły poważne przetasowania wewnątrz rządzącego krajem obozu władzy.

W XX w., wraz z postępującą demokratyzacją oraz umasowieniem życia politycznego i społecznego, przekształceniu uległ również sposób formułowania koncepcji, szczególnie tych, które stanowić miały fundamenty programów politycznych. Chcąc doprowadzić do realizacji własnych koncepcji, ich autor musiał zadbać o to, by swoje pomysły propagować w sposób zapewniający nie tylko dotarcie do wąskiego grona elity intelektualnej, lecz również umożliwiając ich przyswojenie przez jak najszersze grupy społeczne.

Czynnikiem, na który warto zwrócić uwagę, jest również sposób, w jaki podział sceny politycznej wpływał na poszukiwanie rozwiązań problemów

politycznych i społecznych. W sposób naturalny myśliciele o zdefiniowanym światopoglądzie, odpowiadający się za konkretną opcją polityczną, byli skłonni postulować rozwiązania zgodne z fundamentalnymi zasadami wyznawanej przez siebie ideologii.

Zjawisko rywalizacji koncepcji politycznych czy ideologii nie stanowiło żadnego *novum* specyficznego dla wieku XX. Można wręcz powiedzieć, że jest to zjawisko, którego występowanie stanowi warunek zaistnienia prawdziwej debaty politycznej lub społecznej. Jednakże obserwowane w XX w. umasowienie życia politycznego nadało temu zjawisku nowy wymiar. Polityka przestała być – przynajmniej w wymiarze deklaratywnym – domeną wąskiej grupy uprzywilejowanych. Masowy charakter procesów politycznych i społecznych nieuchronnie prowadzić musiał do uproszczenia formy (niekoniecznie sensu!) przekazu, szczególnie wtedy, gdy myślicielowi zależało na tym, aby jego idea dotarła do jak najszerzego grona odbiorców.

Warto również zwrócić uwagę na sposób, w jaki zjawisko propagowania idei przebiegało w systemach totalitarnych, stanowiących w zakresie przekazu społecznego skrajną konsekwencję umasowienia procesów politycznych. Myśliciele tworzący w realiach systemu totalitarnego, chcąc swobodnie⁷ funkcjonować w obiegu naukowym lub w szeroko rozumianych środkach masowego przekazu, musieli zadbać o to, by głoszone przez nich treści pozostawały prawowierne wobec panującego systemu wartości. Oczywiście dla twórców w pełni solidaryzujących się z obowiązującą ideologią nie stanowiło to większego problemu. W dużo gorszej sytuacji znajdowali się myśliciele pragnący wyrazić stanowisko krytyczne wobec zastanej rzeczywistości społeczno-politycznej – w ich przypadku publiczne zamanifestowanie własnych poglądów wymagało nie tylko ekwilibrystycznego podejścia do sposobu formułowania przekazu, lecz również niejednokrotnie sporej odwagi osobistej.

Istotnym z punktu widzenia omawianej problematyki badawczej wydaje się również wyłuskanie z olbrzymiego bogactwa powstałych na przestrzeni XX w. koncepcji polskich myślicieli tych poglądów, które wywarły największy wpływ lub cieszyły się największą żywotnością. Zaznaczyć przy tym wypada, że nie można kwestii propagowania poszczególnych koncepcji rozpatrywać jednoaspektowo. Niektóre idee cieszą się ogromnym zainteresowaniem opinii publicznej, szybko jednakże tracą swoje znaczenie (ze względu na falsyfikację hipotez, na których są zbudowane, bądź pojawienie się w przestrzeni publicznej idei lepiej trafiających do wyobraźni ogółu społeczeństwa). Inne koncepcje znajdują znowu jedynie wąskie grono adherentów, którzy jednakże pozostają

⁷ Należy zaznaczyć, że autor w pełni zdaje sobie sprawę z tego, że termin *swobodnie* brzmi w tym wypadku wyjątkowo ambiwalentnie.

pod ich wpływem przez dłuższy czas, powielając dodatkowo ich założenia we własnej twórczości. Dlatego podejmowane działania badawcze dają możliwość pokazania nie tylko bogactwa samych koncepcji, lecz również wielu dróg, jak koncepcje te rozprzestrzeniały się w dość hermetycznych środowiskach intelektualistów, ale też w szerszej świadomości społecznej.

Nie będziemy więc mogli uciec od pytania o sposób propagowania idei w społeczeństwie. Choć celem badań nie jest zasadniczo analiza sposobów rozpowszechniania się koncepcji w różnych grupach społecznych i fenomenu wysokiej żywotności niektórych conceptów, to jednak niewątpliwie – na podstawie wyników badań – będzie możliwe wyciągnięcie pewnych wniosków w tej materii. Nawet jeśli wnioski te nie będą mogły być traktowane jako wystarczające podwaliny pod formułowanie tez socjologicznych o charakterze uniwersalistycznym, to jednak będą one ilustrować mechanizmy, które dostrzegalne były w działalności polskich elit intelektualnych na przestrzeni XX w.

Istotną kwestią jest również ustalenie kryterium oryginalności poszczególnych koncepcji, przede wszystkim zaś wpływu najpopularniejszych w danym okresie teorii naukowych, politycznych, społecznych czy ekonomicznych na przemyslenia przedstawicieli polskich elit intelektualnych. Nie chodzi tu – rzecz jasna – o próbę udowodnienia poszczególnym myślicielom istotnych zapożyczeń czy też o deprecjonowanie znaczenia polskiej myśli społecznej, politycznej czy ekonomicznej jako takiej. Odwoływanie się do idei funkcjonujących w obiegu intelektualnym jest procesem nieuniknionym, w ten sposób koncepcje danego myśliciela zostają umieszczone w szerszym wymiarze dyskursu międzynarodowego. Należyte zbadanie procesu absorpcji obcych prądów intelektualnych, niezależnie od tego, czy były to intelektualne wiatry wiejące z Wschodu czy z Zachodu, powie nam wiele o stopniu otwartości na idee społeczne, polityczne czy ekonomiczne, cieszące się największą popularnością w perspektywie globalnej. Pozwoli także pokazać ambicje tych polskich myślicieli, którzy pragnęli swoją pracą kształtować międzynarodowy dyskurs w danej dziedzinie, a nie tylko ten prowadzony nad Wisłą.

Poszukiwanie optymalnej drogi z punktu widzenia racji stanu prowadziło często myślicieli do kontestowania zastanego porządku politycznego, gospodarczego czy społecznego. Wydaje się to zresztą procesem naturalnym – jeśli dana koncepcja nie wychodziła ze środowiska bezpośrednio związanego z aktualnym obozem władzy, to kwestionowanie zastanej rzeczywistości społeczno-politycznej niemal musiało stanowić punkt wyjścia prowadzonych rozważań.

Chociaż zainteresowanie badawcze kierować się będzie głównie na wizje roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej, to jednak wizji tych nie będzie można rozpatrywać w oderwaniu od ich autorów (np. ich dotychczasowego dorobku czy prezentowanych poglądów). Tym bardziej, że tezą mało kontrowersyjną

jest, iż nośność danej koncepcji zależała często od osobistego autorytetu osoby, która rzeczoną koncepcję upubliczniła – niezależnie od tego, czy był to autorytet o zasięgu ogólnokrajowym, czy miał on jedynie charakter środowiskowy.

W niektórych przypadkach wpływ jednego myśliciela na środowisko polityczne, które reprezentował, bywał tak silny, że tworzone przezeń koncepcje urastały do rangi oficjalnej wykładni partyjnej linii politycznej. Doskonałą ilustracją takiego przypadku może być postać Romana Dmowskiego, którego przemożny wpływ na linię ideologiczną ruchu narodowego w pierwszej połowie XX w. nie ulega wątpliwości. Pozostawiona przez niego spuścizna pisarska jeszcze za jego życia traktowana była jako oficjalna wykładnia ideologii ruchu narodowego, a w dużej mierze przez jej pryzmat jest do dzisiaj interpretowana myśl narodowa. Podobną rolę ideologicznego sztandaru wśród swoich zwolenników odgrywał Józef Piłsudski, którego jednak – mimo dość pokażnej spuścizny pisarskiej, jaką po sobie zostawił – ciężko raczej traktować jako typowego ideologa czy teoretyka politycznego.

Zestawienie Dmowskiego z Piłsudskim pozwala ukazać jeszcze jedną ciekawą właściwość wynikającą z funkcjonowania w ramach danego środowiska politycznego niepodważalnego autorytetu. O ile Dmowski przykładał bardzo dużą wagę do tego, aby oddziaływać na swoich zwolenników przede wszystkim swoimi tekstami, o tyle Piłsudski swoją pozycję polityczną budował przede wszystkim na osobistym autorytecie i charyzmie, pozostawiając swoim zwolennikom zadanie intelektualnego uzasadnienia własnych działań politycznych.

Docieramy tu do jeszcze jednego interesującego zjawiska polegającego na tym, że nie zawsze w centrum danego ruchu politycznego czy społecznego stoi konkretna ideologia czy światopogląd – niektóre z nich mogą opierać się na autorytecie swojego lidera, co może okazać się paliwem wystarczającym do uzyskania poważnego poparcia politycznego. Przypadek Piłsudskiego bardzo dobrze taką sytuację ilustruje. Po śmierci Marszałka skupiony wokół niego obóz polityczny niejako stracił fundament, na którym został wzniesiony. I choć poszczególne grupy wewnątrz obozu starały się kontynuować jego dzieło, to obóz jako taki uległ dezintegracji, gdyż każda z grup inaczej to dzieło definiowała.

Warto zwrócić uwagę, iż nie wszyscy myśliciele kreślący wizję roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej byli czynnie zaangażowani politycznie. Wielu z nich nie przejawiało nawet chęci podjęcia takiej aktywności, choć sam fakt publicznego rozgłaszania poglądów na daną kwestię trzeba traktować jako akt *de facto* polityczny. Motywacją musiała być nie tyle chęć zaistnienia na scenie politycznej, ile po prostu poczucie obywatelskiego obowiązku. W takim świetle koncepcje, które nie zyskały szerszego rozgłosu, nie mogą być traktowane li tylko jako ćwiczenie intelektualne autora, lecz jako wyraz jego obywatelskiej postawy.

Nie zawsze ogłoszenie jakiejś koncepcji wiązało się z chęcią zyskania przez jej autora rozgłosu. Wiele programów reform nie miało szerszego odzewu nie tylko dlatego, że nie trafiły na podatny grunt, ale również dlatego, że stojący za nimi myśliciel nie miał odpowiednich środków, a czasem również i chęci, aby próbować doprowadzić do realizacji założeń swoich koncepcji. Warto również zwrócić uwagę na fakt, że historia dostarcza nam wielu przykładów myślicieli, którzy wyprzedzili swoje czasy. Osoby tego typu nie zawsze potrafiły przebić się ze swoimi poglądami do świadomości społecznej współczesnych, co nie może dziwić zwłaszcza wtedy, gdy publikowane koncepcje miały odpowiadać na potrzeby lub zagrożenia, które nie zdążyły jeszcze zaistnieć. Umiejętność antycypowania potrzeb społecznych, zanim one wystąpią, choć jest cechą niezwykle cenną, to jednak trudno osiągalną, a korzystanie z niej pozostaje obciążone dużym ryzykiem – stawianie diagnoz w stosunku do przyszłości musi zakładać szeroki margines błędu.

Wiele tworzonych na przestrzeni XX w. koncepcji dotyczących roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej nie doczekało się nigdy szerszego oddźwięku. Jednak fakt, że nie odegrały one większej roli w dyskursie społecznym czy politycznym, nie oznacza, że nie są one materiałem godnym analizy. Warto również zauważyć, że koncepcje, które zyskują szczególnie duży odzew społeczny, często mają tendencję do życia własnym życiem. Często ulegają również ewolucji i z biegiem czasu mogą dość znacząco odbiegać od swojej wersji pierwotnej.

Niezwykle obszerny zakres przedstawianej tematyki sprawia, że złudną byłaby nadzieja na osiągnięcie rezultatów, które mogłyby uchodzić za ustalenia kompletne i ostateczne. Jednakże przyjęcie ambitnych założeń badawczych powinno zaowocować stworzeniem bazy wiedzy, która uprawniała będzie do sformułowania szeregu wniosków odnoszących się do polskich elit intelektualnych, jak również społeczeństwa polskiego jako całości. Przed badaczem zajmującym się tą tematyką otwiera się więc możliwość naszkicowania zarysu swoistego portretu zbiorowego polskich elit politycznych, kulturalnych i naukowych.

Wydaje się, że jako społeczeństwo powoli zbliżamy się do momentu, kiedy będziemy mogli spojrzeć na dzieje wieku XX (a przynajmniej większości tego okresu) *sine ira et studio*. Przeprowadzenie dogłębnej analizy wizji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjno-kulturowych w XX w. pozwoli na osadzenie w odpowiednim kontekście historycznym wyzwań, przed którymi staje współczesne państwo polskie. Powinno to doprowadzić zarówno do lepszego zrozumienia dwudziestowiecznej historii Polski, jak i drogi, jaką przebyły polskie elity intelektualne w okresie ostatnich kilku dekad.

Podsumowanie

Przedstawione powyżej rozważania nad podstawowymi zagadnieniami metodologicznymi dotyczącymi wizji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej roztaczanych przez polskich myślicieli na przestrzeni XX w. mogą stanowić punkt wyjścia badań w tym zakresie tematycznym. Jest to krok ważny dla każdego badacza, który postanowi zmierzyć się z tym wyjątkowo obszernym przedmiotem.

Nie trzeba długo przekonywać, jak niezwykle rozległa i różnorodna jest tematyka postrzegania roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Od ostatnich dekad XIX w., kiedy powstały zręby nowoczesnej polskiej myśli politycznej, aż do dnia dzisiejszego postrzeganie roli i miejsca Polski ulegało ciągłym fluktuacjom wynikającym zarówno z regionalnej i globalnej sytuacji międzynarodowej, jak i z ewolucji samego społeczeństwa polskiego. Burzliwa historia ziem polskich w XX w., naznaczona zarówno wyniszczającymi wojnami, jak i wieloletnim jarzmem komunizmu, choć stanowiła pasmo traumatycznych przeżyć, to jednocześnie była okresem działalności szeregu wybitnych jednostek, które wywarły wręcz monumentalny wpływ na polskie dziedzictwo polityczne, gospodarcze i kulturowe, by wspomnieć chociażby Józefa Piłsudskiego, Romana Dmowskiego, Ignacego Jana Paderewskiego, Władysława Sikorskiego, Jerzego Giedroycia czy wreszcie – *last but not least* – Jana Pawła II. Prowadzenie badań z zakresu sposobu postrzegania roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach rodzimych myślicieli – zarówno tych powszechnie znanych, jak i tych, których nazwiska nie zawsze przebijają się w dzisiejszej debacie publicznej – wydaje się w tej perspektywie zadaniem szczególnie istotnym i pozwalającym na ukazanie ciągu przyczynowo-skutkowego, który w dużej mierze zdeteterminował dzisiejszy kształt i charakter państwa polskiego oraz zajmowaną przez nie pozycję na arenie międzynarodowej.

Michał Andrzejczak

STAN BADAŃ NAD PROBLEMATYKĄ WIZJI ROLI POLSKI W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W XX WIEKU

Zagadnienie koncepcji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w refleksji gospodarczej, geopolitycznej oraz cywilizacyjno-kulturowej na przestrzeni dziejów, a szczególnie w XX w. spotyka się z rosnącym zainteresowaniem przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Stało się ono przedmiotem badań historyków, politologów, socjologów czy też etnologów. Źródeł tych koncepcji należy doszukiwać się nie tylko w środowiskach i ugrupowaniach politycznych, ale także w szerokim gronie intelektualistów związanych ze sferą gospodarki, z szeroko rozumianym światem kultury, podatnych na oddziaływanie polityczne.

Refleksje w przedmiotowej kwestii przybierały sformalizowany kształt na poziomie deklaracji programowych, wystąpień liderów, w pracach teoretyków i ideologów, wystąpieniach o charakterze publicystycznym w postaci jednostkowych rozważań nad tym fenomenem, powstawały nawet cykle artykułów na ten temat. Odwoływały się one do realiów społecznych i polityczno-gospodarczych *sensu largo*, stwarzając tym samym płaszczyznę do związku teorii z praktyką polityczną, bez której nie sposób zrozumieć wysiłku intelektualnego danej formacji czy też myśliciela. Stąd też wyraźnie kładziono nacisk na poznanie struktury oraz organizacji danej formacji czy też konkretnego nurtu politycznego, co dawało trwałe rezultaty poznawcze, jeśli idzie o determinanty i ewolucję danej myśli czy też jej wybrane kategorie.

Tym samym podczas próby rekonstrukcji wysiłku intelektualnego przedstawicieli polskich elit, zastanawiających się nad wizją roli Polski w Europie Środkowej w XX w.¹, istotne staje się uwzględnienie aspektu struktur formacyjnych oraz ram programowych, w jakich przyszło im tworzyć koncepcje geopolityczne, gospodarcze i cywilizacyjno-kulturowe.

¹ Por.: *Wizje Polski. Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939–1944* (1992): wstęp, wybór i oprac. K. Przybysz, Warszawa.

Dotychczasowe badania pozwoliły przybliżyć poglądy i koncepcje wielu polityków, ideologów, intelektualistów, jak też całych formacji polityczno-społecznych poprzez wydestylowanie z szerokiego katalogu wartości i kategorii ważnych z punktu widzenia wyrażającego je podmiotu tych elementów, które dotyczą także zagadnienia roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Mnogość publikacji w tej materii nie zwalnia jednak naukowców z dalszych badań, dzięki którym możliwe jest zweryfikowanie dotychczasowych stanowisk i interpretacji poprzez wykorzystanie narzędzi, jakie dają nauki pokrewne historii. Należy również zauważyć, że okres powojenny do transformacji ustrojowej zaowocował na rodzimym gruncie pracami, gdzie wnioskowanie określały nieprzekraczalne wymogi ideologiczne. Prace te – mimo pewnych walorów poznawczych – nie przedstawiają wartości, jeśli chodzi o optymalną rekonstrukcję wysiłku intelektualnego danego nurtu, formacji czy też pojedynczych myślicieli. Również tematyka tych studiów była zawężona do struktur oraz koncepcji polityczno-ekonomicznych i społecznych ruchu robotniczego, a także częściowo ludowego.

Szerzej zainteresowano się twórcami myśli geopolitycznej, gospodarczej oraz cywilizacyjno-kulturalnej dopiero po 1989 r.² Liczne analizy oraz syntezy – powstałe po tej dacie – stanowią jednak nadal przyczynek do dalszych badań, bowiem nieustannie odkrywają nowe pola badawcze i nowe ujęcia metodologiczne, a także wprowadzają nowe ujęcia i kryteria klasyfikacji wybranych aspektów szeroko rozumianej myśli politycznej.

Scharakteryzowanie czy choćby wymienienie wszystkich opracowań, które są ważne, by poznać katalog zagadnień składających się na temat *Wizje roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjno-kulturowych*, jest właściwie niemożliwe ze względu na dynamikę rozwoju nauki: masowo powstają artykuły, monografie i syntezy dotyczące tego zespołu zagadnień. Warto podkreślić, że nastąpił postęp w dziedzinie semantyki stosowanych pojęć, że wypracowano zakres kategorii badawczych, określono właściwych twórców – wskazano podmiot dociekań naukowych, uwzględniono zagadnienia komunikowania politycznego, przekazywania i recepcji myśli, a przede wszystkim techniki i metody badawcze wykorzystywane w poznawaniu wysiłku intelektualnego danego podmiotu myśli. Kwestie te poruszali m.in. Jadwiga Bogdanowicz i Marek Dziecielski³, Adam Czarnota⁴,

² Należy w tym miejscu uwzględnić symultanicznie przebiegający rozwój myśli politycznej polskiej emigracji.

³ J. Bogdanowicz, M. Dziecielski (1994): *Zarys geografii historycznej i politycznej cywilizacji: podstawy metodologiczne*, Gdańsk.

⁴ A. Czarnota (1988): *Problemy syntezy polskiej myśli politycznej – rozważania wstępne*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

Andrzej F. Grabski⁵, Ryszard Rett Ludwikowski⁶, Waldemar Paruch⁷, Kamil Różewicz⁸, Eugeniusz Ponczek⁹, Ryszard Skarzyński¹⁰, Roman Wapiński¹¹ oraz Andrzej Zybertowicz¹².

⁵ A.F. Grabski (1985): *Historia myśli politycznej – zagadnienia metodologiczne*, w: *Dzieje polskiej myśli politycznej w czasach nowożytnych i najnowszych*, cz. 1, red. A.F. Grabski, Łódź.

⁶ R.R. Ludwikowski (1977): *Uwagi o badaniach polskiej myśli politycznej*, *Studia Nauk Politycznych*, nr 3.

⁷ W. Paruch (1999): *Myśl polityczna – refleksje metodologiczne o pojęciu*, *Annales UMCS*, sec. K, Politologia, vol. 6: *Państwo – ludowcy – myśl polityczna*, red. Z.J. Pietraś, A. Wójcik, W. Paruch, Lublin.

⁸ K. Różewicz (1977): *O myśli politycznej metodologicznie*, *Studia Metodologiczne*, t. 15.

⁹ E. Ponczek (2006): *Wyjaśnianie genetyczne czy ahistoryzm w badaniach politologicznych*, w: *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, red. A.J. Chodubski, M.J. Malinowski, Gdańsk, s. 81–89; tenże (2010): *Możliwości i ograniczenia refleksji o polityce historycznej w Polsce*, w: *Mity historyczno-polityczne – wyobrażenia zbiorowe – polityka historyczna. Studia i materiały*, t. 1, red. E. Ponczek, A. Sepkowski, Toruń, s. 297–419; tenże (2011): *Monodyscyplinarność czy interdyscyplinarność i multidyscyplinarność nauk o polityce – możliwości i granice*, *Transformacje – Pismo Interdyscyplinarne*, nr 1–2, s. 55–69; tenże (2013): *Możliwości i ograniczenia teoretycznej refleksji politycznej w sytuacji uobecniania się postpolityki i celebrytyzacji medialnej*, w: *Aspekty metodologiczne oraz teoretyczne w subdyscyplinach politologii*, red. Ł. Młyńczyk, B. Nitschke, Toruń, s. 338–352; tenże (2015): *Możliwości poznawcze myśli politycznej i ruchów politycznych – odmienności i podobieństwa przedmiotu badań*, w: *Ideologie, doktryny, ruchy polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytke, W. Ziętara, Lublin; tenże (2015): *Style i wzorce badań myśli politycznej: od powierzchownej prezentacji do dogłębności oglądu nomologiczno-eksplanacyjnego*, *Humanities and Social Sciences*, vol. 20, no. 3, s. 117–135; tenże (2016): *Możliwości i ograniczenia podejścia interdyscyplinarnego w politologicznych badaniach myśli politycznej i refleksji teoretyczno-politycznej*, w: *Międzynarodowe studia polityczne i kulturowe wobec wyzwań współczesności*, red. T. Domański, Łódź, s. 79–99.

¹⁰ R. Skarzyński (1992): *Wróg i sojusznik: studium struktury myśli politycznej w ujęciu politologicznym: zarys koncepcji*, *Studia Polityczne*, nr 1, s. 107–111.

¹¹ R. Wapiński (1990): *Badania nad dziejami polskiej myśli politycznej u schyłku XIX i XX w.*, w: *Historia najnowsza jako przedmiot badań i nauczania*, red. J. Maternicki, Warszawa, s. 169–178.

¹² A. Zybertowicz (1990): *Kategorie do badania polskiej myśli politycznej (rozważania wstępne)*, w: *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, t. 2: *Polska myśl polityczna w dzielnicach pruskiej w XIX w.*, red. S. Kalembska, Toruń, s. 5–27.

Natomiast zagadnienie wizji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych, i cywilizacyjno-kulturowych w zaproponowanym ujęciu nie znalazło odzwierciedlenia w postaci bardziej wnikliwych i kompleksowych dociekań badaczy. Nie oznacza to jednak, że wspomniana tematyka w różnych konstelacjach i w zróżnicowanym katalogu zagadnień, które się nań składają, nie znalazła miejsca w dotychczas powstałych opracowaniach.

Warto w tym miejscu wskazać inicjatywę realizowaną pod redakcją Henryka Zielińskiego, której owocem była seria *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. W serii tej ukazało się dziewięć tomów materiałów dotyczących zróżnicowanych aspektów rodzimej myśli politycznej, przedstawionej w ujęciu wielowymiarowym, z wykorzystaniem różnych narzędzi, metod i technik badawczych. Dzieło Zielińskiego znalazło swoich naśladowców w ośrodkach akademickich w Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Olsztynie, Poznaniu, Toruniu i Warszawie. Powstałe w nich prace – często pionierskie – stanowią punkt wyjścia dla młodych naukowców rozpoczynających badania nad polską myślą polityczną.

Przyjęcie szerokiego *definiens* dla terminu myśl polityczna daje trwały rezultat w postaci opisu danej koncepcji, niż w formie dzieł określających strukturę, poszukujących praw i prawidłowości rozwoju danej koncepcji. Takie rozumienie tego terminu wpływa również na sposób weryfikacji ocen i stawianych hipotez, a także na rezultaty syntez myśli politycznej. W tym kontekście należy ponadto zauważyć, że brak jest kompleksowego opracowania stanowiącego wielopłaszczyznową refleksję nad rekonstruowanym wysiłkiem intelektualnym myślicieli w XX w. w zakresie tematycznym projektu. Natomiast można oprzeć się na częściowych opracowaniach o różnej wartości poznawczej, których jednak nie sposób pominąć w dalszej działalności badawczej w tym polu.

Na pierwszym miejscu należy tu wymienić Wilhelma Feldmana *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914* (Warszawa 1933). Do prac syntetycznych, stanowiących opisową prezentację przekroju – w różnych kategoriach – wysiłku rodzimych myślicieli XX w. należy pozycja Grzegorza Kucharczyka *Polska myśl polityczna do roku 1939* (Dębogór 2011) oraz *Polska myśl polityczna po roku 1939* (Dębogór 2009)¹³. Do podobnej kategorii należy także praca Michała Śliwy *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku* (Wrocław 1993). Dalej wymienić trzeba pracę Romana Wapińskiego *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku* (Gdańsk 1997). Syntezę przekrojową wysiłku intelektualnego myślicieli – zawężoną do okresu dwudziestolecia międzywojennego – stanowi dzieło Krzysztofa Kawalca *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939* (Wrocław 2000). W tych samych cezurach czasowych, co

¹³ Zob. też: G. Kucharczyk (2007): *Mała historia polskiej myśli politycznej*, Kraków.

praca Kawalca, mieści się redagowana przez Jana Jachymka i Waldemara Parucha pozycja *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939* (Lublin 2005). Historię polskiej myśli politycznej przedstawiają także publikacje Eugeniusza Ponczka *Polska myśl polityczna: ciągłość tradycji a koherencja aksjologiczna*¹⁴ czy też *Myśl polityczna – kultura polityczna – polityka pamięci (w kontekście imponderabiliów polskich)*¹⁵ oraz studia pod redakcją Bożeny Bańkowicz, Antoniego Dudka i Jacka M. Majchrowskiego *Główne nurty współczesnej polskiej myśli politycznej* (Kraków 1996) czy Kazimierza Przybysza *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki* (Warszawa 2000). Ważne miejsce zajmują opracowania dotyczące wysiłku intelektualnego polskich elit po 1945 r.: Andrzeja Friszke *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980* (Londyn 1994); publikacja po redakcją tegoż *Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej* (Warszawa 1995); a także inna pozycja pod jego redakcją wspólnie z Pawłem Machcewiczem i Rafałem Habielskim *Druga Wielka Emigracja* (Warszawa 1999); Rafała Habielskiego *W światłach i cieniach przeszłości. Emigracja wobec millenium*¹⁶; Krzysztofa Łabędzia *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989* (Kraków 1997); pozycja pod redakcją Eryka Krasuckiego, Tomasza Sikorskiego i Adama Wątor *Epigoństwo czy twórcza ciągłość. Ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej* (Toruń 2011); Mariana S. Wolańskiego *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975* (Wrocław 1996); Tadeusza Wolszy *Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945–1953* (Warszawa 2005); książka pod redakcją Ewy Maj i Alicji Wójcik *Myśl polityczna w Polsce po 1989 roku. Wybrane nurty ideowe* (Lublin 2008); publikacja zredagowana przez Bronisława Pasierba i Krystynę A. Paszkiewicz: *Współczesna polska myśl polityczna* (Wrocław 1996); a także zredagowana przez Jana Misia praca *Twórcy polskiej myśli politycznej. Zbiór studiów* (Wrocław 1978); studium pod redakcją Magdaleny Mikołajczyk i Michała Śliwy *Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei* (Kraków 2008); wreszcie zredagowana przez Tadeusza Godlewskiego i Wojciecha Jurkiewicza pozycja *Polacy – Polska – Europa. Interpretacje idei politycznych* (Bydgoszcz 2002).

¹⁴ Artykuł w: *Między otwartą a domkniętą myślą polityczną. Szkice o najnowszej refleksji politycznej* (2006): red. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, Toruń, s. 38–49.

¹⁵ Artykuł w: *Mity polityczne i stereotypy w pamięci zbiorowej społeczeństwa* (2015): red. E. Ponczek, A. Sepkowski, M. Reksć, Łódź, s. 13–30.

¹⁶ Artykuł w: *Więź* 1998, nr 11.

Niezwykle istotne dla poznania wysiłku intelektualnego myślicieli XX w. są opracowania przekrojowe wybranych kategorii. Jeśli chodzi o tematykę narodu i państwa, warto wskazać pozycje autorstwa Andrzeja Wierzbickiego *Naród – państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego* (Warszawa 1978); Joanny Kurczewskiej *Naród w socjologii i ideologii polskiej. Analiza porównawcza wybranych koncepcji z przełomu XIX i XX wieku* (Warszawa 1979); Wojciecha Modzelewskiego *Naród i postęp. Problematyka narodowa w ideologii i myśli społecznej pozytywistów warszawskich* (Warszawa 1977); Romana Wapińskiego *Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej* (Łódź 1989) oraz *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej* (Wrocław 1991) czy też pracę zbiorową pióra Krzysztofa Kawalca, Teresy Kulak, Stanisława Ciesielskiego, Zbigniewa Frasa *Naród i narodowość polska lat 1795–1945*.

Z kolei zagadnienie niepodległości oraz dróg doń prowadzących spotkało się z zainteresowaniem m.in. Karola Grunberga *Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918* (Warszawa 1971); Janusza Wojtasika *Idea walki zbrojnej o niepodległość Polski 1864–1907* (Warszawa 1987); Leszka Kamińskiego *Romantyzm a ideologia. Główne ugrupowania polityczne Drugiej Rzeczypospolitej wobec tradycji romantycznej* (Wrocław 1980); Tomasza Nałęcza *Irredenta polska. Myśl powstańcza przed I wojną światową* (Warszawa 1987); Jana Molendy *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918* (Warszawa 1980); Eugeniusza Ponczka *Tradycja trzeciomajowa. Legenda kościuszkowska. Symbolika 11 listopada. Z badań nad dziejami idei niepodległości Polski w latach II wojny światowej* (Toruń 2011); Włodzimierza Sulei *Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916 roku)* (Wrocław 1992); Tadeusza Kizwaltera i Jerzego Skowronka (redakcja) *Droga do niepodległości czy program defensywny. Praca organiczna – praca i motywy* (Warszawa 1988) czy Włodzimierza Wrzesińskiego (redakcja) *Do niepodległości 1918–1944/45–1989. Wizje – drogi – spełnienie* (Warszawa 1998).

Jeśli chodzi o problematykę ustrojową, warto wskazać następujące prace: Krzysztof Kawalec *Wizje Ustrojowe państwa w polskiej myśli politycznej* (Wrocław 1995); Andrzej Friszke *O kształt Niepodległej* (Warszawa 1989); Andrzej Ajnenkiel *Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926* (Warszawa 1972); Jerzy Holzer *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej* (Warszawa 1974); Tadeusz Kowalik *Spór o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944–1948* (Warszawa 1980); Krystyna Kersten *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948* (Warszawa 1985); Stanisław Krukowski *Geneza Konstytucji 17 marca 1921* (Warszawa 1977); Michał Pietrzak *Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926* (Warszawa 1969); Eugeniusz Ponczek *Polska racja stanu a przemiany systemowe w III Rzeczypospolitej w perspektywie integracji europejskiej*¹⁷, *Od demokracji do*

¹⁷ Artykuł w: *Transformacja systemowa w krajach Europy Środkowej i Wschodniej 1989–2002* (2003): red. T. Godlewski, A. Koseski, K.A. Wojtaszczyk, Bydgoszcz.

demokracji. Wartości demokratyczne w systemie politycznym Rzeczypospolitej¹⁸, Aksjologiczny wymiar polskiej racji stanu: od demokracji szlacheckiej do demokracji liberalnej¹⁹, Tradycja polskiego unionizmu i federalizmu a współczesność²⁰, Idee interregionalizmu, wielokulturowości i demokratyzmu w polskiej myśli politycznej²¹, Democratization Process of the Polish Republic's Political System before and after Poland's Accession to the European Union²², Kształty demokracji w Polsce: tradycja – współczesność – przyszłość²³; Stefan Turleja *Koncepcje ustrojowe obozu londyńskiego* (Warszawa 1978); Halina Winnicka *Tradycja a wizja Polski w publicystyce konspiracyjnej* (Warszawa 1980); Jerzy Surowiec *Spór o koncepcję ustroju państwowego Polski w okresie Krajowej Rady Narodowej (1944–1946)* (Wrocław 1982).

Tematyka dotycząca wizji granic państwa polskiego, jego bezpieczeństwa z uwzględnieniem kryterium przestrzennego, konceptu kierunków i charakteru polityki zewnętrznej oraz pomysłów integracyjnych znalazła zainteresowanie badaczy w pracach: *Polska i jej sąsiedzi w ramach pierwszego tomu cyklu Polska myśl polityczna XIX i XX wieku* (Wrocław 1975); *Między polską etniczną a historyczną w ramach szóstego tomu ww. cyklu* (Wrocław 1988); Łukasza Adamskiego *Polityka Polski wobec Ukrainy* (Warszawa 2010) oraz w publikacji napisanej przez tegoż wspólnie z Anną M. Deyner i Tomaszem Sikorskim *Praca u podstaw na Wschodzie* (Warszawa 2011); Jerzego Borzęckiego *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej* (Warszawa 2012); Jana J. Bruskiego *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926* (Kraków 2010); w pracy pod redakcją Erharda Cziomera *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Polski (po 1989 roku)* (Kraków 2014); Aleksego Derugi *Polityka wschodnia Polski wobec Litwy, Białorusi, Ukrainy (1918–1919)* (Warszawa 1969); Wiesława Dobrzyckiego *Granica zachodnia w polityce polskiej 1944–1947* (Warszawa 1974); Janusza Farysia *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939* (Warszawa 1981); w pracy zredagowanej przez Marylę

¹⁸ Artykuł w: *Globalizacja – integracja – transformacja. Główne problemy polityczne globalizacji, integracji europejskiej oraz transformacji politycznej Europy Środkowej i Wschodniej* (2003 [2004]): red. R. Bäcker i in., Toruń.

¹⁹ Artykuł w: *Demokracja – liberalizm – społeczeństwo obywatelskie. Doktryna i myśl polityczna* (2004[2005]): red. W. Kaute, P. Świercz, Katowice, s. 405–423.

²⁰ Artykuł w: *Unia Europejska a społeczeństwo obywatelskie* (2005): red. R. Paradowski, Poznań.

²¹ Artykuł w: *Demokracja w dobie globalizacji w praktyce politycznej* (2006): red. J. Iwanek, M. Mazur, Katowice.

²² Artykuł w: *International Studies Interdisciplinary Political and Cultural Journal* 2007, vol. 9, no 1.

²³ Artykuł w: *Krytycy demokracji* (2009): red. C. Kalita, A. Wielomski, Warszawa.

Fałdowską i Adama Wielomskiego *Bezpieczeństwo we współczesnej myśli politycznej* (Warszawa 2015); zredagowanej przez Andrzeja Gila *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja* (Lublin 2009); Katarzyny Gomółki *Między Polską a Rosją. Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych 1918–1922* (Warszawa 1994); Piotra Grabowca *Między polityką a ekonomią. Przesłanki zjednoczenia Europy w początkach polskiej myśli integracyjnej okresu międzywojennego*²⁴ oraz *Od partykularyzmu do uniwersalizmu. Polskie koncepcje międzynarodowej integracji politycznej w latach 1939–1945. Zarys problematyki*²⁵; Radosława Grodzkiego *Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia* (Zakrzewo 2009); Jerzego Juchnowskiego i Jana Ryszarda Sielezina *The Concept of State in Polish Political Thought in the Period 1918–1939* (Toruń 2013) oraz *The Concept of State in Polish Political Thought in the Period of War and Occupation (1939–1945)* (Toruń 2016); Adolfa Juzwenki *Polska a „biała” Rosja (od XI 1918 do IV 1920)* (Wrocław 1973); Jerzego Kajetanowicza *Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa państwa 1945–2010* (Częstochowa 2013); Marka K. Kamińskiego *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939* (Warszawa 1998); Wojciecha Karpińskiego *Polska a Rosja. Z dziejów słowiańskiego sporu* (Lublin 1999); Tytusa Komarnickiego *Próba stworzenia związku polsko-czechosłowackiego w okresie II wojny światowej*²⁶; Bogusława Kowalskiego *Realizm zamiast krucjaty. Szkice o polskiej polityce wschodniej* (Warszawa 2009); Romana Kuźniara *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III RP* (Warszawa 2008), *Polityka zagraniczna III RP* (Warszawa 2012) oraz w zredagowanej przez tegoż pracy: Krzysztof Skubiszewski. *Dyplomata i mąż stanu* (Warszawa 2011); Sławomira Łukasiewicza *Środkowoeuropejskie inicjatywy federalistyczne realizowane na terenie Stanów Zjednoczonych w latach 1949–1956*²⁷ oraz *Projekty federalistyczne jako płaszczyzna kontaktów emigrantów z Europy Środkowo-Wschodniej w USA w latach 1940–1956*²⁸; Grzegorza Łukomskiego *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920. Polityka i działania militarne* (Poznań 1994); Sergiusza Mikulicza *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej* (Warszawa 1971); Mariana Mroczo *Ziemie dzielnicy pruskiej w koncepcjach i działalności politycznej 1864–1939* (Gdańsk 1994) i *Polska myśl zachodnia 1918–1939* (Poznań 1986); w zredagowanej przez Stanisława Nicieję

²⁴ Artykuł w: *Studia z teorii polityki, kultury politycznej i myśli politycznej* (1996): red. W. Bokajło, Wrocław.

²⁵ Artykuł w: *Federalizm. Teorie i koncepcje* (1998): red. W. Bokajło, Wrocław.

²⁶ Artykuł w: *Sprawy Międzynarodowe* (Londyn) 1947, nr 2–3.

²⁷ Artykuł w: *Dzieje Najnowsze* 2003, nr 1.

²⁸ Artykuł w: *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej. Polska Akademia Umiejętności* 2006, t. 14.

pracy Jalta z perspektywy półwiecza (Opole 1995); Marii Nowak-Kielbikowej *Konstanty Skirmunt: polityk i dyplomata* (Warszawa 1998); Mariana Orzechowskiego *Odra – Nysa Łużycka – Bałtyk w polskiej myśli politycznej okresu II wojny światowej* (Wrocław 1969); Bronisława Pasierba *Polska myśl polityczna okresu II wojny światowej wobec Niemiec* (Poznań 1990); Eugeniusza Ponczka *Polska myśl o pokoju w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)* (Łódź 1999), *Polska myśl polityczna wobec pacyfizmu (1939–1945)*²⁹, *Polska myśl polityczna w latach II wojny światowej wobec „porządku wersalskiego”*³⁰, *Irenologia – aksjologia – myśl o pokoju. Wyzwania i możliwości polskich badań nad pokojem*³¹, *Konteksty znaczeniowe słowa pokój w polskiej myśli politycznej (1939–1945)*³², *Wizja Europy Środkowo-Wschodniej w polskiej myśli politycznej w latach II wojny światowej*³³, *The Polish Statehood and European Integration: Antecedents and Anticipations*³⁴, *Europa Środkowo-Wschodnia w polskiej myśli politycznej (1939–1945)*³⁵, *Idea międzynarodowego ładu pokojowego w świadomości politycznej społeczeństwa polskiego: tradycja i współczesność*³⁶, *Polscy myśliciele polityczni oraz elity przywódcze o europejskim ładzie pokojowym: tradycja i możliwości jej aktualizacji*³⁷, *Kwestia zmiany zachodniej granicy powojennej Rzeczypospolitej w myśli politycznej Polski Walczącej (1939–1945)*³⁸; Andrzeja Skrzypka *Związek Bałtycki, Litwa, Łotwa, Finlandia i Estonia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919–1925* (Warszawa 1975); Krzysztofa Tarki *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990* (Warszawa 2003); Mariana S. Wolańskiego *Miejsce Polski w Europie w polskiej myśli politycznej lat 1944–1948* (Wrocław 1978) oraz *Europa Środkowo-Wschodnia w koncepcjach ośrodka prezydenckiego*

²⁹ Artykuł w: *Przegląd Humanistyczny* 1999, nr 1.

³⁰ Artykuł w: *Przegląd Zachodni* 1999, nr 3 (292).

³¹ Artykuł w: *W kręgu polityki, dyplomacji i historii XX wieku. Księga Jubileuszowa Profesora Waldemara Michowicza* (2000): red. B. Rakowski, A. Skrzypek, Łódź.

³² Artykuł w: *Athenaeum* 2001, t. 7.

³³ Artykuł w: *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy* (2002): red. B. Fijałkowska, A. Żukowski, Warszawa.

³⁴ Artykuł w: *International Studies Interdisciplinary Political and Cultural Journal* 2002, vol. 3, no. 1.

³⁵ Artykuł w: *Przegląd Zachodni* 2003, nr 1, s. 19–48.

³⁶ Artykuł w: *Kraje Europy Środkowej i Wschodniej wobec europejskich wyzwań integracyjnych* (2003): red. A. Stępień-Kuczyńska, Łódź.

³⁷ Artykuł w: *Dokąd zmierza Europa – przywództwo – idee – wartości* (2007): red. H. Taborska, J.W. Wojciechowski, Pułtusk.

³⁸ Artykuł w: *Nad Odrą i Bałtykiem: ludzie – realizacja do 1989* (2013): red. M. Semczyszyn, T. Sikorski, A. Wątor, Szczecin.

w Londynie w latach 1949–1953³⁹; Zdzisława Wroniaka *Sprawa polskiej granicy zachodniej w latach 1918–1939* (Poznań 1963); Wojciecha Wrzesińskiego *Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej 1864–1945* (Warszawa 1984) oraz Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej 1864–1945 (Olsztyn 1994), wreszcie w zredagowanej przez Justynę Zając i Ryszarda Ziębę pracy *Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1989* (Toruń 2005).

Swoich badaczy znalazła również kategoria koncepcji narodowościowych w myśli rodzimych intelektualistów w XX w. Tematykę tę poruszały prace: *Polska – Polacy – Mniejszości Narodowe* w ramach ósmego tomu serii *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku* (Wrocław 1992); Andrzeja Chojnowskiego *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939* (Wrocław 1979); Waldemara Micha Obcy w polskim domu. *Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939* (Lublin 1994); Michała Śliwy *Obcy czy swoi. Z dziejów poglądów na kwestię żydowską w Polsce w XIX i XX wieku* (Kraków 1997); Krystyny Gomółki *Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii białoruskiej 1918–1922* (Warszawa 1989); praca zredagowana przez Jana Jachymka *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku* (Lublin 1992) oraz tegoż wspólnie z W. Paruchem *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji. Rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku* (Lublin 2001).

W obszarze prac traktujących o refleksji nad problematyką gospodarczą warto wskazać pozycje: zredagowaną przez Stanisława Czaję *Rozwój polskiej myśli ekonomicznej na przestrzeni wieków* (Wrocław 2004); Kazimierza Dziewulskiego *Spór o etatyzm 1919–1939* (Warszawa 1981); Aleksandry Lityńskiej *Polska myśl ekonomiczna okresu międzywojennego* (Kraków 1998); Edwarda Łukawera *Z historii polskiej myśli ekonomicznej 1945–1995* (Warszawa 1997); Wiesława Piątkowskiego *Idee agrarne ugrupowań politycznych w Królestwie Polskim w latach 1892–1918* (Łódź 1992); publikację zredagowaną przez Michała Szuldrzyńskiego *Kapitalizm po polsku* (Kraków 2003); Andrzeja Wojtasa *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948* (Warszawa 1983); Urszuli Zagóry-Jonszty: *Spory o model gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej (Problem etatyzmu, planowania i kartelizacji)* (Katowice 1991); Seweryna Żurawickiego *Myśl ekonomiczno-polityczna w Polsce okresu międzywojennego* (Warszawa 1970) oraz wspólnie z Leszkiem Guzickim *Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej 1914–1945* (Warszawa 1974).

Rozważania nad cywilizacją oraz kulturą są tematem prac: Leszka Gawora *O wielości cywilizacji. Filozofia społeczna Feliksa Konecznego* (Lublin 2002)

³⁹ Artykuł w: *Studia nad współczesną polską myślą polityczną* (1994): red. C. Lewandowski, M.S. Wolański, Wrocław.

oraz *Katastrofizm w polskiej myśli społecznej i filozofii* (Lublin 1999); Bogumiła Grotta *Religia, cywilizacja, rozwój. Wokół idei Jana Stachniuka* (Kraków 2003); Eugeniusza Ponczka *Dyskurs o kulturze w polskiej myśli politycznej (1939–1945)* (Toruń 2006) oraz artykułów *Wartości polskiej kultury politycznej: zmienność dziejowa i wyzwania przyszłości*⁴⁰, *Etyka obywatelska w polskiej kulturze politycznej: możliwości i ograniczenia*⁴¹, *Przenikanie kultur i ich dialog – dziedzictwo polskie i wyzwania przyszłości*⁴², *Polska myśl polityczna w sytuacji wyzwań cywilizacyjnych współczesności*⁴³, *Rodzimość i europejskość kultury ojczyzny w debacie politycznej Polski Walczącej (1939–1945)*⁴⁴, *Wyzwania modernizacyjne a ciągłość cywilizacyjna społeczeństwa polskiego. Doświadczenia przeszłości i wyzwania przyszłości*⁴⁵, *Zmienność dziejowa polskiej kultury politycznej a wyzwania współczesności*⁴⁶, pod tegoż redakcją wspólnie z Andrzejem Sepkowskim *Dialog idei w Europie w XX i XXI wieku* (Toruń 2011) oraz Romana Wapińskiego *Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w XIX i XX wieku* (Gdańsk 2002). Wątki te pojawiają się wyraźnie także w piśmarstwie Andrzeja Piskozuba⁴⁷.

Poszukiwanie relacji między przestrzenią geograficzną a polityką sięga drugiej połowy XIX w. Zainteresowanie tą tematyką na gruncie rodzimym wiązało

⁴⁰ Artykuł w: *Kultura polityczna. Europejskie standardy a polska rzeczywistość* (2003): Poznań, s. 103–125.

⁴¹ Artykuł w: *Kulturowe instrumentarium wolności. Etyka i prawo* (2005): red. R. Paradowski, Poznań, s. 15–28.

⁴² Artykuł w: *Dialog europejski. Zachód – Wschód. Kultura – polityka – społeczeństwo* (2007): red. J. Kmiecński, A. Stępień-Kuczyńska, Toruń, s. 26–38.

⁴³ Artykuł w: *Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei* (2008): red. M. Mikołajczyk, M. Śliwa, Kraków, s. 54–69.

⁴⁴ Artykuł w: *Dialog idei w Europie w XX i XXI wieku* (2011): red. E. Ponczek, A. Sepkowski, Toruń, s. 201–245.

⁴⁵ Artykuł w: *Modernizacja polityczna w teorii i praktyce. Doświadczenia państw postsocjalistycznych i Trzeciego Świata* (2009[2010]): red. M. Barański, Katowice, s. 235–254.

⁴⁶ Artykuł w: *Księga życia i twórczości. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi A. Tokarczykowi* (2013): t. 4: *Filozofia*, red. Z. Władek i in., Lublin, s. 296–319.

⁴⁷ A. Piskozub (1992): *Elementy nauki i cywilizacji*, Gdańsk; tenże (1996): *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Gdańsk; tenże (1998): *Transport w dziejach cywilizacji*, Toruń; tenże (1998): *Morze w dziejach cywilizacji*, Toruń; tenże (2001): *Geografia poznawania Wszechocanu*, Toruń; tenże (2001): *Rzeki w dziejach cywilizacji*, Toruń; tenże (2003): *Czasoprzestrzeń cywilizacyjna*, Toruń; tenże (2004): *Polska w cywilizacji zachodniej*, Toruń.

się refleksją nad przyczyną upadku I Rzeczypospolitej. Rozwój polskiej myśli geopolitycznej nastąpił w okresie Niepodległej, kiedy starano się stworzyć trwałą konstrukcję myślową, uzasadniającą roszczenia terytorialne Drugiej Rzeczypospolitej. W tych warunkach zrodziły się idee multilateralnych związków państwa, które stanowiły rdzeń myślenia polskich elit intelektualnych o bezpieczeństwie i roli Polski w Europie, zwłaszcza w obszarze państw *Młodszej Europy*.

Wraz z tragicznymi skutkami II wojny światowej polska myśl geopolityczna weszła na płaszczyznę refleksji nad ładem powojennym oraz polityką mocarstw, co stanowiło przedmiot przemyśleń polskiej emigracji politycznej. Bogactwo i wielowymiarowość polskiej myśli politycznej w XX w. stanowi otwarte pole badawcze. Wymaga rzetelnych badań i zwrotu w stronę spuścizny polskich elit intelektualnych pierwszej połowy XX w., kiedy tworzyły się zręby koncepcji, których recepcję znajdujemy we współczesnych konstrukcjach myślowych dotyczących miejsca i roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Powyższe uwagi nie mają bynajmniej na celu w żaden sposób deprecjonować już istniejącego i – co może cieszyć – stale powiększającego się dorobku w zakresie badań nad polską myślą geopolityczną.

Zagadnienie wpływu czynników przestrzennych na procesy polityczne, które uwidoczniła dylematy polskiej geopolityki⁴⁸, podejmują prace: Jarosława Mikołajca *Odrodzenie geopolityki w Polsce*⁴⁹; Pawła Burdzego i Mariusza Sielskiego *Polityka zagraniczna Ukrainy* (Warszawa 1995); Piotra Ciepluchy *Prometeizm i koncepcja międzymorza w praktyce polityczno-prawnej oraz dyplomacji II RP*⁵⁰; Stanisława Cioska i Małgorzaty Wieteski-Rostek *Współczesne stosunki międzynarodowe: praca zbiorowa* (Warszawa 2008); Radosława Domke *Ziemie Zachodnie i Północne Polski w propagandzie lat 1945–1948* (Zielona Góra 2010); Piotra Eberhardta *Między Rosją a Niemcami: przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku* (Warszawa 1996), *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej* (Lublin 2004), *Problematyka geopolityczna ziem polskich* (Warszawa 2008), *Twórcy polskiej geopolityki* (Kraków 2006), zredagowana przez tegoż praca *Problematyka geopolityczna ziem polskich* (Warszawa 2008); Tomasza Gajowniczkę *Rosja a „międzymorze”, w polskiej myśli politycznej XX wieku. Wybrane zagadnienia*⁵¹ oraz *Koncepcja „Międzymorza” w polskiej myśli politycznej XX wieku*⁵²; Feliksa Grossa

⁴⁸ Zob. szerzej: L. Sykulski (2014): *Bibliografia geopolityki współczesnej (1989–2009)*. Wybór, Częstochowa.

⁴⁹ Artykuł w: *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej* 2016, nr 1967.

⁵⁰ Artykuł w: *Studia Prawno-Ekonomiczne* 2014, t. 93.

⁵¹ Artykuł w: *Sprawy Wschodnie* 2004, nr 1.

⁵² Artykuł w: *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy* (2002), red. B. Fiłałkowska, A. Żukowski, Warszawa.

Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje (Warszawa 1994); Krzysztofa Grygajtisa *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku* (Częstochowa 2001) oraz *Sowiecka strategia geopolityczna w Europie a Polska: 1923–1943* (Warszawa 2006); *Kresy – pojęcie i rzeczywistość: zbiór studiów* (Warszawa 1997) pod redakcją Kwiryny Handke; Macieja Jakubowskiego *Polska i jej sąsiedzi wobec przemian cywilizacyjnych i geopolitycznych*⁵³ oraz *Strategiczne znaczenie polskiej granicy wschodniej i polskiego pogranicza wschodniego*⁵⁴; Jacka Kloczkowskiego *Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki* (Kraków 2009); Marka Kornata *Początki studiów sowietologicznych i wschodoznawczych w Polsce (1919–1939): ośrodki, czasopisma, badacze* (Warszawa 2002); *Polska Szkoła Sowietologiczna 1930–1939* (Kraków 2003); Aleksandry Kosickiej-Pajewskiej *Polska między Rosją a Niemcami: koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego* (Poznań 1992); Zbigniewa Lacha i Juliana Skrzypa *Geostrategiczne położenie Polski przed i po transformacji ustrojowej* (Warszawa 2008); ww. oraz Andrzeja Łaszczyka *Geografia bezpieczeństwa państw regionu środkowoeuropejskiego* (Warszawa 2001); Ireneusza Maja *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939* (Warszawa 2007); Tadeusza Markowskiego *Jak wykorzystać geopolityczne położenie Polski?* (Warszawa 2006) oraz wspólnie z Andrzejem Stasiakiem *Rola polskiej przestrzeni w integrującej się Europie* (Warszawa 2007); Leszka Moczulskiego *Europa ojczyzn 2004: geopolityka, gospodarka, cywilizacja* (Warszawa 2003); Anny Moraczewskiej *Transformacja funkcji granic Polski* (Lublin 2008); Andrzeja Nowaka *Ofiary, imperia i historycy: studium przypadków (od XVIII do XXI wieku)* (Kraków 2009); Tomasza Otremby *Wyżyna Polska. O zachowaniu całości i niepodległości Polski* (Gdańsk 1997); *Europa Bałtycka: rozwój koncepcji: opracowanie dedykowane Profesorowi Jerzemu Zaleskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej* pod redakcją Małgorzaty Pacuk (Gdańsk 2001); Andrzeja Piskozuba *Polska w cywilizacji zachodniej* (Gdańsk 2001); Marcina Rościszewskiego i Zuzanny Siemek *Polska granica wschodnia*⁵⁵; Juliana Skrzypa *Geostrategiczne położenie Polski* (Warszawa 1998), *Śródkowoeuropejski region strategiczny jako element przestrzeni euroatlantyckiej* (Warszawa 2001) oraz tegoż wspólnie ze Zbigniewem Lachem i Andrzejem Łaszczykiem *Geografia wojenna RP i krajów ościennych – synteza wyników badań* (Warszawa 2000); Leszka Sykulskiego *Polska myśl geopolityczna w latach 1989–2009* (Chorzów 2015); Józefa Szaniawskiego *Reduta: Polska między historią a geopolityką* (Warszawa 2002); Tomasza Szczepańskiego *Międzymorze. Polityka środkowoeuropejska KPN* (Warszawa 1993); Krzysztofa Szczerskiego *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną* (Warszawa 2009); Jana Wendta *Geopolityczne aspekty transportu*

⁵³ Artykuł w: *Geopolitical Studies* 1999, vol. 4.

⁵⁴ Artykuł w: *Geopolitical Studies* 1997, vol. 3.

⁵⁵ Artykuł w: *Geopolitical Studies* 1997, vol. 1.

w *Europie Środkowej* (Warszawa 1999); wreszcie Tomasza Zaryckiego *From Soviet to a Western-dominated Political Scene: the Geopolitical Context of Politics in Poland*⁵⁶ oraz *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe* (London 2014).

Znacznie lepiej pod względem ilościowym i jakościowym wypada ogólna ocena prac z zakresu myśli politycznej oraz komponentów nań się składających w odniesieniu do konkretnych nurtów oraz frakcji politycznych. Nie oznacza to jednak, że pola badawcze w tej materii zostały wyczerpane. Dotychczasowe przedstawienia i ujęcia przedmiotowe wymagają uzupełnień, sprostowań oraz zastosowania optyki interdyscyplinarnej, wykorzystującej narzędzia stosowane w naukach pokrewnych historii.

W piśmiennictwie traktującym o polskim konserwatyzmie szczególne znaczenie dla poznania jego dziejów, struktur oraz rodzących się w jego obrębie konstrukcji myślowych mają prace: Andrzeja Ajnenkiela⁵⁷, Jacka Bartyzela⁵⁸, Zbigniewa Budycha⁵⁹, Edwarda Czapiewskiego⁶⁰, Marka Figury⁶¹, Artura Górskiego⁶², Jacka Gzelli⁶³, Rafała Habielskiego⁶⁴, Jerzego Jaruzelskiego⁶⁵, Michała

⁵⁶ Artykuł w: *Cultural Transformations after Communism: Central and Eastern Europe In Focus* (2011): eds. B. Törnquist-Plewa, K. Stala, Lund.

⁵⁷ A. Ajnenkiel (1969): *Próba systematyzacji koncepcji ustrojowych. Program konserwatystów*, *Dzieje Najnowsze*, nr 2.

⁵⁸ J. Bartyzel (2002): *Konserwatyzm bez kompromisu: studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce XX wieku*, Toruń.

⁵⁹ Z. Budych (1992): *Ruch konserwatywny w II Rzeczypospolitej w ujęciu polskiego piśmiennictwa historycznej*, w: *Wrocławskie studia z dziejów najnowszych*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

⁶⁰ E. Czapiewski (1988): *Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918–1926*, Wrocław; tenże (1986): *Konserwatyści o stosunkach polsko-niemieckich w latach 1918–1925*, *Dzieje Najnowsze*, z. 33–34; Jan Bobrzyński o *kwestiach ustrojowych Drugiej Rzeczypospolitej* (1998): oprac. tenże, Warszawa.

⁶¹ M. Figura (2008): *Rosja w myśli politycznej Władysława Studnickiego*, Poznań.

⁶² A. Górski (1999): *Władza polityczna w myśli Stanisława Cata-Mackiewicza*, Kraków.

⁶³ J. Gzella (1993): *Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918–1939)*, Toruń; tenże (1993): *Zaborcy i sąsiedzi Polski w myśli społeczno-politycznej Władysława Studnickiego (do 1939 roku)*, Toruń.

⁶⁴ R. Habielski (2006): *Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc. Od „Buntu Młodych” do „Kultury”*, Warszawa.

⁶⁵ J. Jaruzelski (1983): *O genezie Konstytucji Kwietniowej. Poseł Cat Mackiewicz i konserwatyści w pracach przygotowawczych*, *Kwartalnik Historyczny*, nr 2; tenże (1973): *Cat Mackiewicz w „Słowie”*. *Publicystyka niemiecka w latach 1938–1939*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1; tenże (1987): *Stanisław Cat Mackiewicz (1896–1966)*, Wilno.

Jaskólskiego⁶⁶, Andrzeja Jaszczuka⁶⁷, Aleksandry Kościak-Pajewskiej⁶⁸, Władysława T. Kuleszy⁶⁹, Marcina Króla⁷⁰, Waldemara Łazugi⁷¹, Rafała Matyi⁷², Włodzimierza Micha⁷³, Henryka S. Michalaka⁷⁴, Janusza Osicy⁷⁵, Marka Pąckińskiego⁷⁶, Szymona Rudnickiego⁷⁷, Jana Skoczyńskiego⁷⁸, Grażyny Sordyl⁷⁹,

⁶⁶ M. Jaskólski (1990): *Kaduceus polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934*, Warszawa; tenże (1988): *Między normatywizmem i uniwersalizmem. Myśl prawno-polityczna Władysława Leopolda Jaworskiego*, Wrocław; tenże (1991): *Ustrój polityczny w koncepcjach ruchu konserwatywnego w Polsce 1918–1939*, w: *Tradycje i współczesność kultury politycznej w Polsce 1918–1990*, red. E. Olszewski, Lublin.

⁶⁷ A. Jaszczuk (1986): *Spór pozytywistów z konserwatystami a przyszłość Polski 1870–1903*, Warszawa.

⁶⁸ A. Kościak-Pajewska (1992): *Polska między Rosją a Niemcami. Koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Poznań.

⁶⁹ W.T. Kulesza (1982): *Konserwatyści w obozie sanacyjnym w latach 1926–1935. Spór o konserwatywną interpretację ideologii obozu rządzącego*, *Przegląd Historyczny*, z. 3–4.

⁷⁰ M. Król (1985): *Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku*, Warszawa; tenże (1979): *Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych” i „Polityki”*, Paryż.

⁷¹ W. Łazuga (1982): *Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna*, Warszawa.

⁷² R. Matyja (2009): *Konserwatyzm po komunizmie*, Warszawa.

⁷³ W. Mich (1987): *Etos ziemiański w działalności Związku Ziemian w Warszawie*, *Dzieje Najnowsze*, nr 3; tenże (1995): *Kościół i religia katolicka w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego 1918–1939*, w: *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993*, red. J. Jachymek, Lublin; tenże (1991/1992): *Adaptacja państwa w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego*, *Annales UMCS*, sec. F; tenże (1992): *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)*, Lublin; tenże (1996): *Między integralizmem a liberalizmem. Polscy konserwatyści wobec kapitalizmu*, Lublin.

⁷⁴ H.S. Michalak (1987): *Józef Szujski 1935–1883. Światopogląd i działanie*, Łódź.

⁷⁵ J. Osica (1982): *Politycy anachronizmu. Konserwatyści wileńskiej grupy „Słowa” 1922–1928*, Warszawa.

⁷⁶ M. Pąckiński (1994): *Konserwatyzm na rozdrożu. „Młodzi konserwatyści” warszawscy wobec ideowych dylematów schyłku XIX wieku*, Warszawa.

⁷⁷ S. Rudnicki (1981): *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926*, Wrocław.

⁷⁸ J. Skoczyński (1994): *Wartość pesymizmu. Studia i szkice o Marianie Zdziechowskim*, Kraków.

⁷⁹ G. Sordyl (1999): *Spadkobiercy stańczyków. Doktryna polskiego konserwatyzmu w latach 1979–1989*, Kraków.

Bohdana Szlachty⁸⁰, Dariusza Szpopera⁸¹, Andrzeja Szwarca⁸², Kazimierza M. Ujazdowskiego⁸³, Konrada Wandowicza⁸⁴, Przemysława Waingertnera⁸⁵ i Władysława Władyki⁸⁶.

Badacze ci podejmowali zagadnienie sporów ideowych toczonych w obrębie nurtu – a także stosunku konserwatystów do innych formacji ideowych – struktur oraz modelu działalności ruchu oraz ideologii konserwatywnej, w obrębie której szczególną troską badawczą objęto jej komponenty istotne z punktu widzenia proponowanych przez konserwatystów rozwiązań w sferze społecznej, gospodarczej i politycznej. Ważne miejsce w pracach na temat polskiego konserwatyzmu zajmuje problematyka ustrojowa, zagadnienie kierunków polityki zagranicznej oraz idea państwa, a także kwestia charakteru polityki w stosunku do mniejszości narodowych⁸⁷.

Należy przy tym podkreślić, że wprawdzie powstały publikacje syntetyczne ujmujące całościowo refleksję rodzimych konserwatystów nad realiami społecznymi oraz polityczno-gospodarczymi, w tym w konkretnych cezurach

⁸⁰ B. Szlachta (2000): *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*, Kraków; tenże (2000): *Polscy konserwatyści wobec ustroju politycznego do 1939 roku*, Kraków; tenże (2000): *Z dziejów polskiego konserwatyzmu*, Kraków.

⁸¹ D. Szpopera (1998): *Konserwatyści wileńscy II Rzeczypospolitej wobec nacjonalizmu i Narodowej Demokracji*, *Myśl Konserwatywna*, nr 2/3; tenże (1999): *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa: Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk; tenże (2000): „*Koncepcja Krajowa*” w *myśli politycznej konserwatystów polskich byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1914 r.*, *Sprawy Polityczne*, nr 4(6); tenże (2001): *Nieznany projekt konstytucji Stanisława Cata-Mackiewicza*, *Sprawy Polityczne*, nr 4(10); tenże, A. Bielecki (2001): *Aleksander Meysztowicz. Portret polityka konserwatywnego*, Gdańsk.

⁸² A. Szwarz (1996): *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej 1864–1905*, Warszawa.

⁸³ K.M. Ujazdowski (2005): *Żywotność konserwatyzmu. Idee polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Warszawa.

⁸⁴ K. Wandowicz (2000): *Współczesny konserwatyzm polityczny w Polsce 1989–1998*, Wrocław; tenże (2009): *Tradycja a odrodzony polski konserwatyzm polityczny po 1989 r.*, w: *Marzyciele i realiści: o roli tradycji w polskiej myśli politycznej po upadku powstania styczniowego do XXI wieku*, red. T. Sikorski, A. Wątor, Szczecin.

⁸⁵ P. Waingertner (2015): *Jerzego Giedroycia idea ULB – geneza, założenia, próby realizacji. Zarys problematyki*, *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej*, t. 15.

⁸⁶ W. Władyka (1977): *Działalność polityczna polskich stronnictwa konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław.

⁸⁷ Zob. też: A. Wójcik (2004): *Stan badań nad polską myślą polityczną w okresie 1864–1939*, *Polityka i Społeczeństwo*, nr 1, s. 88–90.

czasowych, to jednak należy także zasygnalizować wyraźne braki, jeśli chodzi o monografię ukazującą wysiłek intelektualny prominentów tego ruchu w sferze koncepcyjnej. Te zaś, które powstały, stanowią w zasadzie przyczynek do pogłębionych badań, które pozwolą zrekonstruować kategorie myśli polskich konserwatystów z uwzględnieniem ich stanowiska w kwestii roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej na przestrzeni XX w.

Zagadnienia stanowiące katalog myśli społecznej i polityczno-gospodarczej szeroko rozumianego rodzimego obozu narodowego oraz myślicieli związanych z nim ideowo w różnym stopniu stały się przedmiotem badań szerokiego grona naukowców. Wśród nich należy wymienić: Michała Andrzejczaka⁸⁸, Olafa Bergmanna⁸⁹, Marka Białokura⁹⁰, Piotra Bilińskiego⁹¹, Antoniego Bobrusa⁹², Andrzeja Borkowskiego, Władysława Bulhaka⁹³, Jerzego Chodorowskiego⁹⁴, Marzenę Dajnowicz, Anetę Dawidowicz, Przemysława Dąbrowskiego⁹⁵, Janusza Farysia⁹⁶, Andrzeja Friszke⁹⁷,

⁸⁸ M. Andrzejczak (2016): *Rosja w myśli politycznej Narodowej Demokracji w latach 1917–1939*, Krzeszowice.

⁸⁹ O. Bergmann (1998): *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*, Poznań.

⁹⁰ M. Białokur (2005): *Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza*, Toruń.

⁹¹ P. Biliński (1999): *Władysław Konopczyński. Historyk i polityk II Rzeczypospolitej (1880–1952)*, Warszawa; tenże (2017): *Władysław Konopczyński (1880–1952). Człowiek i dzieło*, Kraków.

⁹² A. Bobrus (1989): *Publicystyka endecka wobec stosunków polsko-litewskich w latach 1920–1939*, *Studia Historyczne*, z. 2.

⁹³ W. Bulhak (2000): *Dmowski – Rosja a kwestia polska*, Warszawa.

⁹⁴ J. Chodorowski (1997): *Roman Rybarski 1887–1942. Z historii polskiej myśli ekonomicznej i prawnoustrojowej pierwszej połowy XX w.*, Warszawa; tenże (1996): *Czy zmierzch państwa narodowego?*, Poznań.

⁹⁵ P. Dąbrowski (2010): *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918*, Kraków.

⁹⁶ J. Faryś, A. Wątor (1994): *Edward Dubanowicz 1881–1943. Biografia polityczna*, Szczecin; J. Faryś (1990): *Stanisław Stroński. Biografia polityczna do 1939 r.*, Szczecin; tenże (1981): *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, Warszawa; tenże (2000): *Niemcy w myśli politycznej obozu narodowego 1921–1939*, *Szczecińskie Studia Historyczne*, nr 13.

⁹⁷ A. Friszke (1981): *Naród, państwo, system władzy w myśli politycznej Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1926*, *Przegląd Historyczny*, nr 1.

Krystynę Gomulkę⁹⁸, Bogumiła Grotta⁹⁹, Bohdana Halczaka¹⁰⁰, Andrzeja Jaeschke, Konrada Jajecznika¹⁰¹, Michała Jaskólskiego¹⁰², Zbigniewa Kaczmarka¹⁰³, Krzysztofa Kawalca¹⁰⁴, Krzysztofa Kawęckiego¹⁰⁵, Stanisława Kiliana¹⁰⁶, Jerzego Kornasia¹⁰⁷, Marka Kornata, Alberta Kotowskiego, Tomasza

⁹⁸ K. Gomółka (1992): *Sprawa białoruska w koncepcjach Narodowej Demokracji w latach 1918–1922*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 8: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

⁹⁹ B. Grott (1991): *Nacjonalizm chrześcijański. Myśl społeczno-państwowa formacji narodowo-katolickiej w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków; tenże (1984): *Nacjonalizm i religia. Proces zespalandia nacjonalizmu z katolicyzmem w jedną całość ideową w myśli Narodowej Demokracji 1926–1939*, Kraków; tenże (1996): *Nacjonalizm chrześcijański. Narodowo-katolickie formacje ideowe w II Rzeczypospolitej na tle porównawczym*, Kraków; tenże (1995): *Zygmunt Balicki – ideolog Narodowej Demokracji*, Kraków; *Różne oblicza nacjonalizmów. Polityka – religia – etos* (2010), red. tenże, Kraków.

¹⁰⁰ B. Halczak (2000): *Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra.

¹⁰¹ K. Jajecznik (2013): *Wizje Europy w polskiej myśli nacjonalistycznej po 1989 roku*, w: *Europejskie inspiracje myśli politycznej w Polsce od XIX do XXI wieku. Recepcja – kontynuacja – interpretacja*, red. E. Maj, A. Dawidowicz, Ł. Lewkowicz, A. Szwed, Lublin.

¹⁰² M. Jaskólski (1989): *Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r.*, Kraków.

¹⁰³ Z. Kaczmarek (1980): *Obóz Wielkiej Polski. Geneza i działalność społeczno-polityczna w latach 1926–1933*, Poznań.

¹⁰⁴ K. Kawalec (1989): *Narodowa Demokracja wobec faszyzmu 1922–1939. Ze studiów nad dziejami myśli politycznej obozu narodowego*, Warszawa; tenże (1996/2002/2016): *Roman Dmowski*, Warszawa 1996/Wrocław 2002/Poznań 2016.

¹⁰⁵ K. Kawęcki (2013): *W imię Wielkiej Polski*, Warszawa.

¹⁰⁶ S. Kilian (1997): *Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji*, Kraków; *Wacław Komarnicki o ustroju państwa i konstytucji* (2000): wstęp i oprac. tenże, Warszawa; tenże (2000): *Myśl społeczno-polityczna Tadeusza Bieleckiego*, Kraków.

¹⁰⁷ J. Kornas (1995): *Naród i państwo w myśli politycznej Związku Ludowo-Narodowego*, Kraków; tenże (1997): *Ustrój polityczny i ekonomiczny Polski w myśli politycznej Stanisława Głąbińskiego w latach 1919–1927*, *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, nr 484; *Stanisław Głąbiński o ustroju państwa polskiego i parlamentarystyce* (1999): oprac. tenże, Warszawa.

Koziello¹⁰⁸, Teresę Kulak¹⁰⁹, Lucynę Kulińską¹¹⁰, Jana Kusia¹¹¹, Grzegorz Krzywca¹¹², Zbigniewa Landaua¹¹³, Mariana Leczyka, Henryka Lisiaka, Zygmunta Łupinę, Jarosława Macałę¹¹⁴, Tomasza Madrasa¹¹⁵, Ewę Maj¹¹⁶, Jacka

¹⁰⁸ T. Koziello (2011): *Miejsce Polski w Europie w koncepcjach politycznych Ligi Polskich Rodzin jako kontynuacja narodowodemokratycznej myśli politycznej okresu międzywojennego*, w: *Epigoństwo czy twórcza ciągłość. Ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej*, red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Toruń; tenże (2008): *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej Ligi Polskich Rodzin – kontynuacja narodowodemokratycznej ideologii czy tworzenie nowych założeń politycznych?*, w: *Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei*, red. M. Mikołajczyk, M. Śliwa, Kraków.

¹⁰⁹ T. Kulak (1994): *Jan Ludwik Popławski 1854–1908. Biografia polityczna*, Wrocław.

¹¹⁰ L. Kulińska (1999): *Narodowcy. Z dziejów obozu narodowego w Polsce w latach 1944–1947*, Warszawa; też, M. Orłowski, R. Sierchuła (2001): *Narodowcy. Myśl polityczna i społeczna obozu narodowego w Polsce w latach 1944–1947*, Warszawa.

¹¹¹ J. Kuś (1989): *Działalność społeczno-polityczna Stanisława Rymara 2 II 1886–14 X 1965*, *Studia Historyczne*, z. 3.

¹¹² G. Krzywiec (2009): *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa.

¹¹³ Z. Landau (1997): *Działalność gospodarcza Władysława Kucharskiego (1884–1964)*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, nr 3.

¹¹⁴ J. Macała (2005): *Polska katolicka w myśli politycznej II RP*, Toruń.

¹¹⁵ T. Madras (2009): *Między Odrą a Dnieprem. Myśl geopolityczna narodowej demokracji do 1922 roku*, *Economy and Management*, nr 1.

¹¹⁶ E. Maj (1992): *Mniejszości narodowe w myśli politycznej Narodowej Demokracji: (1918–1939)*, w: *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin; też (1991): *Jan Ludwik Popławski 1854–1908. Poglądy i działalność polityczna*, Lublin; też (2000): *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin; też, C. Maj (2007): *Narodowe ugrupowania polityczne w Polsce 1989–2001*, Lublin; też (2006): *Alternatywna wizja zjednoczonej Europy w myśli politycznej ruchu narodowego w Polsce po 1989 roku*, w: *Między otwartą a domkniętą myślą polityczną. Szkice o najnowszej refleksji politycznej*, red. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, Toruń; też (2006): *Wrogowie narodu i państwa polskiego w koncepcjach Ligi Polskich Rodzin*, w: *Ideologie, doktryny i ruchy narodowe. Wybrane problemy*, red. S. Stępień, Lublin; też (2007): *Międzynarodowe położenie Polski w koncepcjach politycznych Przymierza Ludowo-Narodowego*, w: *Niepodległość, zależność, suwerenność. Polityka zagraniczna w najnowszej polskiej myśli politycznej*, red. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin; też (2009): *Myśl narodowo-ludowa w Polsce po 1989 roku*, w: *Idee, państwo, ludowcy. Księga jubileuszowa z okazji 70. Rocznicy urodzin profesora*

M. Majchrowskiego¹¹⁷, Macieja Marszał¹¹⁸, Wojciecha Materskiego, Arkadiusza Mellera¹¹⁹, Andrzeja Micewskiego¹²⁰, Ryszarda Michalskiego, Mariana Mroczo¹²¹, Michała Musielaka¹²², Mateusza Niecia¹²³, Bernadettę Nitschke¹²⁴, Zygmunta Opackiego, Krzysztofa Osińskiego, Eugeniusza Paruzela, Waldemara Plennikowskiego, Grzegorza Radomskiego¹²⁵, Wiesława Ratajczaka, Szymona Rudnickiego¹²⁶, Mieczysława Rybę¹²⁷, Jana Sandorskiego,

Jana Jachymka, red. też, S. Michałowski, A. Wójcik, Lublin: też (2002): *Recepcja nacjonalizmu w publicystyce politycznej obozu narodowego w Polsce (po 1989 roku)*, w: *Polacy – Polska – Europa. Interpretacje idei politycznych*, red. T. Godlewski, W. Jurkiewicz, Bydgoszcz.

¹¹⁷ J.M. Majchrowski (1986): *Szkice z historii polskiej prawicy politycznej lat Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków.

¹¹⁸ M. Marszał (2001): *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach ideologów Narodowej Demokracji 1926–1939*, Wrocław.

¹¹⁹ A. Meller (2011): *Ku „nowemu średniowieczu”. Myśl społeczno-polityczna Mariana Reutta w latach 30. XX wieku*, Warszawa.

¹²⁰ A. Micewski (1971): *Roman Dmowski*, Warszawa.

¹²¹ M. Mroczo (1999): *Stanisław Kozicki (1876–1958). Biografia polityczna*, Gdańsk 1999.

¹²² M. Musielak (1997): *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, Poznań.

¹²³ M. Nieć (1998): *Niemcy w publicystyce Narodowej Demokracji w okresie międzywojennym 1918–1939. Kwestie polityki międzynarodowej*, Wrocław; tenże (1998): *Czechosłowacja w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1948)*, w: *Doświadczenie trzech generacji Polaków, Czechów i Słowaków 1918–1998*, red. M. Pułaski, J. Valenta, Wrocław.

¹²⁴ B. Nitschke (1993): *Adam Doboszyński – publicysta i polityk*, Kraków.

¹²⁵ G. Radomski (1997): *Wpływ wychowania na postawy polityczne Żydów w opinii Związku Ludowo-Narodowego (1919–1928)*, w: *Wychowanie a polityka. Tradycje i współczesność*, red. W. Wojdyło, M. Strzelecki, Toruń; tenże (2000): *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*, Toruń.

¹²⁶ Roman Rybarski *o narodzie, ustroju i gospodarce* (1997): wstęp i oprac. S. Rudnicki, Warszawa; tenże (1985): *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa; tenże (1967): *Narodowa Demokracja po przewrocie majowym – zmiany organizacyjne i ideologiczne (1926–1930)*, *Najnowsze Dzieje Polski 1914–1939*, t. 11.

¹²⁷ M. Ryba (1990): *Naród a państwo. Myśl społeczno-polityczna twórców ruchu narodowego w okresie międzywojennym*, Lublin.

Uwe Schradego¹²⁸, Bartosza Smolika¹²⁹, Mieczysława Sobczaka¹³⁰, Piotra Świerszcza, Dariusza Tarasiuka, Jerzego J. Tereja¹³¹, Grzegorza Tokarza¹³², Jarosława Tomaszewicza¹³³, Adriana Tyszkiewicza, Piotra Wandycza¹³⁴, Romana Wapińskiego¹³⁵, Jana Waskana¹³⁶, Adama Wątora¹³⁷, Tadeusza

¹²⁸ U. Schrade (2004): *Międzywojenna polska myśl narodowa*, Kraków.

¹²⁹ B. Smolik (2009): *Suwerenność w myśli politycznej środowiska Ligi Polskich Rodzin w okresie debaty nad członkostwem Polski w Unii Europejskiej i Traktatem Konstytucyjnym*, Wrocławskie Studia Polilogiczne, nr 10.

¹³⁰ M. Sobczak (1998): *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław.

¹³¹ J.J. Terej (1971): *Idee, mity, realia. Szkice z dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa.

¹³² G. Tokarz (2002): *Ruch narodowy w Polsce w latach 1989–1997*, Wrocław.

¹³³ J. Tomaszewicz (2003): *Ugrupowania neoendeckie w III Rzeczypospolitej*, Toruń.

¹³⁴ P. Wandycz (1989): *Narodowa Demokracja a polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, *Więź*, nr 8–9.

¹³⁵ R. Wapiński (1977): *Endecja wobec hitleryzmu i III Rzeszy*, w: *Polska, Niemcy, Europa*, red. A. Czubiński, Poznań; tenże (1966): *Niektóre problemy ewolucji ideowo-politycznej endecji w latach 1919–1939*, *Kwartalnik Historyczny*, nr 4; tenże (1988): *Problem państwa w koncepcjach politycznych obozu narodowego*, w: *Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku*, t. VII: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław; tenże (1973): *Z dziejów tendencji nacjonalistycznych. O stanowisku Narodowej Demokracji wobec kwestii narodowej w latach 1933–1939*, *Kwartalnik Historyczny*, z. 1; tenże (1968): *Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach II Rzeczypospolitej*, w: *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, t. 5, Wrocław; tenże (1969): *Endecka koncepcja granic Polski 1918–1921*, *Zapiski Historyczne*, z. 3; tenże (1966): *Endecja wobec problemów polskich ziem zachodnich w latach 1919–1939*, *Zapiski Historyczne*, z. 4; tenże (1989): *Roman Dmowski*, Lublin; tenże (1980): *Narodowa Demokracja 1893–1939*, Wrocław; tenże (1985): *Obóz narodowy*, w: *Życie polityczne w Polsce 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław; tenże (1988): *Problem państwa w koncepcjach politycznych obozu narodowego*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

¹³⁶ J. Waskan (1993): *Koncepcje społeczno-polityczne Romana Rybarskiego*, Toruń.

¹³⁷ A. Wątor (1992): *Działalność Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1922*, Szczecin; tenże (1993): *Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914*, Szczecin; tenże (1999): *Chrześcijańsko-narodowi. Z dziejów nurtu politycznego do 1928 roku*, Szczecin.

Władkę¹³⁸, Witolda Wojdyło¹³⁹, Tadeusza Wolszę¹⁴⁰, Mariusza Wołosa, Stanisława Wójcika¹⁴¹, Wojciecha Wrzesińskiego¹⁴², Józefa Zielińskiego¹⁴³, Jana Żaryna¹⁴⁴, Marię J. Żmichrowską¹⁴⁵ i Seweryna Żurawickiego.

W obszarze zainteresowań ww. badaczy znalazły się zarówno zagadnienia strukturalne związane z regionalną oraz ogólnopolską aktywnością obozu narodowego, jak i wszelkie przejawy refleksji nad realiami politycznymi, gospodarczymi oraz społecznymi odnoszącymi się do kontekstu krajowego, jak i do globalnego.

Obok opracowań syntetycznych oraz przekrojowych pojawiły się również publikacje monograficzne, w sposób szczególnie analityczny ukazujące

¹³⁸ W. Władka (1994): „Trzecia droga” w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej. *Koncepcje Adama Doboszyńskiego a program obozu narodowego*, Kraków.

¹³⁹ W. Wojdyło (1993): *Koncepcje społeczno-polityczne Stanisława Grabskiego*, Toruń; tenże, G. Radomski (2006): *W obronie niezależności narodu. Ruch narodowy w Polsce wobec wspólnot wyższego rządu oraz idei integracji w Europie w XX w.*, *Przegląd Humanistyczny*, nr 3; tenże (1998): *Stanowisko obozu narodowo-demokratycznego wobec idei pluralizmu kulturalnego w stosunku do mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, w: *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, red. A. Bilewicz, S. Walasek, Wrocław; tenże (1997): *Kwestia ukraińska w myśli społeczno-politycznej obozu narodowo-demokratycznego w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń; tenże (2000): *Stereotyp Żyda w publicystyce społeczno-politycznej obozu narodowego w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Wychowanie a polityka. Mity i stereotypy w polskiej myśli społecznej XX wieku*, red. tenże, Toruń; tenże (1999): *Wychowanie jako forma działania politycznego w myśli społeczno-politycznej obozu narodowego w latach 1926–1939*, w: *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym*, red. tenże, Toruń.

¹⁴⁰ T. Wolsza (1992): *Narodowa Demokracja wobec chłopów 1887–1914. Program, polityka, działalność*, Warszawa.

¹⁴¹ S. Wójcik (1995): *Ekonomia społeczna – według koncepcji Stanisława Grabskiego*, Lublin.

¹⁴² Edward Taylor 1884–1964. *Wartości niedocenione i nieprzemijające* (1988): red. W. Wierzyński, Warszawa.

¹⁴³ J. Zieliński (ps. M. Kułakowski) (1988): *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, t. 1–2, Londyn.

¹⁴⁴ J. Żaryn (1994): *Stronnictwo Narodowe na emigracji*, w: *Warszawa nad Tamią. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej*, red. A. Friszke, Warszawa.

¹⁴⁵ M.J. Żmichrowska (1996): *Jan Kordecki (1884–1967). Działalność oświatowa, społeczna, polityczna*, Warszawa.

konkretne komponenty myślenia teoretycznego twórców i członków Narodowej Demokracji, jak choćby zagadnienia czynników przestrzennych, kulturowych, narodowościowych i ideowych, istotnych w konstrukcjach intelektualnych prominentów tego ruchu z perspektywy własnej wizji miejsca Polski w Europie, w tym szczególnie w Europie Środkowo-Wschodniej.

Katalog kategorii ważnych w narodowej myśli politycznej, gospodarczej i społecznej nie tylko nie był zbiorem zamkniętym, ale podlegał także wewnętrznej ewolucji, stanowiąc często papierek lakmusowy oddziaływania determinantów zewnętrznych. Bibliografia publikacji na temat rodzimego ruchu narodowego zawiera pozycje ściśle traktujące o roli Polski, a przede wszystkim narodu polskiego, w tej części Europy. Naukowcy badają myśl polityczną rodzimych narodowców, wydobywając istniejące w obrębie tego ruchu koncepcje gospodarcze, geopolityczne, kulturowe oraz cywilizacyjne, których centrum stanowi zagadnienie roli Polski wśród krajów *Młodszej Europy*. Powstałe prace nie zamykają jednak drogi do dalszych analiz w ramach tej tematyki, o czym świadczą systematycznie wydawane studia dotyczące opracowanych już kategorii narodowej myśli politycznej oraz kolejne biografie twórców rodzimej idei narodowej.

Tematyką koncepcji politycznych, gospodarczych, geopolitycznych oraz kulturowych w myśli politycznej nurtu rodzimej chrześcijańskiej demokracji zajmowali się: Andrzej Andrusiewicz¹⁴⁶, Edward Balawejder¹⁴⁷, Czesław Demel¹⁴⁸, Adam Gruszecki¹⁴⁹, Walentyna Korpalska¹⁵⁰, Bożena Krzywobłocka¹⁵¹, Paweł Łyżwa¹⁵², Jacek M. Majchrowski¹⁵³, Marian Orzechowski¹⁵⁴,

¹⁴⁶ A. Andrusiewicz (1987): *Stronnictwo Pracy 1937–1950. Ze studiów nad dziejami najnowszych chadecji w Polsce*, Warszawa.

¹⁴⁷ E. Balawejder (2001): *Wojciech Korfanty. Myśl katolicko-społeczna i działalność*, Katowice.

¹⁴⁸ C. Demel, J. Krawulski, K. Rzepa (1980): *Działalność Narodowego Stronnictwa Robotników i Narodowej Partii Robotniczej w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, Warszawa.

¹⁴⁹ A. Gruszecki (2007): *Katolicy II Rzeczypospolitej o ustroju społeczno-politycznym*, Kraków.

¹⁵⁰ W. Korpalska (1981): *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław.

¹⁵¹ B. Krzywobłocka (1974): *Chadecja 1918–1937*, Warszawa.

¹⁵² P. Łyżwa (2003): *Myśl polityczna chrześcijańskiej demokracji w III RP*, Toruń.

¹⁵³ J.M. Majchrowski (1979): *Stronnictwo Pracy. Działalność polityczna i koncepcje programowe 1937–1945*, Kraków.

¹⁵⁴ M. Orzechowski (1975): *Wojciech Korfanty. Biografia polityczna*, Wrocław.

Henryk Przybylski¹⁵⁵, Barbara Sobolewska¹⁵⁶, Zygmunt Tkocz¹⁵⁷, Krzysztof Turowski¹⁵⁸ i Ryszard Michalski¹⁵⁹.

Przedmiotem analiz wymienionych badaczy była działalność polityczna i koncepcje programowe chadecji, zagadnienie idei państwa, problematyka mniejszości narodowych oraz znaczenie religii w sferze społecznej, politycznej i gospodarczej. Wybrane kategorie myśli chadeckiej stanowiły rdzeń rozważań reprezentantów tego nurtu nad charakterem roli Polski nie tylko wśród krajów Europy Środkowo-Wschodniej, ale w ogóle Starego Kontynentu. Wyraźnie jednak brakuje monografii prezentujących pogłębioną analizę koncepcji gospodarczych, cywilizacyjnych, a zwłaszcza geopolitycznych, jeśli chodzi o rolę Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Szeroko rozumiany nurt rodzimej chrześcijańskiej demokracji nie doczekał się opracowań w tej materii. Stanowi to wyzwanie dla badaczy tej tematyki i otwiera im drogę do rewizji dotychczas poczynionych ustaleń, jak również do uzupełnienia bibliografii na temat chadecji w zakresie wymienionych wyżej koncepcji.

Stosunkowo dużo publikacji ukazuje się na temat obozu piłsudczykowski. Dotyczą one struktur ruchu, ale też kwestii programowych oraz ideowych. Wysiłek intelektualny piłsudczyków stał się tematem opracowań poświęconych myśli państwowej, koncepcjom terytorialnym oraz wizji roli Polski w idei prometejskiej i międzymorza, poruszano także tematykę bezpieczeństwa państwa w tej części Europy oraz atrakcyjności Polski dla potencjalnych partnerów układów bi- i multilateralnych. Przeprowadzono także liczne badania nad polityką narodowościową, ważną ze względu na piłsudczykowski koncepcje roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Obszerna jest także bibliografia prac dotyczących działalności i myśli politycznej prominentów (szczególnie Józefa Piłsudskiego), ale i drugoplanowych postaci tego obozu.

¹⁵⁵ H. Przybylski (1980): *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937*, Warszawa.

¹⁵⁶ B. Sobolewska (1961): *Chrześcijańsko-demokratyczna koncepcja państwa polskiego w okresie budowy fundamentów Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1921)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr 44.

¹⁵⁷ *Chrześcijańska myśl społeczna na emigracji* (1991), red. Z. Tkocz, Londyn.

¹⁵⁸ K. Turowski (1989): *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*, Warszawa.

¹⁵⁹ R. Michalski (1995): *Chrześcijańska wizja odrodzenia człowieka. Katolicka nauka społeczna w Polsce przeciwko moralnym skutkom kapitalizmu i totalitaryzmu 1918–1989*, Toruń.

Szeroko rozumianą warstwę koncepcyjną nurtu piłsudczykowskiego odnajdujemy w pracach: Arkadiusza Adamczyka¹⁶⁰, Andrzeja Ajnenkiela¹⁶¹, Sławomira Cenckiewicza¹⁶², Andrzeja Chojnowskiego¹⁶³, Andrzeja Chwalby¹⁶⁴, Antoniego Czubińskiego¹⁶⁵, Mariana M. Drozdowskiego¹⁶⁶, Janusza Farysia¹⁶⁷, Andrzeja Garlickiego¹⁶⁸, Dariusza Góreckiego¹⁶⁹, Dariusza Grzybka¹⁷⁰, Tadeusza Jędruszcza¹⁷¹, Janusza Jędrzejewicza¹⁷², Wacława Jędrzejewicza¹⁷³, Tytusa Komarnickiego¹⁷⁴, Aliny Kowalczykowej¹⁷⁵, Marcina Króla¹⁷⁶,

¹⁶⁰ A. Adamczyk (2008): *Piłsudczycy w izolacji (1939–1954). Studium z dziejów struktur i myśli politycznej*, Warszawa.

¹⁶¹ A. Ajnenkiel (1988): *Piłsudczycy wobec państwa*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

¹⁶² S. Cenckiewicz (2005): *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1897–1977)*, Warszawa.

¹⁶³ A. Chojnowski (1986): *Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem*, Wrocław; tenże (1980): *Kwestia mniejszości narodowych a bezpieczeństwo państwa w myśli politycznej Narodowej Demokracji i sanacji*, w: *Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku*, t. 2: *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej*, red. H. Zieliński, Wrocław.

¹⁶⁴ A. Chwalba (1993): *Józef Piłsudski – historyk wojskowości*, Kraków.

¹⁶⁵ *Piłsudski i jego legenda* (1988), red. A. Czubiński, Warszawa.

¹⁶⁶ M.M. Drozdowski (1989): *Eugeniusz Kwiatkowski. Człowiek i dzieło*, Kraków.

¹⁶⁷ J. Faryś (1991): *Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej 1918–1939*, Szczecin; tenże (1986): *Myśl gospodarcza piłsudczyków (1935–1939)*, *Przegląd Zachodniopomorski*, nr 3.

¹⁶⁸ A. Garlicki (1981): *Od maja do Brześcia*, Warszawa; tenże (1983): *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa; tenże (1987): *Przewrót majowy*, Warszawa; tenże (1986), *Od Brześcia do maja*, Warszawa; tenże (1988): *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa.

¹⁶⁹ D. Górecki (1992): *Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku*, Łódź.

¹⁷⁰ D. Grzybek (2005): *Nauka czy ideologia. Biografia intelektualna Adama Krzyżanowskiego*, Kraków.

¹⁷¹ T. Jędruszcza (1963): *Piłsudczycy bez Piłsudskiego. Powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 roku*, Warszawa.

¹⁷² J. Jędrzejewicz (1955): *Myśl państwowa piłsudczyków w okresie 1918–1935*, Londyn.

¹⁷³ W. Jędrzejewicz (1989): *Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 1–3, Warszawa.

¹⁷⁴ T. Komarnicki (1967): *Józef Piłsudski i polska racja stanu*, Londyn.

¹⁷⁵ A. Kowalczykowa (1991): *Piłsudski i tradycja*, Chotomów.

¹⁷⁶ M. Król (1985): *Józef Piłsudski. Ewolucja myśli politycznej*, Warszawa.

Władysława T. Kuleszy¹⁷⁷, Mariana Leczyka¹⁷⁸, Józefa Lewandowskiego¹⁷⁹, Jacka M. Majchrowskiego¹⁸⁰, Andrzeja Micewskiego¹⁸¹, Ryszarda Mirowicza¹⁸², Wandy Musialik¹⁸³, Tomasza Nałęcza¹⁸⁴, Andrzeja Nowaka¹⁸⁵, Jerzego M. Nowakowskiego¹⁸⁶, Piotra Okulewicza¹⁸⁷, Waldemara Parucha¹⁸⁸, Jacka Piotrowskiego¹⁸⁹,

¹⁷⁷ W.T. Kulesza (1981): *Koncepcje ideowo-polityczne Kazimierza Bartla i jego ekipy w latach 1926–1930*, *Przegląd Historyczny*, nr 1; tenże (1985): *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935*, Wrocław; Wacław Makowski o państwie społecznym (1998), wstęp i oprac. W.T. Kulesza, Warszawa.

¹⁷⁸ M. Leczyk (1975): *Ze studiów nad polską polityką wschodnią po przewrocie majowym (V 1926–V 1927)*, *Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich: Studia i Materiały*, t. 11–12.

¹⁷⁹ J. Lewandowski (1962): *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918–IV 1920)*, Warszawa; tenże (1967): *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926*, Warszawa.

¹⁸⁰ J.M. Majchrowski (1978): *Czynniki integrujące naród w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Kraków; tenże (1985): *Silni – zwarczi – gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa; tenże (1981): *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, *Studia Historyczne*, nr 3; Stanisław Car – polska koncepcja autorytaryzmu (1996): wstęp i oprac. tenże, Warszawa 1996.

¹⁸¹ A. Micewski (1968): *W cieniu Marszałka Piłsudskiego. Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa.

¹⁸² R. Mirowicz (1988): *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa.

¹⁸³ W. Musialik (1989): *Michał Grażyński 1890–1965 (biografia polityczna)*, Opole.

¹⁸⁴ D. Nałęcz, T. Nałęcz (1986): *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa.

¹⁸⁵ A. Nowak (2001): *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków.

¹⁸⁶ J.M. Nowakowski (1988): *Walery Sławek (1879–1939). Zarys biografii politycznej*, Warszawa.

¹⁸⁷ P. Okulewicz (2001): *Koncepcja „międzymorza” w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926*, Poznań.

¹⁸⁸ W. Paruch (1995/1996): *Podstawowe determinanty aktywności politycznej. Rozważania nad paradygmatem ideologii piłsudczykowskiej (1926–1939)*, *Annales UMCS, sec. K, Politologia*, vol. 2/3; tenże (2005): *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*, Lublin; tenże (2014): *Myśl polityczna formacji piłsudczykowskiej w Polsce (1926–1939) – cechy podstawowe*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, vol. 21.

¹⁸⁹ J. Piotrowski (2003): *Piłsudzcy bez lidera*, Toruń.

Teofila Piotrkiewicza¹⁹⁰, Pawła Samusia¹⁹¹, Tomasza Sikorskiego¹⁹², Tadeusza Smolińskiego¹⁹³, Bohdana Urbankowskiego¹⁹⁴, Iwo Werschlera¹⁹⁵, Edwarda D. Wynota¹⁹⁶, Roberta Zaparta¹⁹⁷ i Władysława Zielińskiego¹⁹⁸.

W polu zainteresowań badaczy znalazł się także nurt polskiej myśli liberalnej, przy czym, co należy zaznaczyć, powstałe prace mają charakter ogólny. Tematykę koncepcji zrodzonych w obrębie nurtu poruszali: Roman Benedycki¹⁹⁹ i Ryszard Kołodziejczyk¹⁹⁹, Włodzimierz Bernacki²⁰⁰, Tadeusz Godlewski i Danuta Karnowska²⁰¹, Maciej Jankowski²⁰², Maciej Janowski²⁰³, Wacław Jaromłowicz i Katarzyna Szarzec²⁰⁴, Andrzej Jaszcuk²⁰⁵, Krystyna

¹⁹⁰ T. Piotrkiewicz (1981): *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930*, Warszawa.

¹⁹¹ P. Samuś (2002): *Walery Sławek: droga do niepodległej Polski*, Płock.

¹⁹² T. Sikorski (2012): *Rzeczywistość i eksperyment: Oblicze ideowo-polityczne piłsudczywowskiej grupy „Zaczyn” (1936–1939)*, *Niepodległość*, t. 41.

¹⁹³ T. Smoliński (1985): *Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926–1935. Studium prawne*, Poznań.

¹⁹⁴ B. Urbankowski (1988): *Filozofia czynu. Światopogląd Józefa Piłsudskiego*, Warszawa; tenże (1997): *Józef Piłsudski marzyciel i strateg*, t. 1–2, Warszawa.

¹⁹⁵ I. Werschler (1984): *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko – życie i działalność*, Warszawa.

¹⁹⁶ E.D. Wynot (1974): *Polish Politics in Transition: Camp of National Unity and Struggle for Power 1935–1939*, Athens.

¹⁹⁷ R. Zapart (2012): *Polska w środkowoeuropejskich koncepcjach Zygmunta Czarneckiego. Emigracyjna myśl polityczna okresu „zimnej wojny”*, *Studia Polonijne*, t. 33.

¹⁹⁸ W. Zieliński (1986): *Michał Grażyński 1890–1965. Wojewoda śląski*, Katowice.

¹⁹⁹ *Tradycje liberalne w Polsce* (1993): red. R. Benedycki, R. Kołodziejczyk, Warszawa.

²⁰⁰ W. Bernacki (1994): *Z dziejów polskiego liberalizmu politycznego*, Kraków; tenże (1997): *Jednostka, naród, niepodległość. Myśl polityczna demoliberalów galicyjskich (1882–1905)*, Kraków; tenże (2004): *Liberalizm polski 1815–1939. Studium doktryny politycznej*, Kraków.

²⁰¹ *Polskie zbliżenia z liberalizmem* (2006): red. T. Godlewski, D. Karnowska, Toruń.

²⁰² M. Janowski (1996): *Być liberałem w czasie trudnym. Rzecz o Włodzimierzu Spasowiczu*, Łódź.

²⁰³ M. Janowski (1998): *Polska myśl liberalna do 1918 roku*, Kraków.

²⁰⁴ *Liberalne przesłanki polskiej transformacji* (2011): red. W. Jaromłowicz, K. Szarzec, Warszawa.

²⁰⁵ A. Jaszcuk (1999): *Liberalna Atlantyda. Główne nurty liberalizmu polskiego 1870–1939*, Warszawa.

Rogaczewska²⁰⁶, Halina Kozłowska-Sabatowska²⁰⁷, Marcin Król²⁰⁸, Barbara Skarga²⁰⁹, Barbara i Marek Sobolewscy²¹⁰ i Jerzy Szacki²¹¹.

Badania dotyczące polskiego ruchu ludowego skupiają się przede wszystkim na sferze organizacyjnej i działalności ludowców. Natomiast jeśli chodzi o myśl polityczną działaczy chłopskich, pojawiają się prace dotyczące różnych komponentów wysiłku intelektualnego, ale nie są to jednak pogłębione studia nad rolą Polski w Europie. Wyodrębnienie tego zagadnienia z koncepcji gospodarczych, kulturowych, cywilizacyjnych, a także uwzględnienie problematyki przestrzeni geograficznej należy w tym przypadku traktować jako postulat do realizacji w dalszych badaniach nad zagadnieniem myśli politycznej rodzimego ruchu ludowego.

Nie oznacza to jednak, że wyżej wspomniana tematyka nie pojawia się w ogóle w dotychczasowych opracowaniach. Została ona do pewnego stopnia uwzględniona w pracach takich autorów, jak Jan Borkowski²¹², Helena Brodowska²¹³, Roman Buczek²¹⁴, Wiesław Burger²¹⁵, Henryk Cimek²¹⁶, Stanisław Dąbrowski²¹⁷, Krzysztof Dunin-Wąsowicz²¹⁸, Benon Dymek²¹⁹, Jan

²⁰⁶ K. Rogaczewska (2011): *Ekonomiczny wymiar polskiego liberalizmu*, Wrocław.

²⁰⁷ H. Kozłowska-Sabatowska (1978): *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego*, Wrocław.

²⁰⁸ M. Król (1985): *Konserwatyści a niepodległość*, Warszawa.

²⁰⁹ B. Skarga (1964): *Narodziny pozytywizmu polskiego (1831–1864)*, Warszawa.

²¹⁰ B. i M. Sobolewscy (1987): *Myśl polityczna XIX i XX wieku. Liberalizm*, Warszawa.

²¹¹ J. Szacki (1994): *Liberalizm po komunizmie*, Kraków.

²¹² J. Borkowski (1970): *Postawa polityczna chłopów polskich w latach 1930–1935*, Warszawa; tenże (1966): *Wizje społeczne i zmagania wiciarzy w świetle młodzieżowej prasy ludowej 1928–1939 (Wici, Znicz, Młoda Myśl Ludowa, Chłopskie życie gospodarcze)*, Warszawa; tenże (1974): *Wyklęci sprawiedliwi*, Warszawa.

²¹³ H. Brodowska (1984): *Chłopi o sobie i Polsce. Rozwój świadomości społeczno-narodowej*, Warszawa; taż (1964): *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa.

²¹⁴ R. Buczek (1983): *Na przełomie dziejów. Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945–1947*, Toronto.

²¹⁵ W. Burger (1983): *Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej*, Szczecin.

²¹⁶ H. Cimek (1973): *Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” 1928–1931*, Lublin.

²¹⁷ S. Dąbrowski (1981): *Koncepcje przebudowy Polski w programach i publicystyce ruchu ludowego 1939–1945*, Warszawa.

²¹⁸ K. Dunin-Wąsowicz (1956): *Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji*, Warszawa.

²¹⁹ B. Dymek (1972): *Niezależna Partia Chłopska 1924–1927*, Warszawa.

Figat²²⁰, Antoni Gurnicz²²¹, Ryszard Halaba²²², Zygmunt Hemmerling²²³, Jan Jachymek²²⁴, Bogusław Kasperek²²⁵, Arkadiusz Kołodziejczyk²²⁶, Andrzej

²²⁰ J. Figat (1996): *Armia i obronność w myśli politycznej ruchu ludowego Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Chłopi, Naród, Kultura*, t. 1: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. J. Jachymek, K.Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów.

²²¹ A. Gurnicz (1963): *O „równą miarkę” dla chłopów. Poglądy i działalność pierwszej chłopskiej organizacji politycznej w Polsce Związku Stronnictwa Chłopskiego 1893–1908*, Warszawa.

²²² R. Halaba (1965): *Stronnictwo Ludowe 1944–1946*, Warszawa.

²²³ Z. Hemmerling (1990): *PSL Wyzwolenie w parlamentach II Rzeczypospolitej 1919–1931*, Warszawa; tenże, A. Łuczak (1988): *Miejsce kresów i słowiańskich mniejszości narodowych w koncepcjach ruchu ludowego*, w: *Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku*, t. 6: *Między Polską etniczną a historyczną*, Wrocław.

²²⁴ J. Jachymek (1991): *Polskie Stronnictwo Ludowe-Lewica 1913–1924. Studium o powstaniu, działalności i rozkładzie ugrupowania politycznego*, Lublin; tenże (1996): *Potrzeba badań myśli politycznej ruchu ludowego*, w: *Chłopi, Naród, Kultura*, t. 1: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. J. Jachymek, K.Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów; tenże (1998): *Dorobek polskiej historiografii ruchu ludowego. Stan i postulaty badawcze*, *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*, nr 30; tenże (1983): *Myśl polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin; tenże (1983/1984): *Czym był agraryzm*, *Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego*, nr 23/24; tenże (1993): *Neoagraryzm i trzecia droga*, Lublin; tenże (1996): *Neoagraryzm – trzecią drogą i szansą dla Europy Środkowo-Wschodniej*, w: *Wieś – chłop – ruch ludowy – państwo. Księga pamiątkowa Profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, red. A. Kołodziejczyk, Warszawa; tenże (1989): *Ruch ludowy wobec problemu niepodległości Polski*, w: *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX w.*, red. J. Maternicki, Warszawa; tenże (1983–1984), *Władza ludu w myśli politycznej ruchu ludowego (1918–1939)*, *Annales UMCS*, sec. F, Historia, vol. 38–39; tenże (1996): *Polska Ludowa – ideał państwa ruchu ludowego*, *Annales UMCS*, sec. F, Historia, vol. 51; tenże, J.R. Szaflik (1980): *Myśl polityczna ruchu ludowego wobec bezpieczeństwa granic państwowych w II Rzeczypospolitej*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 4: *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej*, Wrocław; tenże, Z. Tymoszek (1995): *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej ruchu ludowego 1918–1939*, w: *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993*, red. tenże, Lublin.

²²⁵ B. Kasperek (1998): *Jakub Bojko 1857–1949*, Lublin.

²²⁶ A. Kołodziejczyk (1996): *Kościół katolicki w myśli politycznej ruchu ludowego w latach 1918–1931 (do powstania Stronnictwa Ludowego)*, w: *Chłopi, Naród, Kultura...*; tenże (2002): *Ruch ludowy a Kościół rzymskokatolicki w latach II Rzeczypospolitej*, Warszawa; tenże (1980): *Myśl polityczna Macieja Rataja*, Warszawa; tenże (1991): *Maciej Rataj 1884–1940*, Warszawa; *Maciej Rataj o parlamentaryzmie, państwie demokratycznym i sanacji* (1998), wstęp i oprac. tenże, Warszawa.

Kudłaszyk²²⁷, Eugeniusz Kulwicki²²⁸, Andrzej Lech²²⁹, Aleksander Łuczak²³⁰, Antoni Mieczkowski²³¹, Henryk Mierzwiński²³², Jan Molenda²³³, Andrzej Paczkowski²³⁴, Wiesław Piątkowski²³⁵, Bronisław Radlak²³⁶, Józef R. Szaflik²³⁷, Halina Trocka²³⁸, Konrad Wandowicz²³⁹, Władysław Wic²⁴⁰, Alicja Więzikowa²⁴¹, Alicja Wójcik²⁴² i Andrzej Zakrzewski²⁴³.

²²⁷ A. Kudłaszyk (1978): *Myśl społeczno-polityczna Bolesława Wysłoucha 1855–1937*, Warszawa.

²²⁸ E. Kulwicki (1971): *Koncepcje społeczno-ekonomiczne ruchu ludowego 1918–1931*, Warszawa.

²²⁹ A. Lech (1991): *Agraryzm wiciowy*, Łódź; J. Hirsz, tenże, E. Tomaszewski (1983): *Wizje Polski Ludowej w programach organizacji młodzieży wiejskiej 1928–1948*, Warszawa.

²³⁰ A. Łuczak (1982): *Spółczesność i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rzeczypospolitej*, Warszawa; tenże (1973): *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939*, Warszawa.

²³¹ A. Mieczkowski (1998): *Błażej Stolarski 1880–1939. Życie, działalność, poglądy*, Lublin.

²³² H. Mierzwiński (1987): *Tomasz Nocznicki. Życie, działalność – myśl polityczna (1862–1944)*, Lublin.

²³³ J. Molenda (1965): *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim 1915–1918*, Warszawa; tenże (1999): *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa.

²³⁴ A. Paczkowski (1991): *Stanisław Mikołajczyk czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej)*, Warszawa.

²³⁵ W. Piątkowski (1956): *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa; tenże (1993): *Wokół idei agraryzmu*, Warszawa; tenże (1983): *Myśl agrarystyczna Stanisława Miłkowskiego*, Warszawa.

²³⁶ B. Radlak (1962): *Polski Związek Ludowy w rewolucji 1905–1907*, Warszawa.

²³⁷ J.R. Szaflik (1970): *Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast” 1926–1931*, Warszawa; tenże (1976): *O rząd chłopskich dusz*, Warszawa.

²³⁸ H. Trocka (1969): *Spółdzielczość w programach i polityce stronnictw ludowych do 1939*, Warszawa.

²³⁹ K. Wandowicz (2011): *Polskie Stronnictwo Ludowe – nieudana próba kontynuacji*, w: *Epigoństwo czy twórcza ciągłość?: ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej*, red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Toruń.

²⁴⁰ *Stanisław Thugutt o demokracji i ustroju Polski* (1998): wstęp i oprac. W. Wic, Warszawa.

²⁴¹ A. Więzikowa (1962): *Stronnictwo Chłopskie 1926–1931*, Warszawa.

²⁴² A. Wójcik (1992): *Myśl polityczna Stanisława Augusta Thugutta 1873–1941*, Lublin.

²⁴³ A. Zakrzewski (1977): *Wincenty Witos, chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa.

Obszerna jest bibliografia publikacji dotyczących rodzimego nurtu socjalistycznego. Oprócz prac syntetycznie ujmujących zagadnienie działalności socjalistów można z łatwością dotrzeć do pozycji na temat myśli ideowej oraz programowej. Przedmiotem analiz badawczych był szeroki katalog kategorii ostatecznie składających się na całość polskiej myśli socjalistycznej. Należy tu wymienić zagadnienia: ustroju, państwa, spraw narodowościowych, a także polityki zagranicznej, w tym refleksji nad miejscem Polski – jako państwa o ustroju socjalistycznym – w Europie Środkowo-Wschodniej, w przestrzeni oddziaływania Rosji porewolucyjnej. Wspomniane komponenty myśli socjalistycznej znalazły swoje miejsce zarówno w pracach traktujących o polskim ruchu socjalistycznym, jak i w biografiach politycznych prominentów tego nurtu.

Warstwą koncepcyjną wysiłku intelektualnego rodzimych socjalistów zajmowali się m.in. Roman Bäcker²⁴⁴, Leon Baumgarten²⁴⁵, Józef Buszko²⁴⁶, Mirosław Chałubiński²⁴⁷, Rafał Chwedoruk²⁴⁸, Stanisław Ciesielski²⁴⁹, Antoni Czubiński²⁵⁰, Marian Drozdowski²⁵¹, Bogdan Głowacki²⁵², Janusz Gołota²⁵³, Jerzy

²⁴⁴ R. Bäcker (1994): *Problematyka państwa w polskiej myśli socjalistycznej lat 1918–1948*, Toruń; tenże (1990): *Między odrzuceniem a poparciem. Stosunek PPS do państwa polskiego w latach 1918–1939*, w: *Dylematy II Rzeczypospolitej*, red. A. Wojtas, Toruń.

²⁴⁵ L. Baumgarten (1966): *Dzieje Wielkiego Proletariatu*, Warszawa.

²⁴⁶ J. Buszko (1967): *Narodziny ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich*, Kraków.

²⁴⁷ M. Chałubiński (1990): *Polityka i socjalizm. Studium koncepcji społeczno-politycznych Juliana Hochfelda*, Warszawa.

²⁴⁸ R. Chwedoruk (2004): *Socjaliści z „Solidarności” w latach 1989–1993*, Warszawa.

²⁴⁹ S. Ciesielski (1986): *Niepodległość i socjalizm. Tradycja w myśli politycznej polskiego ruchu socjalistycznego w latach 1939–1948*, Warszawa; tenże, J. Juchnowski (1991): *Dylematy i poszukiwania. Studia nad polską myślą socjalistyczną 1939–1948*, Wrocław.

²⁵⁰ A. Czubiński (1987): *Kwestia narodowa w założeniach programowych partii robotniczych w Polsce do 1939 r.*, w: *Wizja społeczeństwa socjalistycznego w myśli politycznej polskiego ruchu robotniczego do 1948 roku*, Warszawa; tenże (1963): *Centrolew. Kształtowanie się i rozwój demokratycznej opozycji antysanacyjnej w Polsce w latach 1926–1930*, Poznań.

²⁵¹ M.M. Drozdowski (1972): *Ewolucja programu gospodarczego PPS w latach 1918–1939*, w: tenże, *Spółeczeństwo, państwo i politycy II Rzeczypospolitej. Szkice i polemiki*, Kraków; tenże (1986): *Myśl ekonomiczno-społeczna polskich socjalistów w latach II Rzeczypospolitej*, *Przegląd Zachodnio-Pomorski*, z. 3; tenże (1993): *Ewolucja programu ekonomiczno-społecznego Polskiej Partii Socjalistycznej od 1892 do 1992 roku*, w: *Stulecie Polskiej Partii Socjalistycznej 1892–1992*, red. tenże i in., Warszawa.

²⁵² B. Głowacki (1979): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej 1929–1935*, Warszawa.

²⁵³ J. Gołota (1995): *Ewolucja ideowopolityczna Jędrzeja Moraczewskiego 1930–1939*, *Dzieje Najnowsze*, nr 3.

Holzer²⁵⁴, Henryk Jabłoński²⁵⁵, Andrzej Jaeschke²⁵⁶, Jerzy Jagiełło²⁵⁷, Edward Jeliński²⁵⁸, Jerzy Juchnowski²⁵⁹, Joanna Kurczewska²⁶⁰, Krzysztof Łabędź²⁶¹, Teodor Ładyka²⁶², Jan Kancewicz²⁶³, Janina Kasprzakowa²⁶⁴, Krystyna Kawecka²⁶⁵, Eugeniusz Koko²⁶⁶, Artur Leinwald²⁶⁷, Stanisław Michałowski²⁶⁸, Walentyna

²⁵⁴ J. Holzer (1962): *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa; tenże (1977): *PPS. Szkic dziejów*, Warszawa.

²⁵⁵ H. Jabłoński (1958): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918*, Warszawa.

²⁵⁶ A. Jaeschke (1992): *Myśl społeczno-polityczna Zygmunta Zaremby w latach 1916–1967*, Kraków.

²⁵⁷ J. Jagiełło (1983): *O polską drogę do socjalizmu. Dyskusje w PPR i PPS w latach 1944–1948*, Warszawa.

²⁵⁸ E. Jeliński (1983): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej wobec mniejszości narodowych w latach 1918–1939*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1–2; tenże (1994): *Myśl a rzeczywistość. O pewnych osobliwościach polskiej myśli socjalistycznej w II Rzeczypospolitej*, Poznań.

²⁵⁹ J. Juchnowski (1998): *Federalizm i integracja europejska w myśli politycznej socjalistów polskich (1922–1939)*, w: *Federalizm. Teorie i koncepcje*, red. W. Bokajło, Wrocław.

²⁶⁰ J. Kurczewska (1975): *Teoria narodu Bolesława Limanowskiego*, w: *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, red. B. Skarga, t. 2, Warszawa.

²⁶¹ K. Łabędź (2003): *Koncepcje polityczne w prasie NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981*, Toruń; tenże (1997): *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989*, Kraków.

²⁶² T. Ładyka (1972): *Polska Partia Socjalistyczna (Fracja Rewolucyjna) w latach 1906–1914*, Warszawa.

²⁶³ J. Kancewicz (1984): *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1896*, Warszawa.

²⁶⁴ J. Kasprzakowa (1965): *Ideologia i polityka PPS Lewicy w latach 1907–1914*, Warszawa.

²⁶⁵ K. Kawecka (1969): *Niezależna Socjalistyczna Partia Pracy (1921–1937)*, Warszawa.

²⁶⁶ E. Koko (1991): *Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925*, Gdańsk.

²⁶⁷ A. Leinwand (1964): *PPS wobec wojny polsko-radzieckiej 1919–1920*, Warszawa; tenże (1983): *Posel Herman Lieberman*, Kraków.

²⁶⁸ S. Michałowski (1994): *Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej (1918–1939)*, Lublin.

Najdus²⁶⁹, Stanisław Nicieja²⁷⁰, Zdzisław Pawluczuk²⁷¹, Anna Siwik²⁷² Włodzimierz Suleja²⁷³, Michał Śliwa²⁷⁴, Łukasz Tomczak²⁷⁵, Jan Tomicki²⁷⁶, Feliks Tych²⁷⁷,

²⁶⁹ W. Najdus (1988): *Ignacy Daszyński 1866–1936*, Warszawa; tenże (1992): *Zygmunt Marek – prawnik i polityk 1872–1931*, Warszawa.

²⁷⁰ S. Nicieja (1986): *Adam Próchnik. Historyk – polityk – publicysta*, Warszawa.

²⁷¹ Z. Pawluczuk (1977): *Spółdzielczość w myśli programowej i działalności polskiego ruchu robotniczego w latach 1892–1939*, Toruń.

²⁷² A. Siwik (1998): *Polska Partia Socjalistyczna na emigracji w latach 1945–1956*, Kraków.

²⁷³ W. Suleja (1988): *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948. Zarys dziejów*, Warszawa.

²⁷⁴ M. Śliwa (1980): *Myśl państwowa socjalistów polskich 1918–1921*, Kraków; tenże (1980): *Myśl polityczna Mieczysława Niedziałkowskiego (1893–1940)*, Warszawa; tenże (1981): *Koncepcje drogi do socjalizmu Adama Próchnika*, *Studia Nauk Politycznych*, nr 2; tenże (1983): *Kwestia narodowościowa w publicystyce i programach socjalistów polskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1–2; tenże (1982): *Uwagi o recepcji austromarksizmu w polskiej myśli socjalistycznej*, *Z Pola Walki*, nr 3–4; tenże (1984): *Recepcja „planu pracy” Hendrika de Mana w ruchu robotniczym w Polsce w latach 1930-tych*, *Ekonomista*, nr 3; tenże (1985): *Koncepcje rozwiązania kwestii chłopskiej i rolnej w polskiej myśli socjalistycznej w okresie II Rzeczypospolitej*, *Studia Historyczne*, nr 3; tenże (1988): *Polska myśl socjalistyczna (1918–1948)*, Wrocław; tenże (1988): *Feliks Perl*, Warszawa; tenże (1993): *Myśl agrarna socjalistów polskich w XIX i XX wieku*, Kraków; tenże (1993): *Zygmunt Żuławski. Zarys biografii*, Kraków; *Mieczysław Niedziałkowski o demokracji i parlamentarystyce* (1996): wstęp i oprac. tenże, Warszawa; *Ignacy Daszyński o państwie, demokracji i parlamentarystyce* (1997): wstęp i oprac. tenże, Warszawa; tenże (2000): *Sylwetki polskich socjalistów. Studia i szkice*, Kraków; tenże (2002): *Polscy socjaliści wobec procesu modernizacji społeczeństwa*, w: *Spółczesność – państwo – modernizacja. Studia ofiarowane Januszowi Żarnowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Mędrzecki, Warszawa.

²⁷⁵ *Polska lewica u progu XXI wieku* (2008): red. Ł. Tomczak, Wrocław.

²⁷⁶ J. Tomicki (1968): *Norbert Barlicki 1880–1941. Działalność polityczna*, Warszawa; tenże (1982): *Lewica socjalistyczna w Polsce 1918–1939*, Warszawa; tenże (1983): *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa; tenże (1987): *Wyobrażenia o socjalizmie w polskim ruchu robotniczym w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Wizja socjalizmu w Polsce do roku 1948*, red. tenże, Warszawa.

²⁷⁷ F. Tych (1974): *Związek Robotników Polskich 1889–1892. Anatomia wczesnej organizacji robotniczej*, Warszawa.

Aleksandra Tymieniecka²⁷⁸, Adam A. Urbanowicz²⁷⁹, Kazimierz Więch²⁸⁰, Leon Ziaja²⁸¹, Anna Żarnowska²⁸², Janusz Żarnowski²⁸³ i Marian Żychowski²⁸⁴.

Z zainteresowaniem badaczy spotkała się także myśl nurtu rewolucyjnego i komunistycznego. Przedmiotem analiz były nie tylko działalność oraz struktury ruchu komunistycznego, ale także poszczególne komponenty tejże myśli. Należy jednak zaznaczyć, że ten obszar badawczy, ze względu uwarunkowania polityczne, wymaga w wielu przypadkach zweryfikowania opracowanych dotychczas kategorii refleksji komunistów nad realiami społecznymi i polityczno-gospodarczymi. Trzeba tu wymienić prace Henryka Cimka²⁸⁵, Antoniego Czubińskiego²⁸⁶, Janiny Kasprzakowej²⁸⁷, Bogdana Kolebacz²⁸⁸, Henryka Malinowskiego²⁸⁹, Walentyny Najdus²⁹⁰, Stanisława Nicieji²⁹¹, Mariana

²⁷⁸ A. Tymieniecka (1968): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1924–1928*, Warszawa.

²⁷⁹ A.A. Urbanowicz (2013): *Uspołecznienie własności i wizja nowego ładu gospodarczego w polskiej myśli socjalistycznej (1918–1939)*, Gorzów Wielkopolski.

²⁸⁰ K. Więch (1978): *Polska Partia Socjalistyczna 1918–1921*, Warszawa; tenże (1987): *PPS w pierwszych latach parlamentaryzmu 1921–1923*, Warszawa.

²⁸¹ L. Ziaja (1974): *PPS a polska polityka zagraniczna 1926–1939*, Warszawa.

²⁸² A. Żarnowska (1965): *Geneza Rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904–1906*, Warszawa.

²⁸³ J. Żarnowski (1965): *Polska Partia Socjalistyczna 1935–1939*, Warszawa.

²⁸⁴ M. Żychowski (1971): *Bolesław Limanowski 1835–1935*, Warszawa; tenże (1976): *Polska myśl socjalistyczna XIX i XX w. (do 1918)*, Warszawa.

²⁸⁵ H. Cimek (1989): *Komuniści – Polska – Stalin*, Warszawa; tenże, L. Kieszceński (1984): *KPP 1918–1938*, Warszawa; tenże (1989): *Komuniści a Polska 1918–1939*, Warszawa; tenże (1989): *Poglądy KPP na kwestię narodową. Sprawa rozwiązania partii*, w: *Tragedia KPP*, red. T. Maciszewski, Warszawa; tenże (1993): *Tomasz Dąbal 1890–1937*, Rzeszów.

²⁸⁶ A. Czubiński (1985): *Komunistyczna Partia Polski (1918–1938)*, Warszawa.

²⁸⁷ J. Kasprzakowa (1988): *Maria Koszutska*, Warszawa.

²⁸⁸ B. Kolebacz (1984): *Komunistyczna Partia Polski 1923–1929. Problemy ideologiczne*, Warszawa.

²⁸⁹ H. Malinowski (1964): *Program i polityka rolna KPRP (1918–1923)*, Warszawa; tenże (1963): *Uwagi o programie rolnym KPP w latach 1922–1932*, w: *Najnowsze dzieje Polski 1914–1939*, t. 6, Warszawa.

²⁹⁰ W. Najdus (1973): *SDKPiL a SDPRR 1893–1907*, Wrocław.

²⁹¹ S. Nicieja (1979): *Julian Leszczyński-Leński*, Warszawa.

Orzechowskiego²⁹², Ignacego Pawłowskiego²⁹³, Bronisława Radlaka²⁹⁴, Pawła Samusia²⁹⁵, Krystyny Trembickiej²⁹⁶, Feliksa Tycha²⁹⁷ i Andrzeja Werblana²⁹⁸.

Wskazane kierunki rozwoju badań nad wysiłkiem intelektualnym rodzi-
mych elit w obszarze koncepcyjnym na płaszczyźnie gospodarczej, geopolitycz-
nej oraz kulturowo-cywilizacyjnej nakazują dalsze, pogłębione analizy wspo-
mnianej problematyki, zwłaszcza w kluczowym kontekście roli Polski w tej
części Europy. Dotychczasowy dorobek naukowy w tej materii stanowi konfir-
mację twierdzenia o słuszności wyboru tematyki badawczej: Wizje roli Polski
w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodar-
czych i cywilizacyjno-kulturowych w XX w.

²⁹² M. Orzechowski (1986), *Naród – ojczyzna – państwo w myśli politycznej Juliana Bruna-Bronowicza*, Warszawa; tenże (1984): *Rewolucja – Socjalizm – Tradycja. Przeszłość narodowa i tradycja w myśli politycznej rewolucyjnego nurtu polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa.

²⁹³ I. Pawłowski (1964): *Polityka i działalność wojskowa KPP 1918–1928*, Warszawa.

²⁹⁴ B. Radlak (1979): *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy w latach 1893–1904*, Warszawa.

²⁹⁵ P. Samuś (1983): *Edward Próchniak*, Warszawa.

²⁹⁶ K. Trembicka (1995): *Między apologią a negacją. Studium myśli politycznej Komunistycznej Partii Polski w latach 1918–1932*, Lublin; taż (2007): *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*, Lublin.

²⁹⁷ F. Tych (1982): *Socjalistyczna irredenta. Szkice z dziejów polskiego ruchu robotniczego pod zaborami*, Kraków.

²⁹⁸ A. Werblan (1988): *Władysław Gomułka. Sekretarz generalny PPR*, Warszawa.

Karolina Wolska-Pabian

KULTURA POLSKA JAKO ASPEKT ODRODZENIA I NIEPODLEGŁOŚCI PAŃSTWA POLSKIEGO W PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU

Zarys sytuacji polityczno-kulturowej na terenach Polski na przełomie XIX i XX w.

Początek XX w. to wyjątkowo trudny czas w historii Polski. Okres braku niepodległości i nieobecności państwa polskiego na mapie Europy trwał aż 123 lata. Mimo licznych prób odzyskania niepodległości, jakie podejmowano w XIX w., nie przyniosły one wyzwolenia. Przez cały okres rozbiorów Polacy we wszystkich zaborczych państwach i na emigracji pielęgowali polską tradycję i kulturę, spotykając się z tego powodu z licznymi represjami. Przez ponad sto lat polska kultura istniała jedynie w warunkach ograniczonej wolności. Warto zaznaczyć, że sytuacja znacznie się różniła w zależności od obszaru. Najlepsze podłoże do rozwoju polskiej kultury było niewątpliwie w zaborze austriackim. Zupełnie odmienna sytuacja panowała w Królestwie Polskim, które poddano najbardziej rygorystycznym ograniczeniom, tak politycznym, jak kulturalnym. Na terenie zaboru pruskiego rozwój kultury został właściwie zatrzymany, ponieważ władze traktowały ten region jak prowincję. Jedynie Poznań wyróżniał się nieco na tle tej kulturalnej pustyni. Po powodzi z 1888 r. odbudowywano miasto w nowoczesnym stylu. Większość architektów kształciła się w niezbyt odległym Berlinie, ale niewielu miało polskie korzenie¹.

Ciekawym kulturowo regionem był Śląsk, który po 1918 r. zyskał autonomię z własnym sejmem. Mimo że prawie w całości znalazł się w zaborze pruskim, jego rozwój nie został zahamowany ze względu na rozwinięty przemysł i liczne naturalne złoża. W tym rejonie poza zakładami przemysłowymi powstawały również manufaktury szkła, ceramiki i porcelany. Szczególnie znane były

¹ A. Szkurlat (2012): *Secesja. Przewodnik dla kolekcjonerów*, Warszawa, s. 102–103.

wyroby huty szkła „Józefina” w Szklarskiej Porębie oraz wytwórni kamionki w Bolesławcu. Niektóre z nich są cenione do dziś. Śląsk Cieszyński słynął za to z mebli, szczególnie giętych na wzór wiedeńskich pochodzących z wytwórni Thoneta, których produkcję uruchomiono w Jaworznie.

Wiek XIX to czas rewolucji przemysłowej w Europie, co doprowadziło do znacznego postępu w dziedzinie technologii, rozwoju miast i co za tym idzie – do wielu zmian w życiu społecznym. Dotyczyło to również architektury i urbanistyki, a także szeregu przeobrażeń w postrzeganiu najbliższej człowiekowi przestrzeni i przedmiotów codziennego użytku. Na przełomie XIX i XX w. na ziemiach polskich, mimo że wówczas Polska nie istniała na mapie Europy, idee narodowe były bardzo żywe. Wprawdzie wśród Polaków nigdy nie zgasła nadzieja na odzyskanie niepodległego państwa, ale w początku XX w. wydawało się to co raz bardziej możliwe. Narastały konflikty międzynarodowe, otwierając możliwości walki o niepodległe państwo.

Kultura polska czasu zaborów wynikała głównie z aktywności samego społeczeństwa, jedynie na terenie Galicji istniała, a nawet rozwijała się bez ograniczeń jeszcze na długo przed odzyskaniem niepodległości. Działało szkolnictwo polskie, w tym Uniwersytet Jagielloński, Akademia Umiejętności, Szkoła Sztuk Pięknych (od 1900 r. Akademia), jak również Politechnika Lwowska i Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Inaczej sytuacja wyglądała pod zaborem rosyjskim, w którym znalazła się Warszawa, ten obszar został silnie zrusyfikowany. Podczas rewolucji w latach 1905–1907 zamknięto uniwersytet i Instytut Politechniczny. Powołana w 1904 r. Szkoła Sztuk Pięknych była pod wpływem Akademii Petersburskiej i uzyskała autonomię dopiero po 1918 r. Szkolnictwo kontrolowane przez władze rosyjskie było bojkotowane przez społeczeństwo polskie. W wielu placówkach oświatowych prowadzono, mimo zakazu, tajne nauczanie w języku polskim. Słynną, ale nieudaną próbą walki o wolność w oświacie był długotrwały strajk szkolny dzieci we Wrześni, w zaborze pruskim, rozpoczęty w 1901 r.

Najważniejszym ośrodkiem kulturalnym był Kraków oraz konkurujący z nim Lwów, gdzie najszybciej docierały nowe tendencje z terenów Austrii i Niemiec. Stosunkowo łagodne traktowanie Polaków w zaborze austriackim wpłynęło też na rozwój życia artystycznego. Małopolska jest zdecydowanie regionem, gdzie najłatwiej prześledzić rozwój polskiej kultury i sztuki w początku XX w. To właśnie tu nastąpił rozkwit kultury, którą można śmiało określić jako polską, ponieważ zaborca nie ograniczał działalności polskich instytucji kulturalnych i umożliwiał kontakty z najbardziej liczącymi się wówczas zagranicznymi ośrodkami artystycznymi. Młodzi artyści kształcili się np. w Monachium i Paryżu. Nurt nazwany Młodą Polską objął na przełomie wieków wszystkie dziedziny sztuki, w tym także literaturę. Na polu sztuk plastycznych pojawiły się pierwsze przejawy secesji.

Źródło nowoczesnych poglądów na sztukę

Przełomowym momentem w rozwoju kultury i sztuki w drugiej połowie XIX w. była zmiana poglądu na projektowanie architektury, wnętrz i przedmiotów codziennego użytku. Nowatorskie poglądy wprowadzili angielski pisarz John Ruskin i artysta, malarz, projektant William Morris, tworzący razem ruch Arts and Crafts, który dążył do odnowy rzemiosła artystycznego i powrotu do rękodziela. Ruch ten wywarł duży wpływ na późniejsze ukształtowanie się modernizmu.

Na gruncie polskim rozślawił go poemat Cypriana Kamila Norwida *Promethidion*. Utwór ten, napisany w 1851 r., propaguje idee równości wszystkich sztuk. W epilogu autor podkreśla potrzebę obcowania z pięknem na co dzień, także poprzez przedmioty codziennego użytku². Norwid pisał:

Rozdzielenie ekspozycji publicznych na ekspozycje, czyli wystawy sztuk pięknych i rzemiosł albo przemysłu, jest najdoskonalszym dowodem, o ile sztuka dziś swej powinności nie wypełnia. Wystawa powinna być, przeciwnie, tak urządzona, ażeby od statuy pięknej do urny grobowej, do talerza, do szklanki pięknej, do kosa uplecionego pięknie, cała cyrkulacja idei piękna w czasie danym uwidomioną była. Żeby od gobelinu, przedstawiającego Rafaelowski pędzel jedwabną tkaniną, do najprostszego płócienka, cała gama idei pięknego rozlewająca się w pracy uwidomioną była – wtedy wystawy będą użyteczne i sprawiedliwie na uszanowanie i ocenienie pracy wpływać. Dziś jest to rozdział duszy z ciałem, czyli śmierć!³

Tekst Norwida oddziaływał na kilka pokoleń Polaków związanych z życiem artystycznym. Dużą rolę odegrała krakowska Akademia Sztuk Pięknych, która po zmianie władz i reformie w połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. organizowała stypendia zagraniczne dla studentów. We Lwowie od 1877 r. działała Szkoła Przemysłowa, gdzie wykładano architekturę, malarstwo, rzeźbę, ale również projektowanie rzemiosła artystycznego, co istotnie wpłynęło na rozwój secesji w tym regionie.

Na galicyjskim gruncie miało miejsce kilka zjawisk istotnych dla kształtowania się polskiej sztuki dekoracyjnej. Jednym z nich było odkrycie Zakopanego. Stanisław Witkiewicz w 1886 r. wyjechał z Warszawy do małej wioski u podnóża Tatr. Artysta zachwycił się nie tylko górskimi widokami, ale przede wszystkim rdzenną drewnianą architekturą góralską. W budowie i urządzeniu prostej chaty doszukiwał się związków z budownictwem prapolskim. Witkiewicz czerpał

² I. Huml (1978): *Polska sztuka stosowana XX wieku*, Warszawa, s. 9.

³ C.K. Norwid (1989): *Promethidion, Rzecz w dwóch dialogach z epilogiem*, Warszawa, s. 111.

z idei propagowanych przez Norwida i w swojej twórczości nie pozostawał głuchy na nawoływania, by zwrócić się ku sztuce ludowej. W tym okresie silny był nurt poszukiwania stylu narodowego. Bazując na tych czynnikach, Witkiewicz stworzył *styl zakopiański*, obejmujący architekturę wraz z jej całym wnętrzem i wyposażeniem⁴. Kilka lat później, w 1895 r., do Zakopanego przyjechał malarz i architekt Edgar Kováts. Pochodził z polsko-węgierskiej rodziny i został dyrektorem szkoły w Zakopanem. Kováts w 1899 r. opublikował tekę z projektami zatytułowaną *Sposób zakopiański – Manière de Zakopane – Die Art Zakopane*, w której przedstawił rysunki inspirowane ornamentyką Podhala, takie jak: rozety, kwiaty, kogutki itp. Między projektantami zrodziła się rywalizacja. W listopadzie 1901 r. w siedzibie lwowskiego Związku Naukowo-Literackiego odbyła się debata mająca zakończyć spór między twórcami stylu zakopiańskiego i sposobu zakopiańskiego. W 1904 r. Stanisław Witkiewicz wydał drukiem studium *Styl zakopiański*, w którym dzielił się z czytelnikiem problemami z dostosowaniem projektów mebli do wymogów ówczesnego mieszczaństwa, czyli potencjalnego nabywcy willi w nowo odkrytym górskim kurorcie⁵. Styl Witkiewicza jako podstawa stylu narodowego rozwijał się w czasie, gdy w Europie dominowała secesja. Artysta pozostający pod jej wpływem wykorzystywał lekkie, asymetryczne i ażurowe formy w meblach, a delikatne pastelowe kolory szczególnie w tkaniach. Entuzjaści nowego nurtu próbowali przenieść go do innych rejonów Polski. Nowe motywy w rzemiośle artystycznym przyjęły się szybko i jeszcze przez długi czas stanowiły wzorec dla artystów. Jednak nie udało się zaszczerpić góralskiej architektury w innych częściach kraju.

Galicja – region największego rozwoju kulturalno-artystycznego w pierwszych dekadach XX w.

Na terenie Galicji powstawały towarzystwa propagujące odnowienie sztuki w nurcie twórczości ludowej. Jednym z najważniejszych było Towarzystwo Polska Sztuka Stosowana (TPSS), założone w Krakowie 8 czerwca 1901 r.⁶ Nazwa *sztuka stosowana* pochodzi od sformułowania: *sztuka stosowana do przemysłu*. Jednak to określenie szybko stało się synonimem sztuki dekoracyjnej, czyli rzemiosła artystycznego. Do ugrupowania należeli tacy artyści,

⁴ I. Huml: *Polska sztuka ...*, s. 11–15.

⁵ S. Witkiewicz (1904, 1911): *Styl zakopiański*, z. 1: *Pokój Jadalny*, Lwów 1904; z. 2: *Ciesielstwo*, Lwów 1911.

⁶ *Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914* (1967): red. A. Wojciechowski, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 189–192.

jak Józef Czajkowski, Jerzy Warchałowski, Karol Tichy, Edward Trojanowski, Stanisław Wyspiański, Stanisław Witkiewicz, Jan Szczepkowski, Józef Mehoffer, Karol Frycz. Głównym celem działalności TPSS było szerzenie sztuki stosowanej przez działania edukacyjne, organizację konkursów i wystaw oraz wydawanie czasopisma. Towarzystwo pragnęło propagować rodzime wzornictwo. Twórcą programu ideowego był Jerzy Warchałowski, z wykształcenia prawnik, a z zamiłowania historyk sztuki. Popierał poglądy Ruskina, a na gruncie polskim Norwida.

Kolejną indywidualnością owego czasu był bez wątpienia Stanisław Wyspiański, którego talent wyrażał się na wielu polach. Tworzył w dziedzinie literatury, malarstwa, poezji, projektowania mebli, tkanin, scenografii teatralnych, projektowania wnętrz i wystaw. Wyspiański także upatrywał stylu narodowego w twórczości ludowej Podhala i innych regionów oraz w legendach odwołujących się do czasów piastowskich. Jego twórczość była niewątpliwie pod silnym wpływem secesji, i to w jej najlepszym francuskim wydaniu, szczególnie widać to w malarstwie i rysunku. Trochę inaczej sytuacja przedstawia się, gdy chodzi o projekty mebli. Wyspiański traktował wnętrze jako jednorodną całość. W latach 1904–1905 powstały projekty „Świetlicy”, czyli meble będące repliką scenografii do dramatu *Bolesław Śmiały*. Wyposażenie nawiązuje do cech sztuki gotyckiej i stylistyki podhalańskiej. W podobnym nurcie Wyspiański zaprojektował meble do krakowskiego mieszkania Tadeusza i Zofii Żeleńskich. Komplet do jadalni cechują motywy typowo góralskie, w tym rozeta na oparciu krzesła o ciężkich i zębatych wykończeniach. Za to jasne jaworowe meble do salonu odznaczają się zwartą formą, złagodzoną dzięki zastosowaniu łukowato wygiętych poręczy⁷. Podobną koncepcję zastosował w projektach sali posiedzeń Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana. Wnętrza Wyspiańskiego stanowiły jednorodną całość z wystrojem całego pomieszczenia. Kolor ścian doskonale komponował się z obiciem mebli, a motywy kwiatowe z fryzów pod sufitem powtarzały się na firanach i zasłonach. W tych projektach artysta odchodził od secesji, ale nawiązywał do ornamentyki ludowej. Tworzył sprzęty uproszczone, ciężkie i brylowate, podkreślając konstrukcje i walory zastosowanego drewna⁸. Mimo że meble uchodziły w opiniach użytkowników za niefunkcjonalne, a nawet wręcz niewygodne, z pewnością były zapowiedzią nowego stylu, który miał zaistnieć w dziejach sztuki dopiero w latach dwudziestych, czyli *art déco*. Stylem swoich prac Wyspiański był bliski twórczości członków Warsztatów Wiedeńskich. Sam artysta nie odnosił się przychylnie do secesji wiedeńskiej, a taka

⁷ A. Sieradzka (1996): *Stanisław Wyspiański jako prekursor stylu Art Dèco w polskim przemyśle artystycznym*, w: *Rzemiosło artystyczne*, Materiały Sesji Oddziału Warszawskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, red. R. Bobrow, Warszawa, s. 131–143.

⁸ A. Sieradzka (1996): *Art déco w Europie i w Polsce*, Warszawa, s. 182–183.

postawa występowała wówczas dość powszechnie. Często wyroby przemysłowe w nurcie późnej secesji, które docierały do Polski, uważane były za kiczowate. Można wysnuć wniosek, że mimo stosowania zbliżonych rozwiązań Wyspiański był prekursorem nowego stylu na gruncie polskim, niezależnie od prac artystów wiedeńskich. Osiągnięcia TPSS powstały z analizy i przetworzenia pewnych wzorów ze sztuki dawnej, powracającej w neostylach, i ze sztuki ludowej⁹.

Istotne wpływy wywarła *Wystawa Architektury i Wnętrz w Otoczeniu Ogrodowym* zorganizowana przez Towarzystwo Polska Sztuka Stosowana w krakowskim Parku Jordana w 1912 r. Zaprezentowano podczas niej domy z wyposażeniem przeznaczonym dla przedstawicieli różnych grup społecznych. Najciekawszy był centralny obiekt ekspozycji – tzw. dworek zaprojektowany przez Józefa Czajkowskiego. Stylowo nawiązywał do klasycznych, szlacheckich dziewiętnastowiecznych dworów o modernistycznych cechach przywołujących na myśl angielskie i wiedeńskie wille. Wnętrze dworku urządzone, wykorzystując tkaniny o wzorach geometryczno-roślinnych oraz meble o nowoczesnych formach inspirowanych biedermeierem. Pomieszczenia zaprojektowali tacy artyści, jak Józef Czajkowski, Karol Tichy, Edward Trojanowski, Karol Frycz. Wystawa z 1912 r. pokazała reminiscencje polskiego klasycyzmu z najnowszymi trendami w europejskiej architekturze wnętrz. Połączenie tych cech stało się punktem wyjścia dla rozwoju polskiego *art déco*¹⁰. Swoje projekty i osiągnięcia Towarzystwo publikowało w czasopiśmie *Sztuka Stosowana*, które wydawano od 1902 r. Przez dwanaście lat działalności ukazało się 17 numerów¹¹.

W 1913 r. w Krakowie powołana została instytucja niezwykle ważna w historii polskiego rzemiosła artystycznego – mowa o Stowarzyszeniu Artystów i Rzemieślników Warsztaty Krakowskie¹². Nazwa i program miały nawiązywać do Warsztatów Wiedeńskich. Nowe stowarzyszenie miało siedzibę w gmachu krakowskiego Muzeum Techniczno-Przemysłowego przy ul. Smoleńsk. Wśród członków znaleźli się zarówno artyści, jak i rzemieślnicy, m.in. Karol Homolacs, Wojciech Jastrzębowski, Józef Czajkowski, Karol i Zofia Stryjeńscy, Zygmunt i Zofia Lorentzowie, Bonawentura Lenart, Antoni Buszek oraz Jerzy Warchałowski¹³. Celem Warsztatów było stworzenie pracowni i rozwijanie pracy rękodzielniczej przy współpracy artysty i rzemieślnika. W statucie zapisano:

⁹ A. Sieradzka: *Stanisław Wyspiański jako ...*, s. 131–143.

¹⁰ A. Sieradzka: *Art déco w Europie i w Polsce*, s. 184.

¹¹ *Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914*, s. 189.

¹² Powstanie Warsztatów poprzedziła dwuletnia działalność Związku Architektura, Rzeźba, Malarstwo i Rzemiosło (ARMiR). Związek miał zajmować się głównie architekturą wnętrz i sztuką dekoracyjną. Większość członków ARMiR przeszło do Warsztatów Krakowskich.

¹³ A. Sieradzka: *Art déco w Europie i w Polsce*, s. 184–190.

Celem stowarzyszenia jest w pierwszym rzędzie stworzenie centrum, w którym by się koncentrowały wspólne usiłowania artystów, ludzi, którym rozwój przemysłu artystycznego leży na sercu, i rękodzielników w kierunku uszlachetnienia pracy rękodzielniczej przez wytworzenie przedsiębiorstwa (dla wyrobu, nabywania i dalszej sprzedaży) [...] przedmiotów wchodzących w zakres uszlachetnionej pracy rękodzielniczej różnych zawodów. Dalej jest przedmiotem przedsiębiorstwa [...] odprzedawanie artykułów potrzebnych do wykonania przemysłu artystycznego i pokrewnych zawodów wyłącznie członkom, wreszcie urządzenie i prowadzenie warsztatów dla Stowarzyszenia¹⁴.

Idea ta odwoływała się ponownie do myśli Cypriana Kamila Norwida, by tworzyć sztukę użytkową łączącą w sobie piękną formę i funkcjonalność. Warsztaty posiadały własne pracownie: batikarską, meblarską, tkacką, introligatorską, metaloplastyczną i zabawkarską, a każda z nich reprezentowała styl będący polską interpretacją *art déco* z uwzględnieniem cech sztuki rodzimej. W 1922 r. Warsztaty Krakowskie zyskały nowy status i miano spółdzielni, co umożliwiło czerpanie zarobku ze sprzedaży wyrobów własnych¹⁵. Członkowie Warsztatów upowszechniali nie tylko projektowanie, ale również ręczne wytwarzanie przedmiotów. Stosowali krajowe materiały o wysokiej jakości. Często projektowali bezpośrednio w materiale, biorąc pod uwagę jego właściwości. Idąc za stwierdzeniem Wiliama Morrisa, że *ze wszystkich rzeczy niepotrzebnych najniepotrzebniejszy jest ornament*, oszczędnie stosowali dekoracje¹⁶.

Kultura i sztuka w Warszawie

Warto zwrócić uwagę, że chociaż w Warszawie nie powstały istotne stowarzyszenia artystyczne, to właśnie tu na przełomie XIX i XX w. ukształtowało się centrum późniejszej stolicy. Wówczas wytyczono nowe ulice, przy których powstawały secesyjne kamienice. W tym czasie wzniesiono okazałe budynki przy ul. Lwowskiej, Poznańskiej, w Alejach Jerozolimskich czy w rejonie placu Trzech Krzyży. Na polskie rzemiosło artystyczne duży wpływ miały słynne warszawskie wytwórnie platerów, w tym Fraget, Plewkiewicz, Norblin, firma braci Buch i Henneberg. Wyroby tych pracowni są do dziś poszukiwane i cenione na rynku antykwarycznym. Patrząc na teren zaboru rosyjskiego, nie można nie

¹⁴ I. Huml (1967): *Warsztaty Krakowskie*, w: *Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914*, s. 197.

¹⁵ I. Huml (1973): *Warsztaty Krakowskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 50–52.

¹⁶ W. Jastrzębowski (1952): *Geneza, program i wyniki działalności „Warsztatów Krakowskich” i „ŁADu”*, *Polska Sztuka Ludowa*, R. VI, nr 1, s. 13–22.

zwrócić uwagi na Łódź, gdzie ze względu na szybki rozwój przemysłu włókienniczego budowano także okazałe pałace i wille w modnym secesyjnym stylu. Mimo licznych trudności to w Warszawie powstała jedna z najważniejszych instytucja kultury aż do czasów obecnych, czyli Zachęta – Narodowa Galeria Sztuki. Historia Zachęty sięga 1860 r., gdy z inicjatywy warszawskich malarzy założono Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych (TZSP). Dla porównania w Krakowie już w 1854 r. powołano do życia Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych, jednak w Warszawie władze rosyjskie nie zgodziły się na taką nazwę. Była to pierwsza w zaborze rosyjskim instytucja zajmująca się wystawianiem i kolekcjonowaniem dzieł twórców polskich. TZSP dość szybko stało się powszechnie znaną instytucją kulturalną. Początkowo problemem był brak stałej siedziby i korzystano z wynajętych pomieszczeń, m.in. w Hotelu Europejskim¹⁷. W wyniku przeprowadzonych konkursów budowę powierzono architektowi Stefanowi Szyllerowi. Zachęta powstała z inicjatywy społecznej i warto zaznaczyć, że bez wsparcia darczyńców trudno byłoby wybudować okazały gmach, typowy dla europejskich dziewiętnastowiecznych miast¹⁸.

Kultura i sztuka po odzyskaniu niepodległości

Odzyskanie niepodległości wiązało się z trudnym i długim procesem połączenia w jedno nowoczesne państwo terenów, które przez ponad sto lat były zarządzane w zupełnie inny sposób. Scalenia wymagały wszelkie kwestie administracyjne, urzędowe, edukacyjne, ale także kulturowe. W granicach II Rzeczypospolitej znalazły się też tak ważne ośrodki kultury i nauki, jak Lwów, siedziba Ossolineum oraz Wilno z prężnie działającym Uniwersytetem Stefana Batorego, Lublin czy Poznań. Każdy z nich był jednak przez długi czas całkowicie inaczej zarządzany. W granicach nowego państwa wiele dziedzin kultury i nauki wymagało scalenia i wprowadzenia stosownych przepisów i regulacji.

Po odzyskaniu niepodległości jednym z pierwszych zadań władz stało się ujednolicenie systemu edukacji. Problem stanowił też duży odsetek analfabetów wynoszący nawet około 30%. Z inicjatywy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zwołano Ogólnopolski Zjazd Nauczycielski, który nazywany jest także w historii Sejmem Nauczycielskim. Proces ujednolicenia systemu trwał od 1919 do 1922 r. Mimo dużego zróżnicowania zaprezentowanych koncepcji i stanowisk ostatecznie zjazd opowiedział się za jednolitą i co bardzo istotne bezpłatną siedmioletnią szkołą powszechną. Jednym

¹⁷ S. Szenic (1955): *Najstarszy szlak Warszawy*, Warszawa, s. 210.

¹⁸ <https://zacheta.art.pl/pl/o-nas/historia>, [data dostępu: 2.07.2018].

z pierwszych aktów prawnych regulujących sprawę oświaty w odrodzonym państwie był wydany 7 lutego 1919 r. dekret o obowiązku szkolnym, który wprowadzał obowiązkową siedmioletnią szkołę powszechną dla wszystkich dzieci od 7 do 17 lat. Wprowadzenie postanowień zjazdu w życie nakładało na państwo obowiązek zapewnienia dostępu do edukacji wszystkim dzieciom. U progu niepodległości sytuacja w szkolnictwie powszechnym była zróżnicowana w zależności od regionu. W latach 1922–1923 w województwach zachodnich nauczaniem początkowym objęto prawie 95% dzieci, na Śląsku ponad 85%, w Galicji 76%, w województwach centralnych około 66%, we wschodnich niespełna 35%¹⁹. Szczególnie na wsiach przeważały małe szkoły z jednym lub dwoma nauczycielami, w których też nierzadko łączono dzieci w różnym wieku w jedną klasę i trudno było w pełni zrealizować program. Mimo znacznego rozwoju szkolnictwa powszechnego potrzeby w tym zakresie nie zostały w pełni zaspokojone przez pierwszą dekadę istnienia II Rzeczypospolitej.

Na szczeblu szkolnictwa średniego utrzymało się ośmioklasowe gimnazjum, które kończyło się maturą otwierającą drogę do studiów wyższych. Do gimnazjum przyjmowano na podstawie egzaminu po 5 klasach szkoły powszechnej, w niektórych gimnazjach otwierano klasy wstępne, przygotowujące 66,2% uczniów do nauki w szkole średniej z pominięciem szkoły powszechnej. Zezwolono na otwieranie prywatnych gimnazjów, które po spełnieniu określonych warunków otrzymywały prawa szkół państwowych. Poważnym ograniczeniem dostępu do szkół średnich i wyższych była odpłatność za naukę. Sytuację taką utrzymywano, mimo że niektórzy posłowie, szczególnie lewicy, popierali wprowadzenie bezpłatnej nauki na wszystkich etapach.

Status szkół akademickich miało 5 uniwersytetów (Kraków, Lwów, Poznań, Warszawa, Wilno), 2 politechniki (Warszawa, Lwów), Akademia Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie i Akademia Górnicza w Krakowie oraz prywatne: ASP w Krakowie, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Wolna Wszechnica Polska w Warszawie, Wyższa Szkoła Handlowa w Warszawie. Z czasem liczba szkół wyższych powiększyła się i w 1938 r. wyniosła już 25 uczelni, na których łącznie studiowało blisko 50 tys. studentów. Funkcjonowało też wiele znanych wyższych szkół zawodowych, np. słynna szkoła inżynierska im. A. Wawelberga i S. Rotwanda w Warszawie. Odrębnie funkcjonowały wyspecjalizowane działy szkolnictwa, takie jak szkolnictwo artystyczne, wojskowe i specjalne. Mimo starań kolejnych rządów oraz wprowadzania ustaw i reform nadal w obszarze szkolnictwa występowały liczne trudności. Problemem był także niedobór nauczycieli i braki lokalowe,

¹⁹ M. Eckert (1990): *Historia Polski 1914–1939*, Warszawa, s. 122–124.

które powodowały, że znaczna liczba dzieci pozostawała poza szkołą, nie wypełniając obowiązku szkolnego.

Rozwój szczególnie szkolnictwa wyższego wpłynął siłą rzeczy na ożywienie nauki polskiej. Teraz instytucje naukowe, uczelnie oraz towarzystwa utworzone przez środowiska naukowe mogły działać legalnie. Celem działalności naukowej była integracja życia, rozwoju organizacyjnego, a także zachowania tradycyjnych wartości z wolnością nauk i etosem uczonego na czele. Na takim gruncie szybko powstawały towarzystwa naukowe ogólne i specjalistyczne, w 1938 r. było ich łącznie już prawie 350. Formułowały one społeczną politykę naukową, utrzymywały szerokie kontakty z zagranicą i koordynowały badania w wybranej dyscyplinie. Największy autorytet miała Polska Akademia Umiejętności, związana z Uniwersytetem Jagiellońskim, ważną rolę odgrywało założone w 1907 r. Towarzystwo Naukowe Warszawskie (TNW). W latach trzydziestych nastąpił znaczny rozwój warszawskiego ośrodka, który skupiał połowę placówek i instytucji naukowych kraju. Oprócz uczelni i towarzystw istniała sieć pozauczelnianych placówek naukowych zajmujących się różnymi dziedzinami. W wielu dyscyplinach osiągnięto wysoki, liczący się w świecie poziom. Uznanie za granicą zdobyły prace matematyków warszawskich i lwowskich, w tym najbardziej znanego Stefana Banacha, oraz osiągnięcia lwowsko-warszawskiej szkoły logiki.

Nastąpiło ożywienie badań w dziedzinie teologii i nauk kościelnych. Działalność naukową prowadziły też środowiska mniejszości narodowych. Na uwagę zasługują: Instytut Nauk Judaistycznych w Warszawie, Żydowski Instytut Naukowy w Wilnie, Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie, Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie.

Kultura i instytucje kultury w II Rzeczypospolitej

Prasa, radio, film, teatr, literatura

Rozwój kultury polskiej w początku XX w. nie był wcale łatwy nie tylko ze względu na zróżnicowanie terenów po zaborach, ale również z powodu zdecydowanej przewagi struktury rolniczej, z nielicznymi ośrodkami cywilizacji przemysłowej. Ogólny poziom cywilizacyjny ziem polskich stanowił spuściznę polityki państw zaborczych i I wojny światowej. Działania zmierzające do wytworzenia nowych wartości kulturalnych, właściwych społeczeństwu przemysłowemu, zurbanizowanemu i zdemokratyzowanemu były dość trudne. Odsetek ludności miejskiej do 1939 r. nie przekroczył 30%. Mimo wszystko oddziaływanie tradycyjnych czynników kulturowych, takich jak szkoła i prasa, oraz nowych, takich jak film i radio, ułatwiało przenikanie wzorców miejskiej kultury masowej do coraz szerszych kręgów ludności. Słaba dynamika przeobrażeń struktury

społecznej została dodatkowo zahamowana w latach wielkiego kryzysu gospodarczego. Możliwości awansu społecznego były ograniczone, a także wymagały samokształcenia i silnej motywacji. Najbardziej aktywne grupy pochodzenia robotniczego i rolniczego przenosiły się do ośrodków przemysłowych, takich jak Łódź, Śląsk czy nowo utworzony Centralny Okręg Przemysłowy.

Odzyskanie niepodległości i zjednoczenie ziem polskich stworzyło również warunki do szybkiego rozwoju dostępnych wówczas mediów, czyli radia i prasy, które stały się też istotnym czynnikiem integrującym polskie społeczeństwo, przyczyniając się do zacierania różnic pomiędzy dawnymi zaborami i upowszechniania kultury we wszystkich środowiskach. Wprawdzie wznowiono także tytuły wydawane lokalnie przed 1914 r., wkrótce jednak pojawiły się nowe rodzaje wydawnictw prasowych, w tym czasopisma popularne, ilustrowane magazyny i dodatki do dzienników, prasa sportowa, filmowa, tanie dzienniki, czyli tzw. pięciogroszówki.

Popyt na prasę przyczynił się do rozbudowy poligrafii i usprawnienia systemu kolportażu. Serwis informacyjny zapewniały agencje prasowe, z najważniejszą, założoną w 1918 r. Polską Agencją Telegraficzną, zwaną w skrócie PAT. Do 1926 r. prasa, poza skrajnymi nurtami komunistycznymi i radykalnymi ukraińskimi, korzystała ze swobody wypowiedzi i wolności druku. Po 1926 r. władze nadal przestrzegały zasady wolności słowa, ograniczenia stosując głównie wobec opozycji. Ingerencje cenzury wiązały się z konfiskatą całych nakładów gazet lub pojedynczych artykułów, co ciekawe pozostawiano w ich miejscu niezadrukowane *białe plamy*.

Za półoficjalne organy rządowe uchodziły: *Gazeta Polska* (od 1929 r.), *Polska Zbrojna*, a w latach trzydziestych *Kurier Poranny*. Rządy sanacyjne były także popierane przez wydawnictwa prasowe, głównie Dom Prasy S.A. w Warszawie i koncern Ilustrowanego Kuriera Codziennego w Krakowie. Poglądy Narodowej Demokracji wyrażały m.in. *Gazeta Warszawska*, *Kurier Poznański* i bliiski politycznie *Kurier Warszawski*. Chrześcijańska Demokracja dysponowała katowicką *Polonią* i innymi pismami tego wydawnictwa. Konserwatyści – *Czasem* (Kraków), *Słowem* (Wilno) oraz *Dziennikiem Poznańskim*. Partie ludowe wydawały m.in. *Wyzwolenie* i *Piasta*, a po połączeniu się (1931) *Zielony Sztandar*. Głównymi organami PPS były: *Robotnik*, *Naprzód* i *Gazeta Robotnicza*. KPP wydawała nielegalny *Nowy Przegląd* i *Czerwony Sztandar*, a w zasięgu jej wpływów pozostawało także kilka pism społeczno-kulturalnych, m.in. *Kultura Robotnicza*. W drugiej połowie lat trzydziestych współtworzące Front Ludowy środowiska socjalistyczne i komunistyczne wydawały m.in. *Dziennik Popularny*, *Oblicze Dnia*. Największe nakłady osiągała prasa katolicka, zwłaszcza *Rycerz Niepokalanej* (ok. 800 tys. egzemplarzy) i *Przewodnik Katolicki*. Znaczną popularnością cieszyła się prasa sensacyjna i brukowa, zwłaszcza dzienniki łódzkiego

wydawnictwa prasowego *Republika* (*Republika*, *Express Ilustrowany* i popołudniówka *Express Wieczorny Ilustrowany*) oraz czerwona prasa warszawskiego Domu Prasy Polskiej (*Kurier Informacyjny* i *Telegraficzny*, *Ekspress Poranny*). Z pism literackich i społeczno-kulturowych najbardziej cenionymi były m.in. *Wiadomości Literackie*, prosanacyjny *Pion*, związane z Obozem Narodowo-Radykalnym *Prosto z Mostu*, wydawana przez Akcję Katolicką *Kultura* i pismo satyryczne *Szpilki*. Dużą poczytnością cieszyły się tygodniki ilustrowane, m.in. *Światowid*, *As* i *Świat* oraz czasopisma popularnonaukowe. Ponadto w wielu miastach i ośrodkach powiatowych ukazywała się prasa lokalna. We wszystkich zaborach rozwijała się polska literatura, ale to właśnie w Warszawie powstały *Chimera* oraz *Życie*, czyli dwa najważniejsze czasopisma skupiające się na zagadnieniach artystycznych na początku XX w. Miesięcznik *Chimera* poświęcony sztuce i literaturze wydawany był w latach 1901–1907 w Warszawie. W czasopiśmie tym publikowali wybitni poeci i prozaicy, m.in.: Bolesław Leśmian, Zofia Nałkowska, Jan Lemański, Feliks Jasieński, Jan Kasprówicz, Stefan Żeromski, Władysław Stanisław Reymont, Stanisław Przybyszewski, Leopold Staff, Stanisław Wyspiański, Maria Komornicka, Stanisław Korab-Brzozowski. Ilustratorami *Chimery* byli Edward Okuń, Franciszek Siedlecki i Józef Mehoffer, Ferdynand Ruszczyc. Redaktorem i kierownikiem artystycznym pisma był Zenon Przesmycki (Miriam).

Pierwszymi organizacjami dziennikarzy były lokalne związki, w tym Syndykat Dziennikarzy Krakowa, tworzące od 1924 r. Związek Syndykatów Dziennikarzy Polskich. W 1931 r. powołano Związek Dziennikarzy Rzeczypospolitej Polskiej jako zrzeszenie lokalnych związków, które zachowały nazwę syndykatów. W latach 1918–1939 własną prasę miały w Polsce także mniejszości narodowe. Wydawano prasę żydowską, niemiecką i ukraińską.

W 1925 r. Polskie Radio S.A. otrzymało koncesję na budowę i eksploatację urządzeń radiofonicznych na obszarze Polski. Już w kwietniu 1926 r. została uruchomiona pierwsza rozgłośnia i stacja nadawcza Polskiego Radia w Warszawie. W maju 1931 r. we wsi Łazy niedaleko Raszyna powstała najsilniejsza wówczas na świecie radiostacja. Do 1939 r. działało już 8 rozgłośni. 1 stycznia 1939 r. na 100 mieszkańców przypadało ok. 3 abonentów radiowych. Od 1935 r. utrzymywano stałą łączność z Polonią, co stanowiło ważny czynnik integracji porozbiorowych terenów i kształtowało wzorzec poprawnej polszczyzny mówionej. Od 1930 r. ustalono podstawy estetyki specyficznie radiowej. Audycje słowne były wspierane przez muzyczne. Emitowano nabożeństwa, audycje dla węższych grup słuchaczy (uczniów, dzieci, rolników, żołnierzy, robotników). W 1933 r. powstał teatr radiowy zw. Teatrem Wyobraźni, od 1926 r. nadawano słuchowiska dla dzieci. Do osiągnięć programowych należały audycje działu literackiego. Do najpopularniejszych audycji rozrywkowych należał cykl *Wesoła lwowska*

fala. W 1936 r. rozpoczęto nadawanie transmisji pierwszej radiowej imprezy estradowej (Podwieczorek przy mikrofonie). Powstała Mała Orkiestra Polskiego Radia i Orkiestra Symfoniczna Polskiego Radia, której koncerty były wydarzeniami artystycznymi w kraju i za granicą. W 1935 r. utworzono wydział aktualności obejmujący dzienniki i wiadomości sportowe. Program Polskiego Radia odzwierciedlał pluralizm kierunków ideowych i założeń artystycznych, znamienny dla ówczesnej kultury.

Po odzyskaniu niepodległości nastąpił również szybki rozwój kinematografii i znacznie rozwinęła się sieć kin. W produkcji filmowej do najlepszych dzieł należały adaptacje utworów literackich. W okresie filmu niemego był to m.in. *Pan Tadeusz*, *Ziemia obiecana* i *Przedwiośnie*. W latach 1925–1930 ukształtowało się nowe pokolenie realizatorów filmowych oraz operatorów. Do zespołu aktorów grających stale w filmie – poza pracą w teatrze – należał m.in. słynny Eugeniusz Bodo. Po 1926 r. powołano do życia szkoły filmowe mające na celu wykształcenie reżyserów i aktorów filmowych. Podstawową słabością polskiego filmu fabularnego w tym okresie był jednak brak oryginalnych scenariuszy filmowych. Dopiero w 1930 r. pojawił się pierwszy polski film dźwiękowy *Moralność pani Dulskiej* na podstawie książki Gabrieli Zapolskiej. W latach 1929–1934 ukształtował się skupiony wokół Stowarzyszenia Miłośników Filmu Artystycznego „Start” i Spółdzielni Autorów Filmowych, awangardowy ruch filmowy. Jego uczestnicy głosili hasło walki o film użyteczny społecznie. Realizowali z powodzeniem filmy dokumentalne i fabularne. Warto zaznaczyć, że Polska była jedynym krajem w Europie, w którym w okresie międzywojennym wyprodukowano kilkanaście pełnometrażowych filmów w języku jidysz, co podkreśla wielokulturowość i społeczną tolerancję w II Rzeczypospolitej. Ówczesny film, podobnie jak dziś, kreował największe gwiazdy, dawał sławę i pieniądze. Widzowie szukali w kinie rozrywki, nowych wrażeń i ucieczki od codzienności.

Istotnym elementem kultury, zwłaszcza w stolicy, był teatr. Symboliczną wymowę miało przywrócenie Teatrowi Rozmaitości nazwy Teatr Narodowy, co wydarzało się w 1924 r. po odbudowie spalonej sali. W pełni nowoczesną sceną, zarówno w sensie artystycznym, jak i technicznym, stał się Teatr Polski, zasłużony w propagowaniu polskiego teatru romantycznego, także dramatów Szekspira i Moliere. Wysoki poziom artystyczny gwarantował doborowy zespół aktorski, poziom inscenizacji i oprawa plastyczna. W okresie dwudziestolecia międzywojennego pojawiły się nowe prądy reformatorskie w dziedzinie inscenizacji, gry aktorskiej, repertuaru, upowszechniania sztuki aktorskiej. Zaznaczały się one głównie w działalności warszawskich zespołów kierowanych przez Juliusza Osterwę (Reduta), Leona Schillera (Teatr im. W. Bogusławskiego), Stefana Jaracza (Teatr Ateneum). Powstało Towarzystwo Krzewienia Kultury Teatralnej grupujące 6 teatrów (Teatr Polski, Teatr Narodowy, Teatr Letni, Teatr Mały,

Teatr Nowy, od 1935 r. Teatr Powszechny). Działały także sceny prywatne. Najwyższy poziom poza Warszawą utrzymywały teatry krakowskie. Dwudziestolecie międzywojenne przyniosło także rozkwit sztuki aktorskiej. Wielu aktorów osiągnęło wówczas szczyt rozwoju artystycznego, Ciesząc się dużym zainteresowaniem publiczności warszawskiej teatryki małych form (m.in. Miraż, Czarny Kot, Sfinks, Qui Pro Quo, Perskie Oko) lansowały nowe talenty aktorskie i piosenkarskie, takie jak Hanka Ordonówna. W 1919 r. powstał Związek Artystów Scen Polskich, którego organem było czasopismo *Scena Polska*. W 1932 r. utworzono wyższą szkołę Państwowy Instytut Sztuki Teatralnej. Do II wojny światowej wysoki poziom artystyczny prezentowały teatry żydowskie dające przedstawienia w Łodzi, Lublinie, Krakowie, Wilnie, Lwowie i Warszawie.

Odzyskanie niepodległości zbiegło się z rozwojem nowych form życia literackiego. Ważnym wydarzeniem było powstanie w 1920 r. Związku Zawodowych Literatów Polskich, a w 1926 r. uchwalono ważną ustawę o prawie autorskim. Podobnie jak w innych dziedzinach kultury kształtowały się ugrupowania artystyczne o zróżnicowanych założeniach programowych. Swoją obecność, zwłaszcza w poezji, zaznaczyli twórcy młodej generacji, głównie antymodernistycznej i awangardowej. Twórcy Skamandra, tacy jak Julian Tuwim, dążyli do związania poezji z terażniejszością, codziennością, powszednim konkretem i do zbliżenia języka poetyckiego do mowy potocznej, z zachowaniem tradycyjnych form wyrazu i z częściowym respektowaniem konwencji tradycyjnej nastrojowości poetyckiej. Pokrewne tendencje wystąpiły w aforystycznej liryce miłosnej Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej. W Polsce rozwijały się wszystkie nurty literackie, które w tym czasie znane były w Europie, w tym zapoczątkowany jeszcze przed 1914 r. nurt ekspresjonizmu reprezentowała grupa Zdrój. Hasła radykalnego zerwania z tradycją głosili twórcy futuryzmu. Narastająca radykalizacja części młodego pokolenia wyraziła się w powstaniu poezji rewolucyjnej i proletariackiej.

Duże było też w prozie zainteresowanie wydarzeniami w objętej rewolucją Rosji. U schyłku lat dwudziestych żywy był nurt klasycyzujący, któremu towarzyszył zwrot ku tradycji, choćby w twórczości Jana Parandowskiego. Odrębne miejsce zajmowała działalność krytyczna, przekładowa i publicystyczna Tadeusza Boya-Żeleńskiego, która wyrosła z dążenia do upowszechnienia racjonalistycznych tradycji kultury francuskiej. W dorobku przekładowym Boya znajdują się arcydzieła piśmiennictwa francuskiego, od *Pieśni o Rolandzie*, przez utwory Moliera, po powieści Balzaka. Poza dorobkiem Boya-Żeleńskiego na uwagę zasługuje też bogata i różnorodna twórczość przekładowa Leopolda Staffa, który przetłumaczył wiele utworów literatury francuskiej, niemieckiej i klasycznej.

Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych w całej Europie wzrosły napięcia społeczne i szerzył się postępujący nacjonalizm. W tym czasie wielu pisarzy i publicystów manifestowało w swej twórczości sympatie polityczne.

Stanowisko lewicowe reprezentowali m.in. Broniewski i środowisko Kwadrygi, rozwinęła się także prasa literacka i krytyka literacka komunizującej lewicy. Pojawiły się też symptomy fascynacji faszyzmem. Idee nacjonalistyczne przejawiały się także w publicystyce. W prozie znamienne stało się nasilenie tendencji realistycznych, poczynając od epiki społeczno-obyczajowej, do której zalicza się *Noce i dnie* Marii Dąbrowskiej, po różne odmiany powieści psychologicznych, jak *Granica* Zofii Nałkowskiej, historycznych, społecznych, dokumentalnych i środowiskowych. Oprócz tradycyjnej powieści historycznej, np. *Krzyżowcy* Zofii Kossak-Szczuckiej, powstał bogaty nurt prozy podejmującej refleksję nad moralno-filozoficznym i społecznym sensem dziejów. Wielopostaciowy nurt awangardy w prozie, zapoczątkowany jeszcze w Młodej Polsce, reprezentował Stanisław Ignacy Witkiewicz, zwany Witkacym, który w swojej literackiej twórczości pokazywał szyderczą wizję zagłady współczesnego świata, i Witold Gombrowicz przedstawiający groteskowy obraz inteligenckiej formacji kulturalnej i obyczajowej w ówczesnej Polsce.

Osiągnięcia artystyczne w dwudziestoleciu międzywojennym

Oczywiście niepodległość uwolniła artystów, w tym pisarzy, od konieczności obrony polskości w swoich dziełach, wreszcie można było bez obawy nawiązać do głównych nurtów literatury i europejskiej sztuki współczesnej. Wyraźne to było w malarstwie, gdzie od wyrażania narodowych uniesień niedaleko już było do ekspresjonizmu i formizmu. Życie kulturalne szybko stało się bardziej dynamiczne i różnorodne. Wpłynęła na to także reforma edukacji, która sprawiła, że szkoła stała się wreszcie powszechna, świecka, bezpłatna. Rozkwitło życie teatralne, pojawiło się kino, powstały pisma kulturalne tak typowe dla Francji, tworzone muzea, w tym Muzeum Narodowe w Krakowie i Muzeum Narodowe w Warszawie, i biblioteki oraz wiele innych organizacji i instytucji. Powołano wiele instytucji kultury, w tym Polskie Radio. W latach trzydziestych w całej Europie, a także w Polsce zaczęto upowszechniać kulturę na falach radiowych, szczególnym zainteresowaniem cieszyła się satyra na lwowskiej fali.

Jednym z największych osiągnięć artystycznych II Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej był sukces odniesiony na Wystawie Sztuki Dekoracyjnej w Paryżu w 1925 r. Po powołaniu w 1921 r. na komisarza działu polskiego Jerzego Warchałowskiego stało się jasne, jakie oblicze polskiej sztuki dekoracyjnej zostanie zaprezentowane w Paryżu. Komisarz skoncentrował koncepcję ekspozycji polskiej wokół działalności Polskiej Sztuki Stosowanej i Warsztatów Krakowskich²⁰.

²⁰ I. Huml: *Warsztaty Krakowskie...*, s. 98–105.

Pawilon Polski na Cours La Reine zaprojektował, wybrany drogą konkursową, Józef Czajkowski. Wystawa zakończyła się wielkim sukcesem dla polskiej reprezentacji, przypieczętowanym wieloma nagrodami Grand Prix i medalami, które otrzymali m.in. uczennice Antoniego Buszka za batiki, Warsztaty Krakowskie za zabawki, toczone z drewna figurki zwierząt i ludzi, Józef Czajkowski i Wojciech Jastrzębowski za wnętrza i meble, Zofia Stryjeńska za dekoracje architektoniczne, ilustracje książkowe i tkaniny, Bonawentura Lenart za oprawy książek. Nagrody otrzymały także Szkoła Sztuk Pięknych w Warszawie, Szkoła Przemysłu Drzewnego w Zakopanem i in. W sumie Polacy przywieźli z Paryża 32 nagrody Grand Prix, 32 dyplomy honorowe oraz medale, w tym 43 złote, 42 srebrne, 12 brązowych i 7 wyróżnień²¹. Dla Polski, kraju, który po ponad stu dwudziestu latach znów zaistniał na arenie międzynarodowej, wystawa była ogromnym sukcesem. Mimo to nie spełniła najważniejszego ze stawianych jej zadań. Otóż nie doszło do stałej współpracy artystów z przemysłem, przez co, mimo starań, ich wyroby pozostawały unikatowe i dość drogie, a więc niedostępne dla wszystkich²². Należy zwrócić uwagę, że organizatorzy polskiej wystawy zdecydowali się zaprezentować tylko prace artystów tworzących w stylu dekoracyjnym, odrzucając ówczesną awangardę, w tym wiele już wówczas znaczący Bauhaus, który nie został dopuszczony na wystawę ze względów politycznych. Z powodu wewnętrznych tarć polskich ugrupowań awangardowych również nie dopuszczono do udziału w wystawie. Niestety ekspozycja jako całość nie była najlepiej oceniana na międzynarodowym forum, a triumf Polski nie przyniósł długotrwałych korzyści. W 1926 r. zakończyły swą działalność Warsztaty Krakowskie, lecz pewną kontynuację tych założeń zapewniło nowe ugrupowanie, na które padło jeszcze nieco blasku tej wystawy.

Podobnym wydarzeniem, tylko na mniejszą, lokalną skalę, była Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu²³, która odbyła się w dniach 16 maja–30 września 1929 r. w tym mieście. Zorganizowano ją z okazji dziesięciolecia odzyskania niepodległości, aby zaprezentować dorobek państwa m.in. w dziedzinie gospodarki, przemysłu, rolnictwa, kultury i sztuki. Wystawa odniosła duży sukces, szczególnie warto zwrócić uwagę na prezentację Działu Sztuki²⁴.

W 1926 r. w Warszawie powstała Spółdzielnia Artystów „ŁAD”²⁵. Zrzeszała ona profesorów, absolwentów i studentów Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie.

²¹ Tamże, s. 103–104.

²² A. Wojciechowski (1955): *O sztuce użytkowej i użytecznej*, Warszawa, s. 53–55.

²³ *Przewodnik po Wystawie* (1929): Poznań.

²⁴ *Dział Sztuki: Powszechna Wystawa Krajowa* (1929): Poznań.

²⁵ I. Huml (1983): *Spółdzielnia Artystów „Ład” twórcą polskiego wnętrza w stylu art déco*, w: *W kręgu sztuki śląskiej pierwszej połowy XX wieku*, red. Z. Świechowski, Wrocław, s. 117–132.

Środowisko warszawskie, zachwycone wielkim powodzeniem polskiej ekspozycji w Paryżu, kontynuowało twórczość w nurcie rodzimego *art déco*. Co istotne „ŁAD” reaktywowano po wojnie i wiele pracowni działało nawet do lat dziewięćdziesiątych XX w. Największą sławę zyskały *ładowskie* meble i tkaniny, które do dziś cieszą się zainteresowaniem na rynku antykwarycznym.

Warto też podkreślić znaczenie działalności warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Mimo że zyskała miano Akademii dopiero w 1932 r., czyli o wiele później niż krakowska, reprezentowała program o wiele nowocześniejszy i nastawiony na praktykę. Warszawska Szkoła Sztuk Pięknych powstała w 1904 r. i do razu wyróżniała się programem naukowo-artystycznym, propagując głośno wówczas hasła odnowy rzemiosł. Najwierniejsi im byli wywodzący się z krakowskiego Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana profesorowie Karol Tichy, Edward Trojanowski i Józef Czajkowski²⁶. Uważali oni, że aby sztuka dekoracyjna mogła się w pełni odrodzić i wnieść zmiany do produkcji przemysłowej, należy zacząć od odpowiedniego wykształcenia artystów. W Warszawie znalazł się dogodny grunt do stworzenia uczelni artystycznej odpowiadającej ówczesnym potrzebom przemysłu. Program nauczania składał się z kursu przygotowawczego i specjalizacji, z czego każdy trwał dwa lata. W ramach specjalizacji student mógł wybrać malarstwo, rzeźbę, grafikę i architekturę wnętrz (w tym ceramikę, meblarstwo, tkactwo, metaloplastykę, farbiarstwo i introligatorstwo). Struktura uczelni i program studiów zmieniały się wielokrotnie, ale wszystkie reformy prowadziły do stworzenia instytucji dającej wszechstronne wykształcenie teoretyczne i praktyczne. Ksawery Piwocki w książce *Historia Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie 1904–1964* porównuje program nauczania w Akademii do systemu w szkole Bauhaus w Weimarze, mimo że żadne wzmianki nie wskazują na to, by warszawscy profesorowie powoływali się na program uczelni weimarskiej. Nauka polegała w dużej mierze na pracy warsztatowej i współudziale rzemieślnika z artystą, poza wykształceniem artystycznym kładziono też nacisk na rzemiosło i technikę. Studenci odbywali praktyki w szkolnych warsztatach oraz przy budowie i urządzaniu nowych gmachów Bauhausu w Dessau²⁷. Podobne warsztaty miała również warszawska Akademia, z których największymi osiągnięciami mogła się poszczycić pracownia ceramiki prowadzona w latach dwudziestych przez profesora Karola Tichego.

²⁶ K. Piwocki (1965): *Historia Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie 1904–1964*, Warszawa, s. 45–68.

²⁷ Tamże, s. 58–60.

Podsumowanie i zagadnienia do kwerendy

Długo wyczekiwana II Rzeczpospolita była państwem wielokulturowym, w którym współistniały różne mniejszości religijne. W Europie w okresie dwudziestolecia międzywojennego stopniowo narastał antysemityzm. W Polsce nie zahamował on rozwoju kultury żydowskiej, niekiedy izolującej się od kultury polskiej, czemu sprzyjał syjonizm. Równocześnie w niektórych wielkich miastach asymilujący się Żydzi wnieśli duży wkład do rozwoju kultury i gospodarki. Lata trzydzieste doświadczone Wielkim Kryzysem Ekonomicznym przyniosły ogólną radykalizację postaw społecznych. W konsekwencji doszło także w Polsce np. do zaognienia relacji polsko-żydowskich. Przejawem tej zmiany były m.in. zajścia antysemityczne na uczelniach wyższych, w których prym wiedli studenci ideowo związani ruchem narodowo-demokratycznym.

Tylko dwadzieścia lat II Rzeczpospolita zachowała niepodległość. Podczas II wojny światowej okupowały nasz kraj dwa sąsiednie mocarstwa, które zamierzały unicestwić kulturę wraz ze zniszczeniem inteligencji i poczucia świadomości narodowej. W wyniku okupacji i działań wojennych, w tym powstania warszawskiego, kultura poniosła olbrzymie straty, tak w zabytkach, jak w ludziach, Niemcy dokonali rabunku polskich dzieł sztuki. W warunkach wojny i okupacji kultura i edukacja polska działały w podziemiu. Przez cały czas nie brakowało ludzi nauki, artystów, pisarzy w działalności konspiracyjnej, w walce z okupantami. W tym okresie zdumiewa w skali okupowanej Europy rozmach tajnego nauczania oraz bogactwo tajnej prasy. Marginesem zupełnym była kolaboracja artystów czy ludzi pióra, która obciążyła konto świata kultury w okupowanej Europie zachodniej i północnej, zwłaszcza we Francji.

Niewątpliwie to głównie na terenie Polski dokonało się największe barbarzyństwo XX w., świadczące o upadku tradycyjnych wartości w kraju określonym jako kraj poetów i myślicieli. Niekiedy również dodawane są do tego zbrodnie komunizmu, który panował we Wschodniej Europie jeszcze ponad cztery dekady po II wojnie światowej. Konsekwencje totalitaryzmu mają swoje odzwierciedlenie w szeroko rozumianej kulturze, są nimi unikalne artystyczne świadectwa w powojennej literaturze i sztuce polskiej, w których nurt katastrofizmu odbijał się echem jeszcze przez wiele lat.

Szczegółowe informacje i dokumenty dotyczące omówionych wyżej zagadnień znajdują się w licznych publikacjach i archiwach oraz zbiorach muzealnych. Spora część ważnego zbioru znajdującego się w stolicy uległa zniszczeniu w czasie powstania warszawskiego.

Badacz przedmiotowej tematyki staje przed nie lada wyzwaniem, za które bez wątpienia należy uznać próbę kompletnej kwerendy interesujących go zagadnień. Otwierają się przed nim drzwi licznych archiwów i muzeów, których

zbiory źródłowe stanowią niewyczerpane pole dla badań naukowych. Archiwum Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie (ASP) posiada zasoby, na podstawie których można prowadzić studia nad życiem i twórczością pedagogów i studentów ASP, grup artystycznych, rozwojem szkolnictwa artystycznego. Zachowane zaś Księgi Świadectw, rodowody i karty wpisowe studentów, protokoły z posiedzeń Senatu ASP i Rad Wydziałów dostarczają informacji na temat wybitnych polskich artystów, takich jak Jan Matejko, Stanisław Wyspiański, Jacek Malczewski, Józef Mehoffer, Teodor Axentowicz. Tematykę działalności i zorganizowanych wystaw w okresie od połowy XIX w. do wybuchu II wojny światowej można zgłębić dzięki zbiorom Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie, czy też Muzeum Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk posiada natomiast w swych zbiorach dokumentację dotyczącą wystawy w Paryżu w 1925 r. – tzw. Zbiory Specjalne ISPAN, Obszar tematyczny trajektorii prowadzących do systemu demokratycznego w okresie 1945–1989 stanowi podstawę zasobów Europejskiego Centrum Solidarności. Z kolei losy polskiej emigracji w XIX i XX w. znajdują swoją bazę źródłową w Muzeum Emigracji w Gdyni.

W opracowaniu omawianej tematyki niezbędne staje się także korzystanie z zasobów wielu innych jednostek muzealno-archiwalnych, w tym szczególnie: Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Dyplomacji i Uchodźstwa Polskiego Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Muzeum II Wojny Światowej, Muzeum Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich, Muzeum Tradycji Niepodległościowych, Muzeum Kampanii Wrześniowej i Twierdzy Modlin, Wielkopolskiego Muzeum Niepodległości, Muzeum Pamiątek po Janie Matejce „Koryznówka” (oddział Muzeum Okręgowego w Tarnowie), Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Muzeum Fryderyka Chopina w Warszawie, Ośrodka Dokumentacji i Badań KORCZAKIANUM, Muzeum Żołnierzy Wyklętych i Więźniów Politycznych PRL, Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego, Muzeum Wincentego Witosa w Wierchosławicach (oddział Muzeum Okręgowego w Tarnowie), Muzeum Miasta Gdyni, Towarzystwa Gimnastycznego Sokół.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczyk A. (2008): *Piłsudczycy w izolacji (1939–1954). Studium z dziejów struktur i myśli politycznej*, Warszawa.
- Adamski Ł. (2010): *Polityka Polski wobec Ukrainy*, Warszawa.
- Adamski Ł., Deyner A.M., Sikorski T. (2011): *Praca u podstaw na Wschodzie*, Warszawa.
- Ajnenkiel A. (1969): *Próba systematyzacji koncepcji ustrojowych. Program konserwatystów*, *Dzieje Najnowsze*, nr 2.
- Ajnenkiel A. (1972): *Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926*, Warszawa 1972.
- Ajnenkiel A. (1988): *Piłsudczycy wobec państwa*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.
- Andrusiewicz A. (1987): *Stronnictwo Pracy 1937–1950. Ze studiów nad dziejami najnowszymi chadecji w Polsce*, Warszawa.
- Andrzejczak M. (2016): *Rosja w myśli politycznej Narodowej Demokracji w latach 1917–1939*, Krzeszowice.
- Bäcker R. (1990): *Między odrzuceniem a poparciem. Stosunek PPS do państwa polskiego w latach 1918–1939*, w: *Dylematy II Rzeczypospolitej*, red. A. Wojtas, Toruń.
- Bäcker R. (1994): *Problematyka państwa w polskiej myśli socjalistycznej lat 1918–1948*, Toruń.
- Balawejder E. (2001): *Wojciech Korfanty. Myśl katolicko-społeczna i działalność*, Katowice.
- Bartyzel J. (2002): *Konserwatyzm bez kompromisu: studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce XX wieku*, Toruń.
- Baumgarten L. (1966): *Dzieje Wielkiego Proletariatu*, Warszawa.
- Bergmann O. (1998): *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*, Poznań.
- Bernacki W. (1994): *Z dziejów polskiego liberalizmu politycznego*, Kraków.
- Bernacki W. (1997): *Jednostka, naród, niepodległość. Myśl polityczna demoliberałów galicyjskich (1882–1905)*, Kraków.

- Bernacki W. (2004): *Liberalizm polski 1815–1939. Studium doktryny politycznej*, Kraków.
- Bezpieczeństwo we współczesnej myśli politycznej (2015): red. M. Fałdowska, A. Wielomski, Warszawa.
- Białokur M. (2005): *Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza*, Toruń.
- Biliński P. (1999): *Władysław Konopczyński. Historyk i polityk II Rzeczypospolitej (1880–1952)*, Warszawa.
- Biliński P. (2018): *Władysław Konopczyński (1880–1952). Człowiek i dzieło*, Kraków.
- Bobrus A. (1989): *Publicystyka endecka wobec stosunków polsko-litewskich w latach 1920–1939*, *Studia Historyczne*, z. 2.
- Bogdanowicz J., Dziecielski M. (1994): *Zarys geografii historycznej i politycznej cywilizacji: podstawy metodologiczne*, Gdańsk.
- Borkowski J. (1966): *Wizje społeczne i zmagania wiciarzy w świetle młodzieżowej prasy ludowej 1928–1939 (Wici, Znicz, Młoda Myśl Ludowa, Chłopskie życie gospodarcze)*, Warszawa.
- Borkowski J. (1970): *Postawa polityczna chłopów polskich w latach 1930–1935*, Warszawa.
- Borkowski J. (1974): *Wyklęci sprawiedliwi*, Warszawa.
- Borzęcki J. (2012): *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa.
- Brodowska H. (1964): *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa.
- Brodowska H. (1984): *Chłopi o sobie i Polsce. Rozwój świadomości społeczno-narodowej*, Warszawa.
- Bruski J.J. (2010): *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*, Kraków.
- Buczek R. (1983): *Na przełomie dziejów. Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945–1947*, Toronto.
- Budyń Z. (1992): *Ruch konserwatywny w II Rzeczypospolitej w ujęciu polskiego piśmiennictwa historycznego*, w: *Wrocławskie studia z dziejów najnowszych*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.
- Bułhak W. (2000): *Dmowski – Rosja a kwestia polska*, Warszawa.
- Burger W. (1983): *Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej*, Szczecin.
- Buszko J. (1967): *Narodziny ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich*, Kraków.
- Cenckiewicz S. (2005): *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1897–1977)*, Warszawa.
- Chałubiński M. (1990): *Polityka i socjalizm. Studium koncepcji społeczno-politycznych Juliana Hochfelda*, Warszawa.

- Chodorowski J. (1996): *Czy zmierzc państwa narodowego?*, Poznań.
- Chodorowski J. (1997): *Roman Rybarski 1887–1942. Z historii polskiej myśli ekonomicznej i prawnoustrojowej pierwszej połowy XX w.*, Warszawa.
- Chojnowski A. (1979): *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław.
- Chojnowski A. (1980): *Kwestia mniejszości narodowych a bezpieczeństwo państwa w myśli politycznej Narodowej Demokracji i sanacji*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 2: *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej*, red. H. Zieliński, Wrocław.
- Chojnowski A. (1986): *Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem*, Wrocław.
- Chrześcijańska myśl społeczna na emigracji* (1991): red. Z. Tkocz, Londyn.
- Chwalba A. (1993): *Józef Piłsudski – historyk wojskowości*, Kraków.
- Chwedoruk R. (2004): *Socjaliści z „Solidarności” w latach 1989–1993*, Warszawa.
- Cieplucha P. (2014): *Prometeizm i koncepcja międzymorza w praktyce polityczno-prawnej oraz dyplomacji II RP*, *Studia Prawno-Ekonomiczne*, t. 93.
- Ciesielski S. (1986): *Niepodległość i socjalizm. Tradycja w myśli politycznej polskiego ruchu socjalistycznego w latach 1939–1948*, Warszawa.
- Ciesielski S., Juchnowski J. (1991): *Dylematy i poszukiwania. Studia nad polską myślą socjalistyczną 1939–1948*, Wrocław.
- Cimek H. (1973): *Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” 1928–1931*, Lublin.
- Cimek H. (1989): *Komuniści – Polska – Stalin*, Warszawa.
- Cimek H. (1989): *Komuniści a Polska 1918–1939*, Warszawa.
- Cimek H. (1989): *Poglądy KPP na kwestię narodową. Sprawa rozwiązania partii*, w: *Tragedia KPP*, red. T. Maciszewski, Warszawa.
- Cimek H. (1993): *Tomasz Dąbał 1890–1937*, Rzeszów.
- Cimek H., Kieszczeński L. (1984): *KPP 1918–1938*, Warszawa.
- Ciosek S., Wieteska-Rostek M. (2008): *Współczesne stosunki międzynarodowe: praca zbiorowa*, Warszawa.
- Cultural Transformations after Communism: Central and Eastern Europe in Focus* (2011): eds. B. Törnquist-Plewa, K. Stala, Lund.
- Czapiewski E. (1986): *Konserwatyści o stosunkach polsko-niemieckich w latach 1918–1925*, *Dzieje Najnowsze*, z. 33–34.
- Czapiewski E. (1988): *Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918–1926*, Wrocław.
- Czarnota A. (1988): *Problemy syntezy polskiej myśli politycznej – rozważania wstępne*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

- Czubiński A. (1963): *Centrolew. Kształtowanie się i rozwój demokratycznej opozycji antysanacyjnej w Polsce w latach 1926–1930*, Poznań.
- Czubiński A. (1985): *Komunistyczna Partia Polski (1918–1938)*, Warszawa.
- Czubiński A. (1987): *Kwestia narodowa w założeniach programowych partii robotniczych w Polsce do 1939 r.*, w: *Wizja społeczeństwa socjalistycznego w myśli politycznej polskiego ruchu robotniczego do 1948 roku*, Warszawa.
- Dąbrowski P. (2010): *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918*, Kraków.
- Dąbrowski S. (1981): *Koncepcje przebudowy Polski w programach i publicystyce ruchu ludowego 1939–1945*, Warszawa.
- Demel C., Krawulski J., Rzepa K. (1980): *Działalność Narodowego Stronnictwa Robotników i Narodowej Partii Robotniczej w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, Warszawa.
- Demokracja – liberalizm – społeczeństwo obywatelskie. Doktryna i myśl polityczna* (2004[2005]): red. W. Kaute, P. Świercz, Katowice.
- Demokracja w dobie globalizacji w praktyce politycznej* (2006): red. J. Iwanek, M. Mazur, Katowice.
- Deruga A. (1969): *Polityka wschodnia Polski wobec Litwy, Białorusi, Ukrainy (1918–1919)*, Warszawa.
- Dialog europejski. Zachód – Wschód. Kultura – polityka – społeczeństwo* (2007): red. J. Kmieciński, A. Stępień-Kuczyńska, Toruń.
- Dialog idei w Europie w XX i XXI wieku* (2011): red. E. Ponczek, A. Sepkowski, Toruń.
- Do niepodległości 1918–1944/45–1989. Wizje – drogi – spełnienie* (1998): red. W. Wrzesiński, Warszawa.
- Dobrzycki W. (1974): *Granica zachodnia w polityce polskiej 1944–1947*, Warszawa.
- Dokąd zmierza Europa – przywództwo – idee – wartości* (2007): red. H. Tabor-ska, J.W. Wojciechowski, Pułtusk.
- Domke R. (2010): *Ziemie Zachodnie i Północne Polski w propagandzie lat 1945–1948*, Zielona Góra.
- Droga do niepodległości czy program defensywny. Praca organiczna – praca i motywy* (1988): red. T. Kizwalter, J. Skowronek, Warszawa.
- Drozdowski M.M. (1972): *Ewolucja programu gospodarczego PPS w latach 1918–1939*, w: *Spółeczeństwo, państwo i politycy II Rzeczypospolitej. Szkice i polemiki*, Kraków.
- Drozdowski M.M. (1986): *Myśl ekonomiczno-społeczna polskich socjalistów w latach II Rzeczypospolitej, Przegląd Zachodnio-Pomorski, z. 3.*
- Drozdowski M.M. (1989): *Eugeniusz Kwiatkowski. Człowiek i dzieło*, Kraków.

- Drozdowski M.M. (1993): *Ewolucja programu ekonomiczno-społecznego Polskiej Partii Socjalistycznej od 1892 do 1992 roku*, w: *Stulecie Polskiej Partii Socjalistycznej 1892–1992*, red. tenże i in., Warszawa.
- Druga Wielka Emigracja (1999): red. A. Friszke, P. Machcewicz, R. Habielski, Warszawa.
- Dunin-Wąsowicz K. (1956): *Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji*, Warszawa.
- Dymek B. (1972): *Niezależna Partia Chłopska 1924–1927*, Warszawa.
- Dział Sztuki: *Powszechna Wystawa Krajowa (1929)*: Poznań.
- Dziwulski K. (1981): *Spór o etatyzm 1919–1939*, Warszawa.
- Eberhardt P. (1996): *Między Rosją a Niemcami: przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, Warszawa.
- Eberhardt P. (2004): *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin.
- Eberhardt P. (2006): *Twórcy polskiej geopolityki*, Kraków.
- Eckert M. (1990): *Historia Polski 1914–1939*, Warszawa.
- Edward Taylor 1884–1964. Wartości niedocenione i nieprzemijające (1988): red. W. Wierzyński, Warszawa.
- Epigoństwo czy twórcza ciągłość. Ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej (2011): red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Toruń.
- Europa Bałtycka: rozwój koncepcji: opracowanie dedykowane Profesorowi Jerzemu Zaleskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej (2001): red. M. Pacuk, Gdańsk.
- Faryś J. (1981): *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, Warszawa.
- Faryś J. (1986): *Myśl gospodarcza piłsudczyków (1935–1939)*, *Przegląd Zachodniopomorski*, nr 3.
- Faryś J. (1990): *Stanisław Stroński. Biografia polityczna do 1939 r.*, Szczecin.
- Faryś J. (1991): *Piłsudski i piłsudzcy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej 1918–1939*, Szczecin.
- Faryś J. (2000): *Niemcy w myśli politycznej obozu narodowego 1921–1939*, *Szczecińskie Studia Historyczne*, nr 13.
- Faryś J., Wątor A. (1994): *Edward Dubanowicz 1881–1943. Biografia polityczna*, Szczecin.
- Federalizm. Teorie i koncepcje (1998): red. W. Bokajło, Wrocław.
- Feldman W. (1933): *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914*, Warszawa.
- Figat J. (1996): *Armia i obronność w myśli politycznej ruchu ludowego Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Chłopi, Naród, Kultura*, t. 1: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. J. Jachymek, K.Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów.
- Figura M. (2008): *Rosja w myśli politycznej Władysława Studnickiego*, Poznań.

- Friszke A. (1981): *Naród, państwo, system władzy w myśli politycznej Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1926*, Przegląd Historyczny, nr 1.
- Friszke A. (1989): *O kształt Niepodległej*, Warszawa.
- Friszke A. (1994): *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn.
- Friszke A. (1995): *Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej*, Warszawa.
- Gajowniczek T. (2004): *Rosja a „międzymorze” w polskiej myśli politycznej XX wieku. Wybrane zagadnienia, Sprawy Wschodnie*, nr 1.
- Garlicki A. (1981): *Od maja do Brześcia*, Warszawa.
- Garlicki A. (1983): *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa.
- Garlicki A. (1986): *Od Brześcia do maja*, Warszawa.
- Garlicki A. (1987): *Przewrót majowy*, Warszawa.
- Garlicki A. (1988): *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa.
- Gawor L. (1999): *Katastrofizm w polskiej myśli społecznej i filozofii*, Lublin.
- Gawor L. (2002): *O wielości cywilizacji. Filozofia społeczna Feliksa Koniecznego*, Lublin.
- Globalizacja – integracja – transformacja. Główne problemy polityczne globalizacji, integracji europejskiej oraz transformacji politycznej Europy Środkowej i Wschodniej* (2003 [2004]): red. R. Bäcker i in., Toruń.
- Głowacki B. (1979): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej 1929–1935*, Warszawa.
- Główne nurty współczesnej polskiej myśli politycznej* (1996): red. B. Bańkowicz, A. Dudek, J. Majchrowski, Kraków.
- Gołota J. (1995): *Ewolucja ideowopolityczna Jędrzeja Moraczewskiego 1930–1939*, *Dzieje Najnowsze*, nr 3.
- Gomółka K. (1989): *Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii białoruskiej 1918–1922*, Warszawa.
- Gomółka K. (1992): *Sprawa białoruska w koncepcjach Narodowej Demokracji w latach 1918–1922*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 8: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.
- Gomółka K. (1994): *Między Polską a Rosją. Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych 1918–1922*, Warszawa.
- Górecki D. (1992): *Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku*, Łódź.
- Górski A. (1999): *Władza polityczna w myśli Stanisława Cata-Mackiewicza*, Kraków.
- Grabski A.F. (1985): *Historia myśli politycznej – zagadnienia metodologiczne*, w: *Dzieje polskiej myśli politycznej w czasach nowożytnych i najnowszych*, cz. 1, red. A.F. Grabski, Łódź.
- Grodzki R. (2009): *Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki – Fakty – Ludzie – Wydarzenia*, Zakrzewo.
- Gross F. (1994): *Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje*, Warszawa.

- Grott B. (1984): *Nacjonalizm i religia. Proces zespalania nacjonalizmu z katolicyzmem w jedną całość ideową w myśli Narodowej Demokracji 1926–1939*, Kraków.
- Grott B. (1991): *Nacjonalizm chrześcijański. Myśl społeczno-państwowa formacji narodowo-katolickiej w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Grott B. (1995): *Zygmunt Balicki – ideolog Narodowej Demokracji*, Kraków.
- Grott B. (1996): *Nacjonalizm chrześcijański. Narodowo-katolickie formacje ideowe w II Rzeczypospolitej na tle porównawczym*, Kraków.
- Grott B. (2003): *Religia, cywilizacja, rozwój. Wokół idei Jana Stachniuka*, Kraków.
- Grunberg K (1971): *Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918*, Warszawa.
- Gruszecki A. (2007): *Katolicy II Rzeczypospolitej o ustroju społeczno-politycznym*, Kraków.
- Grygajtis K. (2001): *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku*, Częstochowa.
- Grygajtis K. (2006): *Sowiecka strategia geopolityczna w Europie a Polska: 1923–1943*, Warszawa.
- Grzybek D. (2005): *Nauka czy ideologia. Biografia intelektualna Adama Krzyżanowskiego*, Kraków.
- Gurnicz A. (1963): *O „równą miarkę” dla chłopów. Poglądy i działalność pierwszej chłopskiej organizacji politycznej w Polsce: Związku Stronnictwa Chłopskiego 1893–1908*, Warszawa.
- Gzella J. (1993): *Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918–1939)*, Toruń.
- Gzella J. (1993): *Zaborcy i sąsiedzi Polski w myśli społeczno-politycznej Władysława Studnickiego (do 1939 roku)*, Toruń.
- Habielski R. (2006): *Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc. Od „Buntu Młodych” do „Kultury”*, Warszawa.
- Halaba R. (1965): *Stronnictwo Ludowe 1944–1946*, Warszawa.
- Halczak B. (2000): *Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra.
- Halecki O. (1943): *East Central Europe in Postwar Organization*, Philadelphia.
- Halecki O. (1952): *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*, New York.
- Halecki O. (1962): *The Limits and Divisions of European History*, Notre Dame.
- Hemmerling Z. (1990): *PSL Wyzwolenie w parlamentach II Rzeczypospolitej 1919–1931*, Warszawa.
- Hemmerling Z., Łuczak A. (1988): *Miejsce kresów i słowiańskich mniejszości narodowych w koncepcjach ruchu ludowego*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 6: *Między Polską etniczną a historyczną*, Wrocław.

- Hirsz J., Lech A., Tomaszewski E. (1983): *Wizje Polski Ludowej w programach organizacji młodzieży wiejskiej 1928–1948*, Warszawa.
- Holzer J. (1962): *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa.
- Holzer J. (1974): *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Holzer J. (1977): *PPS. Szkic dziejów*, Warszawa.
- Huml I. (1967): *Warsztaty Krakowskie*, w: *Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914*, Wrocław.
- Huml I. (1973): *Warsztaty Krakowskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Huml I. (1978): *Polska sztuka stosowana XX wieku*, Warszawa.
- Huml I. (1983): *Spółdzielnia Artystów „Ład” twórcą polskiego wnętrza w stylu art déco*, w: *W kręgu sztuki śląskiej pierwszej połowy XX wieku*, red. Z. Świechowski, Wrocław.
- Ignacy Daszyński o państwie, demokracji i parlamentaryzmie (1997): wstęp i oprac. M. Śliwa, Warszawa.
- Jabłoński H. (1958): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918*, Warszawa.
- Jachymek J. (1983): *Myśl polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin.
- Jachymek J. (1983/1984): *Czym był agraryzm*, *Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego*, nr 23/24.
- Jachymek J. (1983/1984): *Władza ludu w myśli politycznej ruchu ludowego (1918–1939)*, *Annales UMCS*, sec. F, Historia, vol. 38–39.
- Jachymek J. (1989): *Ruch ludowy wobec problemu niepodległości Polski*, w: *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX w.*, red. J. Maternicki, Warszawa.
- Jachymek J. (1991): *Polskie Stronnictwo Ludowe-Lewica 1913–1924. Studium o powstaniu, działalności i rozkładzie ugrupowania politycznego*, Lublin.
- Jachymek J. (1993): *Neoagraryzm i trzecia droga*, Lublin.
- Jachymek J. (1996): *Neoagraryzm – trzecią drogą i szansą dla Europy Środkowo-Wschodniej*, w: *Wieś – chłopci – ruch ludowy – państwo. Księga pamiątkowa Profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, red. A. Kołodziejczyk, Warszawa.
- Jachymek J. (1996): *Polska Ludowa – ideał państwa ruchu ludowego*, *Annales UMCS*, sec. F, Historia, vol. 51.
- Jachymek J. (1996): *Potrzeba badań myśli politycznej ruchu ludowego*, w: *Chłopi, Naród, Kultura*, t. 1: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. tenże, K.Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów.
- Jachymek J. (1998): *Dorobek polskiej historiografii ruchu ludowego. Stan i postulaty badawcze*, *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*, nr 30.
- Jachymek J., Szaflik J.R. (1980): *Myśl polityczna ruchu ludowego wobec bezpieczeństwa granic państwowych w II Rzeczypospolitej*, w: *Polska myśl polityczna*

- XIX i XX wieku*, t. 4: *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej*, Wrocław.
- Jachymek J., Tymoszuć Z. (1995): *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej ruchu ludowego 1918–1939*, w: *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993*, red. J. Jachymek, Lublin.
- Jaeschke A. (1992): *Myśl społeczno-polityczna Zygmunta Zaremby w latach 1916–1967*, Kraków.
- Jagiello J. (1983): *O polską drogę do socjalizmu. Dyskusje w PPR i PPS w latach 1944–1948*, Warszawa.
- Jajecznik K. (2013): *Wizje Europy w polskiej myśli nacjonalistycznej po 1989 roku*, w: *Europejskie inspiracje myśli politycznej w Polsce od XIX do XXI wieku. Recepcja – kontynuacja – interpretacja*, red. E. Maj, A. Dawidowicz, Ł. Lewkowicz, A. Szwed, Lublin.
- Jakubowski M. (1997): *Strategiczne znaczenie polskiej granicy wschodniej i polskiego pogranicza wschodniego*, *Geopolitical Studies*, vol. 3.
- Jakubowski M. (1999): *Polska i jej sąsiedzi wobec przemian cywilizacyjnych i geopolitycznych*, *Geopolitical Studies*, vol. 4.
- Jałta z perspektywy półwiecza* (1995): red. S. Nicieja, Opole.
- Jan Bobrzyński o kwestiach ustrojowych *Drugiej Rzeczypospolitej* (1998): oprac. E. Czapiewski, Warszawa.
- Janowski M. (1996): *Być liberałem w czasie trudnym. Rzecz o Włodzimierzu Spasowiczu*, Łódź.
- Janowski M. (1998): *Polska myśl liberalna do 1918 roku*, Kraków.
- Jaruzelski J. (1973): *Cat Mackiewicz w „Słowie”. Publicystyka niemiecka w latach 1938–1939*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1.
- Jaruzelski J. (1983): *O genezie Konstytucji Kwietniowej. Posel Cat Mackiewicz i konserwatyści w pracach przygotowawczych*, *Kwartalnik Historyczny*, nr 2.
- Jaruzelski J. (1987): *Stanisław Cat Mackiewicz (1896–1966)*, Wilno.
- Jaskólski M. (1988): *Między normatywizmem i uniwersalizmem. Myśl prawnopolityczna Władysława Leopolda Jaworskiego*, Wrocław.
- Jaskólski M. (1989): *Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r.*, Kraków.
- Jaskólski M. (1990): *Kaduceus polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934*, Warszawa.
- Jaskólski M. (1991): *Ustrój polityczny w koncepcjach ruchu konserwatywnego w Polsce 1918–1939*, w: *Tradycje i współczesność kultury politycznej w Polsce 1918–1990*, red. E. Olszewski, Lublin.
- Jastrzębowski W. (1952): *Geneza, program i wyniki działalności „Warsztatów Krakowskich” i „ŁADu”, Polska Sztuka Ludowa*, R. VI, nr 1.

- Jaszcuk A. (1986): *Spór pozytywistów z konserwatystami a przyszłość Polski 1870–1903*, Warszawa.
- Jaszcuk A. (1999): *Liberalna Atlantyda. Główne nurty liberalizmu polskiego 1870–1939*, Warszawa.
- Jeliński E. (1983): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej wobec mniejszości narodowych w latach 1918–1939*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1–2.
- Jeliński E. (1994): *Mysł a rzeczywistość. O pewnych osobliwościach polskiej myśli socjalistycznej w II Rzeczypospolitej*, Poznań.
- Jędruszcak T. (1963): *Piłsudczycy bez Piłsudskiego. Powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 roku*, Warszawa.
- Jędrzejewicz J. (1955): *Mysł państwowa piłsudczyków w okresie 1918–1935*, Londyn.
- Jędrzejewicz W. (1989): *Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 1–3, Warszawa.
- Juchnowski J. (1998): *Federalizm i integracja europejska w myśli politycznej socjalistów polskich (1922–1939)*, w: *Federalizm. Teorie i koncepcje*, red. W. Bokajło, Wrocław.
- Juchnowski J., Sielezin J.R. (2013): *The Concept of State in Polish Political Thought in the Period 1918–1939*, Toruń.
- Juchnowski J., Sielezin J.R. (2016): *The Concept of State in Polish Political Thought in the Period of War and Occupation (1939–1945)*, Toruń.
- Juzwenko A. (1973): *Polska a „biała” Rosja (od XI 1918 do IV 1920)*, Wrocław.
- Kaczmarek Z. (1980): *Obóz Wielkiej Polski. Geneza i działalność społeczno-polityczna w latach 1926–1933*, Poznań.
- Kajetanowicz J. (2013): *Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa państwa 1945–2010*, Częstochowa.
- Kamiński L. (1980): *Romantyzm a ideologia. Główne ugrupowania polityczne Drugiej Rzeczypospolitej wobec tradycji romantycznej*, Wrocław.
- Kamiński M.K. (1998): *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa.
- Kamiński M.K. (1994): *Zarys polityki zagranicznej rządu RP na obczyźnie 1939–1945*, w: *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, red. Z. Błazyński, London.
- Kancewicz J. (1984): *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1896*, Warszawa.
- Kapitalizm po polsku* (2003): red. M. Szuldrzyński, Kraków.
- Karpiński W. (1999): *Polska a Rosja. Z dziejów słowiańskiego sporu*, Lublin 1999.
- Kasperek B. (1998): *Jakub Bojko 1857–1949*, Lublin.
- Kasprzakowa J. (1965): *Ideologia i polityka PPS Lewicy w latach 1907–1914*, Warszawa.

- Kasprzakowa J. (1988): *Maria Koszutska*, Warszawa.
- Kawalec K. (1989): *Narodowa Demokracja wobec faszyzmu 1922–1939. Ze studiów nad dziejami myśli politycznej obozu narodowego*, Warszawa.
- Kawalec K. (1995): *Wizje ustrojowe państwa w polskiej myśli politycznej*, Wrocław.
- Kawalec K. (1996/2002/2016): *Roman Dmowski*, Warszawa 1996/Wrocław 2002/Poznań 2016.
- Kawalec K. (2000): *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939*, Wrocław.
- Kawecka K. (1969): *Niezależna Socjalistyczna Partia Pracy (1921–1937)*, Warszawa.
- Kawęcki K. (2013): *W imię Wielkiej Polski*, Warszawa.
- Kersten K. (1985): *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa.
- Kilian S. (1997): *Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji*, Kraków.
- Kilian S. (2000): *Myśl społeczno-polityczna Tadeusza Bieleckiego*, Kraków.
- Kisielewski T. (1991): *Federacja Środkowo-Europejska*, Warszawa.
- Kloczkowski J. (2009): *Przekłete miejsce Europy?: dylematy polskiej geopolityki*, Kraków.
- Koko E. (1991): *Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925*, Gdańsk.
- Kolebacz B. (1984): *Komunistyczna Partia Polski 1923–1929. Problemy ideologiczne*, Warszawa.
- Kołodziejczyk A. (1980): *Myśl polityczna Macieja Rataja*, Warszawa.
- Kołodziejczyk A. (1991): *Maciej Rataj 1884–1940*, Warszawa.
- Kołodziejczyk A. (1996): *Kościół katolicki w myśli politycznej ruchu ludowego w latach 1918–1931 (do powstania Stronnictwa Ludowego)*, w: *Chłopi, Naród, Kultura*, t. 1: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. J. Jachymek, K.Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów.
- Kołodziejczyk A. (1998): *Maciej Rataj o parlamentarystyce, państwie demokratycznym i sanacji*, wstęp i oprac. tenże, Warszawa.
- Kołodziejczyk A. (2002): *Ruch ludowy a Kościół rzymskokatolicki w latach II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Komarnicki T. (1947): *Próba stworzenia związku polsko-czechosłowackiego w okresie II wojny światowej, Sprawy Międzynarodowe* (Londyn), nr 2–3.
- Komarnicki T. (1967): *Józef Piłsudski i polska racja stanu*, Londyn.
- Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei* (2008): red. M. Mikołajczyk, M. Śliwa, Kraków.
- Kornaś J. (1995): *Naród i państwo w myśli politycznej Związku Ludowo-Narodowego*, Kraków.

- Kornaś J. (1997): *Ustrój polityczny i ekonomiczny Polski w myśli politycznej Stanisława Głębińskiego w latach 1919–1927*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, nr 484.
- Kornat M. (2002): *Początki studiów sowietologicznych i wschodoznawczych w Polsce (1919–1939): ośrodki, czasopisma, badacze*, Warszawa.
- Kornat M. (2003): *Polska Szkoła Sowietologiczna 1930–1939*, Kraków.
- Korpalska W. (1981): *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław.
- Kościak-Pajewska A. (1992): *Polska między Rosją a Niemcami. Koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Poznań.
- Kowalczykowa A. (1991): *Piłsudski i tradycja*, Chotomów.
- Kowalik T. (1980): *Spór o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944–1948*, Warszawa.
- Kowalski B. (2009): *Realizm zamiast krucjaty. Szkice o polskiej polityce wschodniej*, Warszawa.
- Koziello T. (2008): *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej Ligi Polskich Rodzin – kontynuacja narodowodemokratycznej ideologii czy tworzenie nowych założeń politycznych?*, w: *Kontynuacje i nowatorstwo w świecie współczesnych idei*, red. M. Mikołajczyk, M. Śliwa, Kraków.
- Koziello T. (2011): *Miejsce Polski w Europie w koncepcjach politycznych Ligi Polskich Rodzin jako kontynuacja narodowodemokratycznej myśli politycznej okresu międzywojennego*, w: *Epigoństwo czy twórcza ciągłość. Ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej*, red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Toruń.
- Kozłowska-Sabatowska H. (1978): *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego*, Wrocław.
- Kraje Europy Środkowej i Wschodniej wobec europejskich wyzwań integracyjnych* (2003): red. A. Stępień-Kuczyńska, Łódź.
- Kresy – pojęcie i rzeczywistość: zbiór studiów* (1997): red. K. Handke, Warszawa.
- Król M. (1979): *Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych” i „Polityki”*, Paryż.
- Król M. (1985): *Józef Piłsudski. Ewolucja myśli politycznej*, Warszawa.
- Król M. (1985): *Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku*, Warszawa.
- Krukowski S. (1977): *Geneza Konstytucji 17 marca 1921*, Warszawa.
- Krytycy demokracji* (2009): red. C. Kalita, A. Wielomski, Warszawa.
- Krzysztof Skubiszewski. *Dyplomata i mąż stanu* (2011): red. R. Kuźniar, Warszawa.
- Krzywiec G. (2009): *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa.
- Krzywobłocka B. (1974): *Chadecja 1918–1937*, Warszawa.
- Kucharczyk G. (2007): *Mała historia polskiej myśli politycznej*, Kraków.

- Kucharczyk G. (2009): *Polska myśl polityczna po roku 1939*, Dębogór.
- Kucharczyk G. (2011): *Polska myśl polityczna do roku 1939*, Dębogór.
- Kudłaszyk A. (1978): *Myśl społeczno-polityczna Bolesława Wysłoucha 1855–1937*, Warszawa.
- Kulak T. (1994): *Jan Ludwik Popławski 1854–1908. Biografia polityczna*, Wrocław.
- Kulesza W.T. (1981): *Koncepcje ideowo-polityczne Kazimierza Bartla i jego ekipy w latach 1926–1930*, *Przegląd Historyczny*, nr 1.
- Kulesza W.T. (1982): *Konserwatyści w obozie sanacyjnym w latach 1926–1935. Spór o konserwatywną interpretację ideologii obozu rządzącego*, *Przegląd Historyczny*, z. 3-4.
- Kulesza W.T. (1985): *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935*, Wrocław.
- Kulińska L. (1999): *Narodowcy. Z dziejów obozu narodowego w Polsce w latach 1944–1947*, Warszawa.
- Kulińska L., Orłowski M., Sierchuła R. (2001): *Narodowcy. Myśl polityczna i społeczna obozu narodowego w Polsce w latach 1944–1947*, Warszawa.
- Kultura polityczna. Europejskie standardy a polska rzeczywistość* (2003): Poznań.
- Kulturowe instrumentarium wolności. Etyka i prawo* (2005): red. R. Paradowski, Poznań.
- Kulwicki E. (1971): *Koncepcje społeczno-ekonomiczne ruchu ludowego 1918–1931*, Warszawa.
- Kurczewska J. (1975): *Teoria narodu Bolesława Limanowskiego*, w: *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, red. B. Skarga, t. 2, Warszawa.
- Kurczewska J. (1979): *Naród w socjologii i ideologii polskiej. Analiza porównawcza wybranych koncepcji z przełomu XIX i XX wieku*, Warszawa.
- Kuś J. (1989): *Działalność społeczno-polityczna Stanisława Rymara 2 II 1886–14 X 1965*, *Studia Historyczne*, z. 3.
- Kuźniar R. (2008): *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III RP*, Warszawa.
- Kuźniar R. (2012): *Polityka zagraniczna III RP*, Warszawa.
- Lach Z., Skrzyp J. (2008): *Geostrategiczne położenie Polski przed i po transformacji ustrojowej*, Warszawa.
- Landau Z. (1997): *Działalność gospodarcza Władysława Kucharskiego (1884–1964)*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, nr 3.
- Lech A. (1991): *Agraryzm wiciowy*, Łódź.
- Leczyk M. (1975): *Ze studiów nad polską polityką wschodnią po przewrocie majowym (V 1926–V 1927)*, *Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich: Studia i Materiały*, t. 11–12.
- Leinwand A. (1964): *PPS wobec wojny polsko-radzieckiej 1919–1920*, Warszawa.
- Leinwand A. (1983): *Poseł Herman Lieberman*, Kraków.

- Lewandowski J. (1962): *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918–IV 1920)*, Warszawa.
- Lewandowski J. (1967): *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej pilsudczyków 1921–1926*, Warszawa.
- Liberalne przesłanki polskiej transformacji* (2011): red. W. Jarmołowicz, K. Szarzec, Warszawa.
- Lityńska A. (1998): *Polska myśl ekonomiczna okresu międzywojennego*, Kraków.
- Ludwikowski R.R. (1977): *Uwagi o badaniach polskiej myśli politycznej*, *Studia Nauk Politycznych*, nr 3.
- Łabędź K. (1997): *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989*, Kraków.
- Łabędź K. (2003): *Koncepcje polityczne w prasie NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981*, Toruń.
- Ładyka T. (1972): *Polska Partia Socjalistyczna (Frakcja Rewolucyjna) w latach 1906–1914*, Warszawa.
- Łaszczyk A. (2001): *Geografia bezpieczeństwa państw regionu środkowoeuropejskiego*, Warszawa.
- Łazuga W. (1982): *Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna*, Warszawa.
- Łuczak A. (1973): *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939*, Warszawa.
- Łuczak A. (1982): *Spółczesność i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Łukasiewicz S. (2003): *Środkowoeuropejskie inicjatywy federalistyczne realizowane na terenie Stanów Zjednoczonych w latach 1949–1956*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1.
- Łukasiewicz S. (2006): *Projekty federalistyczne jako płaszczyzna kontaktów emigrantów z Europy Środkowo-Wschodniej w USA w latach 1940–1956*, *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej. Polska Akademia Umiejętności*, t. 14.
- Łukawer E. (1997): *Z historii polskiej myśli ekonomicznej 1945–1995*, Warszawa.
- Łukomski G. (1994): *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920. Polityka i działania militarne*, Poznań.
- Łyżwa P. (2003): *Myśl polityczna chrześcijańskiej demokracji w III RP*, Toruń.
- Macała J. (2005): *Polska katolicka w myśli politycznej II RP*, Toruń.
- Madras T. (2009): *Między Odrą a Dnieprem. Myśl geopolityczna narodowej demokracji do 1922 roku*, *Economy and Management*, nr 1.
- Magocsi P. R. (1993): *Historical Atlas of East Central Europe*, London–Seattle.
- Maj E. (1991): *Jan Ludwik Popławski 1854–1908. Poglądy i działalność polityczna*, Lublin.

- Maj E. (1992): *Mniejszości narodowe w myśli politycznej Narodowej Demokracji: (1918–1939)*, w: *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin.
- Maj E. (2000): *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin.
- Maj E. (2006): *Alternatywna wizja zjednoczonej Europy w myśli politycznej ruchu narodowego w Polsce po 1989 roku*, w: *Mędzy otwartą a domkniętą myślą polityczną. Szkice o najnowszej refleksji politycznej*, red. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, Toruń.
- Maj E. (2006): *Wrogowie narodu i państwa polskiego w koncepcjach Ligi Polskich Rodzin*, w: *Ideologie, doktryny i ruchy narodowe. Wybrane problemy*, red. S. Stępień, Lublin.
- Maj E. (2007): *Międzynarodowe położenie Polski w koncepcjach politycznych Przymierza Ludowo-Narodowego*, w: *Niepodległość, zależność, suwerenność. Polityka zagraniczna w najnowszej polskiej myśli politycznej*, red. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin.
- Maj E. (2009): *Myśl narodowo-ludowa w Polsce po 1989 roku*, w: *Idee, państwo, ludowcy. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin profesora Jana Jachymka*, red. S. Michałowski, A. Wójcik, Lublin.
- Maj E., Maj C. (2007): *Narodowe ugrupowania polityczne w Polsce 1989–2001*, Lublin.
- Maja I. (2007): *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, Warszawa.
- Majchrowski J. (1978): *Czynniki integrujące naród w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Kraków.
- Majchrowski J. (1981): *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, *Studia Historyczne*, nr 3.
- Majchrowski J. (1985): *Silni – zwarci – gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa.
- Majchrowski J.M. (1979): *Stronnictwo Pracy. Działalność polityczna i koncepcje programowe 1937–1945*, Kraków.
- Majchrowski J.M. (1986): *Szkice z historii polskiej prawicy politycznej lat Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Malinowski H. (1963): *Uwagi o programie rolnym KPP w latach 1922–1932*, w: *Najnowsze dzieje Polski 1914–1939*, t. 6.
- Malinowski H. (1964): *Program i polityka rolna KPRP (1918–1923)*, Warszawa.
- Markowski T. (2006): *Jak wykorzystać geopolityczne położenie Polski?*, Warszawa.
- Markowski T., Stasiak A. (2007): *Rola polskiej przestrzeni w integrującej się Europie*, Warszawa.

- Marszał M. (2001): *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach ideologów Narodowej Demokracji 1926–1939*, Wrocław.
- Matyja R. (2009): *Konserwatyzm po komunizmie*, Warszawa.
- Meller A. (2011): *Ku „nowemu średniowieczu”. Myśl społeczno-polityczna Mariana Reutta w latach 30. XX wieku*, Warszawa.
- Micewski A. (1968): *W cieniu Marszałka Piłsudskiego. Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Micewski A. (1971): *Roman Dmowski*, Warszawa.
- Mich W. (1987): *Etos ziemiański w działalności Związku Ziemian w Warszawie, Dzieje Najnowsze*, nr 3.
- Mich W. (1991/1992): *Adaptacja państwa w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego, Annales UMCS*, sec. F.
- Mich W. (1992): *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)*, Lublin.
- Mich W. (1994): *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*, Lublin.
- Mich W. (1995): *Kościół i religia katolicka w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego 1918–1939*, w: *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993*, red. J. Jachymek, Lublin.
- Mich W. (1996): *Między integryzmem a liberalizmem. Polscy konserwatyści wobec kapitalizmu*, Lublin.
- Michalak H.S. (1987): *Józef Szujski 1935–1883. Światopogląd i działanie*, Łódź.
- Michalski R. (1995): *Chrześcijańska wizja odrodzenia człowieka. Katolicka nauka społeczna w Polsce przeciwko moralnym skutkom kapitalizmu i totalitaryzmu 1918–1989*, Toruń.
- Michałowski S. (1994): *Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej (1918–1939)*, Lublin.
- Mieczkowski A. (1998): *Błażej Stolarski 1880–1939. Życie, działalność, poglądy*, Lublin.
- Mieczysław Niedziałkowski o demokracji i parlamentaryzmie (1996): wstęp i oprac. M. Śliwa, Warszawa.
- Mierzwiński H. (1987): *Tomasz Nocznicki. Życie, działalność – myśl polityczna (1862–1944)*, Lublin.
- Między historią a geopolityką* (2009): red. R. Domke, Częstochowa.
- Między otwartą a domkniętą myślą polityczną. Szkice o najnowszej refleksji politycznej* (2006): red. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, Toruń.
- Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji. Rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku* (2001): red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin.

- Mikołajec J. (2016): *Odrodzenie geopolityki w Polsce*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej*, nr 1967.
- Mikulicz S. (1971): *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.
- Mirowicz R. (1988): *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa.
- Mity polityczne i stereotypy w pamięci zbiorowej społeczeństwa* (2015): red. E. Ponczek, A. Sepkowski, M. Reksć, Łódź.
- Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku* (1992): red. J. Jachymek, Lublin.
- Moczulski L. (1999): *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa.
- Moczulski L. (2003): *Europa ojczyzn 2004: geopolityka, gospodarka, cywilizacja*, Warszawa.
- Modernizacja polityczna w teorii i praktyce. Doświadczenia państw postsocjalistycznych i Trzeciego Świata* (2009[2010]): red. M. Barański, Katowice.
- Modzelewski W. (1977): *Naród i postęp. Problematyka narodowa w ideologii i myśli społecznej pozytywistów warszawskich*, Warszawa.
- Molenda J. (1965): *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim 1915–1918*, Warszawa.
- Molenda J. (1980): *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa.
- Molenda J. (1999): *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa.
- Moraczewska A. (2008): *Transformacja funkcji granic Polski*, Lublin.
- Mroczo M. (1986): *Polska myśl zachodnia 1918–1939*, Poznań.
- Mroczo M. (1994): *Ziemie dzielnicy pruskiej w koncepcjach i działalności politycznej 1864–1939*, Gdańsk.
- Mroczo M. (1999): *Stanisław Kozicki (1876–1958). Biografia polityczna*, Gdańsk.
- Musialik W. (1989): *Michał Grażyński 1890–1965 (biografia polityczna)*, Opole.
- Musielak M. (1997): *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, Poznań.
- Myśl polityczna w Polsce po 1989 roku. Wybrane nurty ideowe* (2008): red. E. Maj, A. Wójcik, Lublin.
- Nad Odrą i Bałtykiem: ludzie – realizacja do 1989* (2013): red. M. Semczyszyn, T. Sikorski, A. Wątor, Szczecin.
- Najdus W. (1973): *SDKPiL a SDPRR 1893–1907*, Wrocław.
- Najdus W. (1988): *Ignacy Daszyński 1866–1936*, Warszawa.
- Najdus W. (1992): *Zygmunt Marek – prawnik i polityk 1872–1931*, Warszawa.
- Nałęcz D., Nałęcz T. (1986): *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa.

- Nałęcz T. (1987): *Irredenta polska. Myśl powstańcza przed I wojną światową*, Warszawa.
- Nicieja S. (1979): *Julian Leszczyński-Leński*, Warszawa.
- Nicieja S. (1986): *Adam Próchnik. Historyk – polityk – publicysta*, Warszawa.
- Nieć M. (1998): *Czechosłowacja w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1948)*, w: *Doświadczenie trzech generacji Polaków, Czechów i Słowaków 1918–1998*, red. M. Pułaski, J. Valenta, Wrocław.
- Nieć M. (1998): *Niemcy w publicystyce Narodowej Demokracji w okresie międzywojennym 1918–1939. Kwestie polityki międzynarodowej*, Wrocław.
- Nitschke B. (1993): *Adam Doboszyński – publicysta i polityk*, Kraków.
- Norwid C.K. (1989): *Promethidion, Rzecz w dwóch dialogach z epilogiem*, Warszawa.
- Nowak A. (2001): *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków.
- Nowak A. (2009): *Ofiary, imperia i historycy: studium przypadków (od XVIII do XXI wieku)*, Kraków.
- Nowak-Kiełbikowa M. (1998): *Konstanty Skirmunt: polityk i dyplomata*, Warszawa.
- Nowakowski J.M. (1988): *Walery Sławek (1879–1939). Zarys biografii politycznej*, Warszawa.
- Okulewicz P. (2001): *Koncepcja „miedzymorza” w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926*, Poznań.
- Orzechowski M. (1969): *Odra – Nysa Łużycka – Bałtyk w polskiej myśli politycznej okresu II wojny światowej*, Wrocław.
- Orzechowski M. (1975): *Wojciech Korfanty. Biografia polityczna*, Wrocław.
- Orzechowski M. (1984): *Rewolucja – Socjalizm – Tradycja. Przeszłość narodowa i tradycja w myśli politycznej rewolucyjnego nurtu polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa.
- Orzechowski M. (1986): *Naród – ojczyzna – państwo w myśli politycznej Juliana Bruna-Bronowicza*, Warszawa.
- Osica J. (1982): *Politycy anachronizmu. Konserwatyści wileńskiej grupy „Słowa” 1922–1928*, Warszawa.
- Otremba T. (1997): *Wyżyna Polska. O zachowaniu całości i niepodległości Polski*, Gdańsk.
- Paczkowski A. (1991): *Stanisław Mikołajczyk czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej)*, Warszawa.
- Paruch W. (1995/1996): *Podstawowe determinanty aktywności politycznej. Rozważania nad paradygmatem ideologii piłsudczykowskiej (1926–1939)*, *Annales UMCS, sec. K, Politologia*, vol. 2/3.

- Paruch W. (1999): *Myśl polityczna – refleksje metodologiczne o pojęciu*, Annales UMCS, sec. K, Politologia, vol. 6: Państwo – ludowcy – myśl polityczna, red. Z.J. Pietraś, A. Wójcik, W. Paruch, Lublin.
- Paruch W. (2005): *Myśl polityczna obozu piłsudczyckiego 1926–1939*, Lublin.
- Paruch W. (2014): *Myśl polityczna formacji piłsudczyckiej w Polsce (1926–1939) – cechy podstawowe*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, vol. 21.
- Pasierb B. (1990): *Polska myśl polityczna okresu II wojny światowej wobec Niemiec*, Poznań.
- Pawluczuk Z. (1977): *Spółdzielczość w myśli programowej i działalności polskiego ruchu robotniczego w latach 1892–1939*, Toruń.
- Pawłowski I. (1964): *Polityka i działalność wojskowa KPP 1918–1928*, Warszawa.
- Pąciński M. (1994): *Konserwatyzm na rozdrożu. „Młodzi konserwatyści” warszawscy wobec ideowych dylematów schyłku XIX wieku*, Warszawa.
- Piątkowski W. (1956): *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa.
- Piątkowski W. (1982): *Myśl agrarystyczna Stanisława Miłkowskiego*, Warszawa.
- Piątkowski W. (1992): *Idee agrarne ugrupowań politycznych w Królestwie Polskim w latach 1892–1918*, Łódź.
- Piątkowski W. (1993): *Wokół idei agraryzmu*, Warszawa.
- Pietrzak M. (1969): *Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926*, Warszawa.
- Piłsudski i jego legenda (1988), red. A. Czubiński, Warszawa.
- Piotrkiewicz T. (1981): *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930*, Warszawa.
- Piotrowski J. (2003): *Piłsudczycy bez lidera*, Toruń.
- Piskozub A. (1992): *Elementy nauki i cywilizacji*, Gdańsk.
- Piskozub A. (1996): *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Gdańsk.
- Piskozub A. (1998): *Morze w dziejach cywilizacji*, Toruń.
- Piskozub A. (1998): *Transport w dziejach cywilizacji*, Toruń.
- Piskozub A. (2001): *Geografia poznawania Wszechocanu*, Toruń.
- Piskozub A. (2001): *Polska w cywilizacji zachodniej*, Gdańsk.
- Piskozub A. (2001): *Rzeki w dziejach cywilizacji*, Toruń.
- Piskozub A. (2003): *Czasoprzestrzeń cywilizacyjna*, Toruń.
- Piskozub A. (2004): *Polska w cywilizacji zachodniej*, Toruń.
- Piwocki K. (1965): *Historia Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie 1904–1964*, Warszawa.
- Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną* (2009): red. K. Szczerski, Warszawa.
- Polacy – Polska – Europa. Interpretacje idei politycznych* (2002): red. T. Godlewski, W. Jurkiewicz, Bydgoszcz.
- Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja* (2009): red. A. Gil, Lublin.

- Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Polski (po 1989 roku)* (2014): red. E. Cziomer, Kraków.
- Polska – Polacy – Mniejszości Narodowe* (1992): Wrocław.
- Polska lewica u progu XXI wieku* (2008): red. Ł. Tomczak, Wrocław.
- Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1989* (2005): red. J. Zając, R. Zięba, Toruń.
- Polskie zbliżenia z liberalizmem* (2006): red. T. Godlewski, D. Karnowska, Toruń.
- Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914* (1967): red. A. Wojciechowski, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Ponczek E. (1999): *Polska myśl o pokoju w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Łódź.
- Ponczek E. (1999): *Polska myśl polityczna w latach II wojny światowej wobec „porządku wersalskiego”*, *Przegląd Zachodni*, nr 3 (292).
- Ponczek E. (1999): *Polska myśl polityczna wobec pacyfizmu (1939–1945)*, *Przegląd Humanistyczny*, nr 1.
- Ponczek E. (2001): *Konteksty znaczeniowe słowa pokój w polskiej myśli politycznej (1939–1945)*, *Athenaeum*, t. 7, Toruń.
- Ponczek E. (2001): *Tradycja trzciomajowa. Legenda kościuszkowska. Symbolika 11 listopada. Z badań nad dziejami idei niepodległości Polski w latach II wojny światowej*, Toruń.
- Ponczek E. (2002): *The Polish Statehood and European Integration: Antecedents and Anticipations*, *International Studies Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, vol. 3, no. 1.
- Ponczek E. (2003): *Europa Środkowo-Wschodnia w polskiej myśli politycznej (1939–1945)*, *Przegląd Zachodni*, nr 1.
- Ponczek E. (2006): *Dyskurs o kulturze w polskiej myśli politycznej (1939–1945)*, Toruń.
- Ponczek E. (2006): *Wyjaśnianie genetyczne czy ahistoryzm w badaniach politologicznych*, w: *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, red. A.J. Chodubski, M.J. Malinowski, Gdańsk.
- Ponczek E. (2007): *Democratization Process of the Polish Republic's Political System before and after Poland's Accession to the European Union*, *International Studies Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, vol. 9, no. 1.
- Ponczek E. (2010): *Możliwości i ograniczenia refleksji o polityce historycznej w Polsce*, w: *Mity historyczno-polityczne – wyobrażenia zbiorowe – polityka historyczna. Studia i materiały*, t. 1, red. tenże, A. Sepkowski, Toruń.
- Ponczek E. (2011): *Monodyscyplinarność czy interdyscyplinarność i multidyscyplinarność nauk o polityce – możliwości i granice*, *Transformacje – Pismo Interdyscyplinarne*, nr 1–2.

- Ponczek E. (2013): *Możliwości i ograniczenia teoretycznej refleksji politycznej w sytuacji uobecniania się postpolityki i celebrytyzacji medialnej*, w: *Aspekty metodologiczne oraz teoretyczne w subdyscyplinach politologii*, red. Ł. Młynczyk, B. Nitschke, Toruń.
- Ponczek E. (2015): *Możliwości poznawcze myśli politycznej i ruchów politycznych – odmienności i podobieństwa przedmiotu badań*, w: *Ideologie, doktryny, ruchy polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara Lublin.
- Ponczek E. (2015): *Style i wzorce badań myśli politycznej: od powierzchownej prezentacji do dogłębności oglądu nomologiczno-eksplanacyjnego*, *Humanities And Social Sciences*, vol. 20, no. 3.
- Ponczek E. (2016): *Możliwości i ograniczenia podejścia interdyscyplinarnego w politologicznych badaniach myśli politycznej i refleksji teoretyczno-politycznej*, w: *Międzynarodowe studia polityczne i kulturowe wobec wyzwań współczesności*, red. T. Domański, Łódź.
- Problematyka geopolityczna ziem polskich* (2008): red. P. Eberhardt, Kraków.
- Przewodnik po Wystawie* (1929): Poznań.
- Przybylski H. (1980): *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937*, Warszawa.
- Przybysz K. (2000): *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki*, Warszawa.
- Radlak B. (1962): *Polski Związek Ludowy w rewolucji 1905–1907*, Warszawa.
- Radlak B. (1979): *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy w latach 1893–1904*, Warszawa.
- Radomski G. (1997): *Wpływ wychowania na postawy polityczne Żydów w opinii Związku Ludowo-Narodowego (1919–1928)*, w: *Wychowanie a polityka. Tradycje i współczesność*, red. W. Wojdyło, M. Strzelecki, Toruń.
- Radomski G. (2000): *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*, Toruń.
- Rogaczewska K. (2011): *Ekonomiczny wymiar polskiego liberalizmu*, Wrocław.
- Roman Rybarski o narodzie, ustroju i gospodarce (1997): wstęp i oprac. S. Rudnicki, Warszawa.
- Rościszewski M., Siemek Z. (1997): *Polska granica wschodnia, Geopolitical Studies*, vol. 1.
- Rozwój polskiej myśli ekonomicznej na przestrzeni wieków* (2004): red. S. Czaja, Wrocław.
- Różewicz K. (1977): *O myśli politycznej metodologicznie*, *Studia Metodologiczne*, t. 15.
- Różne oblicza nacjonalizmów. Polityka – religia – etos* (2010): red. B. Grott, Kraków.

- Rudnicki S. (1967): *Narodowa Demokracja po przewrocie majowym – zmiany organizacyjne i ideologiczne (1926–1930)*, *Najnowsze Dzieje Polski 1914–1939*, t. 11.
- Rudnicki S. (1981): *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926*, Wrocław.
- Rudnicki S. (1985): *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa.
- Ryba M. (1990): *Naród a państwo. Myśl społeczno-polityczna twórców ruchu narodowego w okresie międzywojennym*, Lublin 1990.
- Samuś P. (1983): *Edward Próchniak*, Warszawa.
- Samuś P. (2002): *Walery Sławek: droga do niepodległej Polski*, Płock.
- Schrade U. (2004): *Międzywojenna polska myśl narodowa*, Kraków.
- Sieradzka A. (1996): *Stanisław Wyspiański jako prekursor stylu Art Dèco w polskim przemyśle artystycznym*, w: *Rzemiosło artystyczne*, red. R. Bobrow, Warszawa.
- Sikorski T. (2012): *Rzeczywistość i eksperyment: Oblicze ideowo-polityczne piłsudczykowskiej grupy „Zaczyn” (1936–1939)*, *Niepodległość*, t. 41.
- Siwik A. (1998): *Polska Partia Socjalistyczna na emigracji w latach 1945–1956*, Kraków.
- Skarga B. (1964): *Narodziny pozytywizmu polskiego (1831–1864)*, Warszawa.
- Skarzyński R. (1992): *Wróg i sojusznik: studium struktury myśli politycznej w ujęciu politologicznym: zarys koncepcji*, *Studia Polityczne*, nr 1.
- Skoczynski J. (1994): *Wartość pesymizmu. Studia i szkice o Marianie Zdziechowskim*, Kraków.
- Skrzyp J. (1998): *Geostrategiczne położenie Polski*, Warszawa.
- Skrzyp J. (2001): *Środkowoeuropejski region strategiczny jako element przestrzeni euroatlantyckiej*, Warszawa.
- Skrzyp J., Lach Z., Łaszczuk A. (2000): *Geografia wojenna RP i krajów ościennych – synteza wyników badań*, Warszawa.
- Skrzypek A. (1975): *Związek Bałtycki, Litwa, Łotwa, Finlandia i Estonia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919–1925*, Warszawa.
- Smolik B. (2009): *Suwerenność w myśli politycznej środowiska Ligi Polskich Rodzin w okresie debaty nad członkostwem Polski w Unii Europejskiej i Traktatem Konstytucyjnym*, *Wrocławskie Studia Politologiczne*, nr 10.
- Smoliński T. (1985): *Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926–1935. Studium prawne*, Poznań.
- Sobczak M. (1998): *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław.
- Sobolewscy B. i M. (1987): *Myśl polityczna XIX i XX wieku. Liberalizm*, Warszawa.

- Sobolewska B. (1961): *Chrześcijańsko-demokratyczna koncepcja państwa polskiego w okresie budowy fundamentów Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1921)*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, nr 44.
- Sordyl G. (1999): *Spadkobiercy stańczyków. Doktryna polskiego konserwatyzmu w latach 1979–1989*, Kraków.
- Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów* (1965): oprac. S. Stanisławska, Warszawa.
- Stanisław Car – polska koncepcja autorytaryzmu* (1996): wstęp i oprac. J. Majchrowski, Warszawa.
- Stanisław Głabiński o ustroju państwa polskiego i parlamentarystyce* (1999): oprac. J. Kornaś, Warszawa.
- Stanisław Thugutt o demokracji i ustroju Polski* (1998): wstęp i oprac. W. Wic, Warszawa.
- Stanisławska S. (1963): *Korespondencja w sprawie konfederacji polsko-czechosłowackiej w latach 1940–1943*, *Studia z Najnowszych Dziejów Powszechnych*, t. 4.
- Studia nad współczesną polską myślą polityczną* (1994): red. C. Lewandowski, M.S. Wolański, Wrocław.
- Studia z teorii polityki, kultury politycznej i myśli politycznej* (1996): red. W. Bokajło, Wrocław.
- Suleja W. (1988): *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948. Zarys dziejów*, Warszawa.
- Suleja W. (1992): *Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916 roku)*, Wrocław.
- Surowiec J. (1982): *Spór o koncepcję ustroju państwowego Polski w okresie Krajowej Rady Narodowej (1944–1946)*, Wrocław.
- Sykulski L. (2014): *Bibliografia geopolityki współczesnej (1989–2009)*. Wybór, Częstochowa.
- Sykulski L. (2015): *Polska myśl geopolityczna w latach 1989–2009*, Chorzów.
- Szacki J. (1994): *Liberalizm po komunizmie*, Kraków.
- Szaflik J.R. (1970): *Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast” 1926–1931*, Warszawa.
- Szaflik J.R. (1976): *O rząd chłopskich dusz*, Warszawa.
- Szaniawski J. (2002): *Reduta: Polska między historią a geopolityką*, Warszawa.
- Szczepański T. (1993): *Międzymorze. Polityka środkowoeuropejska KPN*, Warszawa.
- Szczerski K. (2009): *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną*, Warszawa.
- Szenic S. (1955): *Najstarszy szlak Warszawy*, Warszawa.
- Szkurlat A. (2012): *Secesja. Przewodnik dla kolekcjonerów*, Warszawa.
- Szlachta B. (2000): *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*, Kraków.
- Szlachta B. (2000): *Polscy konserwatyści wobec ustroju politycznego do 1939 roku*, Kraków.
- Szlachta B. (2000): *Z dziejów polskiego konserwatyzmu*, Kraków.

- Szpoper D. (1998): *Konserwatyści wileńscy II Rzeczypospolitej wobec nacjonalizmu i Narodowej Demokracji*, *Myśl Konserwatywna*, nr 2/3.
- Szpoper D. (1999): *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa: Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk.
- Szpoper D. (2000): „*Koncepcja Krajowa*” w myśli politycznej konserwatystów polskich byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1914 r., *Sprawy Polityczne*, nr 4(6).
- Szpoper D. (2001): *Nieznany projekt konstytucji Stanisława Cata-Mackiewicza*, *Sprawy Polityczne*, nr 4(10).
- Szpoper D., Bielecki A. (2001): *Aleksander Meysztowicz. Portret polityka konserwatywnego*, Gdańsk.
- Szwarc A. (1996): *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej 1864–1905*, Warszawa.
- Śliwa M. (1980): *Myśl państwowa socjalistów polskich 1918–1921*, Kraków.
- Śliwa M. (1980): *Myśl polityczna Mieczysława Niedziałkowskiego (1893–1940)*, Warszawa.
- Śliwa M. (1981): *Koncepcje drogi do socjalizmu Adama Próchnika*, *Studia Nauk Politycznych*, nr 2.
- Śliwa M. (1983): *Kwestia narodowościowa w publicystyce i programach socjalistów polskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, *Dzieje Najnowsze*, nr 1–2.
- Śliwa M. (1983): *Uwagi o recepcji austromarksizmu w polskiej myśli socjalistycznej*, *Z Pola Walki*, nr 3–4.
- Śliwa M. (1984): *Recepcja „planu pracy” Hendrika de Mana w ruchu robotniczym w Polsce w latach 1930-tych*, *Ekonomista*, nr 3.
- Śliwa M. (1985): *Koncepcje rozwiązania kwestii chłopskiej i rolnej w polskiej myśli socjalistycznej w okresie II Rzeczypospolitej*, *Studia Historyczne*, nr 3.
- Śliwa M. (1988): *Feliks Perl*, Warszawa.
- Śliwa M. (1988): *Polska myśl socjalistyczna (1918–1948)*, Wrocław.
- Śliwa M. (1993): *Myśl agrarna socjalistów polskich w XIX i XX wieku*, Kraków.
- Śliwa M. (1993): *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Wrocław.
- Śliwa M. (1993): *Zygmunt Żuławski. Zarys biografii*, Kraków.
- Śliwa M. (1997): *Obcy czy swoi. Z dziejów poglądów na kwestię żydowską w Polsce w XIX i XX wieku*, Kraków.
- Śliwa M. (2000): *Sylwetki polskich socjalistów. Studia i szkice*, Kraków.
- Śliwa M. (2002): *Polscy socjaliści wobec procesu modernizacji społeczeństwa*, w: *Społeczeństwo – państwo – modernizacja. Studia ofiarowane Januszowi Żarnowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Mędrzecki, Warszawa.

- Tarka K. (2003): *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa.
- Terej J.J. (1971): *Idee, mity, realia. Szkice z dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa.
- Tokarz G. (2002): *Ruch narodowy w Polsce w latach 1989–1997*, Wrocław.
- Tomasiewicz J. (2003): *Ugrupowania neoendeckie w III Rzeczypospolitej*, Toruń.
- Tomicki J. (1968): *Norbert Barlicki 1880–1941. Działalność polityczna*, Warszawa.
- Tomicki J. (1982): *Lewica socjalistyczna w Polsce 1918–1939*, Warszawa.
- Tomicki J. (1983): *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa.
- Tomicki J. (1987): *Wyobrażenia o socjalizmie w polskim ruchu robotniczym w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Wizja socjalizmu w Polsce do roku 1948*, red. tenże, Warszawa.
- Tradycje liberalne w Polsce* (1993): red. R. Benedykciuk, R. Kołodziejczyk, Warszawa.
- Transformacja systemowa w krajach Europy Środkowej i Wschodniej 1989–2002* (2003): red. T. Godlewski, A. Koseski, K.A. Wojtaszczyk, Bydgoszcz.
- Trembicka K. (1995): *Między apologią a negacją. Studium myśli politycznej Komunistycznej Partii Polski w latach 1918–1932*, Lublin.
- Trembicka K. (2007): *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*, Lublin.
- Trocka H. (1969): *Spółdzielczość w programach i polityce stronnictw ludowych do 1939*, Warszawa.
- Turleja S. (1978): *Koncepcje ustrojowe obozu londyńskiego*, Warszawa.
- Turowski K. (1989): *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*, Warszawa.
- Twórcy polskiej myśli politycznej. Zbiór studiów* (1978): red. J. Miś, Wrocław 1978.
- Tych F. (1974): *Związek Robotników Polskich 1889–1892. Anatomia wczesnej organizacji robotniczej*, Warszawa.
- Tych F. (1982): *Socjalistyczna irredenta. Szkice z dziejów polskiego ruchu robotniczego pod zaborami*, Kraków.
- Tymieniecka A. (1968): *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1924–1928*, Warszawa.
- Ujazdowski K.M. (2005): *Żywotność konserwatyzmu. Idee polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Warszawa.
- Unia Europejska a społeczeństwo obywatelskie* (2005): red. R. Paradowski, Poznań.
- Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy* (2002): red. B. Fijałkowska, A. Żukowski, Warszawa.
- Urbankowski B. (1988): *Filozofia czynu. Światopogląd Józefa Piłsudskiego*, Warszawa.
- Urbankowski B. (1997): *Józef Piłsudski marzyciel i strateg*, t. 1–2, Warszawa.

- Urbanowicz A.A. (2013): *Uspołecznienie własności i wizja nowego ładu gospodarczego w polskiej myśli socjalistycznej (1918–1939)*, Gorzów Wielkopolski.
- W kregu polityki, dyplomacji i historii XX wieku. Księga Jubileuszowa Profesora Waldemara Michowicza (2000): red. B. Rakowski, A. Skrzypek, Łódź.
- Wacław Komarnicki o ustroju państwa i konstytucji (2000): wstęp i opracowanie S. Kilian, Warszawa.
- Wacław Makowski o państwie społecznym (1998): wstęp i oprac. W.T. Kulesza, Warszawa.
- Waingertner P. (2015): *Jerzego Giedroycia idea ULB – geneza, założenia, próby realizacji. Zarys problematyki*, *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej*, t. 15.
- Wandowicz K. (2000): *Współczesny konserwatyizm polityczny w Polsce 1989–1998*, Wrocław.
- Wandowicz K. (2009): *Tradycja a odrodzony polski konserwatyizm polityczny po 1989 r.*, w: *Marzyciele i realiści: o roli tradycji w polskiej myśli politycznej po upadku powstania styczniowego do XXI wieku*, red. T. Sikorski i A. Wątor, Szczecin.
- Wandowicz K. (2011): *Polskie Stronnictwo Ludowe – nieudana próba kontynuacji*, w: *Epigoństwo czy twórcza ciągłość?: ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej*, red. E. Krasucki T. Sikorski, A. Wątor, Toruń.
- Wandycz P. (1989): *Narodowa Demokracja a polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, *Więź*, nr 8–9.
- Wandycz P.S. (1986): *Polska a Zagranica, dwie próby stworzenia związków regionalnych w Europie Wschodniej*, Paryż.
- Wapiński R. (1966): *Endecja wobec problemów polskich ziem zachodnich w latach 1919–1939*, *Zapiski Historyczne*, z. 4.
- Wapiński R. (1966): *Niektóre problemy ewolucji ideowo-politycznej endecji w latach 1919–1939*, *Kwartalnik Historyczny*, nr 4.
- Wapiński R. (1968): *Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach II Rzeczypospolitej*, w: *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, t. 5, Wrocław.
- Wapiński R. (1969): *Endecka koncepcja granic Polski 1918–1921*, *Zapiski Historyczne*, z. 3.
- Wapiński R. (1973): *Z dziejów tendencji nacjonalistycznych. O stanowisku Narodowej Demokracji wobec kwestii narodowej w latach 1933–1939*, *Kwartalnik Historyczny*, z. 1.
- Wapiński R. (1977): *Endecja wobec hitleryzmu i III Rzeszy*, w: *Polska, Niemcy, Europa*, Poznań.
- Wapiński R. (1980): *Narodowa Demokracja 1893–1939*, Wrocław.
- Wapiński R. (1985): *Obóz narodowy*, w: *Życie polityczne w Polsce 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław.

- Wapiński R. (1988): *Problem państwa w koncepcjach politycznych obozu narodowego*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. VII: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.
- Wapiński R. (1989): *Roman Dmowski*, Lublin.
- Wapiński R. (1990): *Badania nad dziejami polskiej myśli politycznej u schyłku XIX i XX w.*, w: *Historia najnowsza jako przedmiot badań i nauczania*, red. J. Maternicki, Warszawa.
- Wapiński R. (1991): *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław.
- Wapiński R. (1991): *Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 1989.
- Wapiński R. (1997): *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Gdańsk.
- Wapiński R. (2002): *Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w XIX i XX wieku*, Gdańsk.
- Waskan J. (1993): *Koncepcje społeczno-polityczne Romana Rybarskiego*, Toruń.
- Wątor A. (1992): *Działalność Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1922*, Szczecin.
- Wątor A. (1993): *Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914*, Szczecin.
- Wątor A. (1999): *Chrześcijańsko-narodowi. Z dziejów nurtu politycznego do 1928 roku*, Szczecin.
- Wendt J. (1999): *Geopolityczne aspekty transportu w Europie Środkowej*, Warszawa.
- Werblan A. (1988): *Władysław Gomułka. Sekretarz generalny PPR*, Warszawa.
- Werschler I. (1984): *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko – życie i działalność*, Warszawa.
- Wierzbicki A. (1978): *Naród – państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego*, Warszawa.
- Więcej niż niepodległość. *Polska myśl polityczna 1918–1939* (2005): red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin.
- Więch K. (1978): *Polska Partia Socjalistyczna 1918–1921*, Warszawa.
- Więch K. (1987): *PPS w pierwszych latach parlamentaryzmu 1921–1923*, Warszawa.
- Więzikowa A. (1962): *Stronnictwo Chłopskie 1926–1931*, Warszawa.
- Winnicka H. (1980): *Tradycja a wizja Polski w publicystyce konspiracyjnej*, Warszawa.
- Witkiewicz S. (1904/1911): *Styl zakopiański*, z. 1: *Pokój Jadalny*, Lwów 1904; z. 2: *Ciesielstwo*, Lwów 1911.
- Wizje Polski. *Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939–1944* (1992): wstęp, wybór i oprac. K. Przybysz, Warszawa.
- Władyka W. (1977): *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław.
- Władyka W. (1994): *„Trzecia droga” w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej. Koncepcje Adama Doboszyńskiego a program obozu narodowego*, Kraków.

- Wojciechowski A. (1955): *O sztuce użytkowej i użytecznej*, Warszawa.
- Wojdyło W. (1993): *Koncepcje społeczno-polityczne Stanisława Grabskiego*, Toruń.
- Wojdyło W. (1997): *Kwestia ukraińska w myśli społeczno-politycznej obozu narodowo-demokratycznego w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń.
- Wojdyło W. (1998): *Stanowisko obozu narodowo-demokratycznego wobec idei pluralizmu kulturalnego w stosunku do mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, red. A. Bilewicz, S. Walasek, Wrocław.
- Wojdyło W. (1999): *Wychowanie jako forma działania politycznego w myśli społeczno-politycznej obozu narodowego w latach 1926–1939*, w: *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym*, red. tenże, Toruń.
- Wojdyło W. (2000): *Stereotyp Żyda w publicystyce społeczno-politycznej obozu narodowego w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Wychowanie a polityka. Mity i stereotypy w polskiej myśli społecznej XX wieku*, red. tenże, Toruń.
- Wojdyło W., Radomski G. (2006): *W obronie niezależności narodu. Ruch narodowy w Polsce wobec wspólnot wyższego rzędu oraz idei integracji w Europie w XX w.*, *Przegląd Humanistyczny*, nr 3.
- Wojtas A. (1983): *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948*, Warszawa.
- Wojtasik J. (1987): *Idea walki zbrojnej o niepodległość Polski 1864–1907*, Warszawa.
- Wolański M.S. (1978): *Miejsce Polski w Europie w polskiej myśli politycznej lat 1944–1948*, Wrocław.
- Wolański M.S. (1996): *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975*, Wrocław.
- Wolsza T. (1992): *Narodowa Demokracja wobec chłopów 1887–1914. Program, polityka, działalność*, Warszawa.
- Wolsza T. (2005): *Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945–1953*, Warszawa.
- Wójcik A. (1992): *Myśl polityczna Stanisława Augusta Thugutta 1873–1941*, Lublin.
- Wójcik A. (2004): *Stan badań nad polską myślą polityczną w okresie 1864–1939*, *Polityka i Społeczeństwo*, nr 1.
- Wójcik S. (1995): *Ekonomia społeczna – według koncepcji Stanisława Grabskiego*, Lublin.

- Wroniak Z. (1963): *Sprawa polskiej granicy zachodniej w latach 1918–1939*, Poznań.
- Wrzesiński W. (1984): *Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej 1864–1945*, Warszawa.
- Wrzesiński W. (1994): *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej 1864–1945*, Olsztyn.
- Współczesna polska myśl polityczna (1996): red. B. Pasierb, K.A. Paszkiewicz, Wrocław.
- Wynot E.D. (1974): *Polish Politics in Transition: Camp of National Unity and Struggle for Power 1935–1939*, Athens.
- Zagóra-Jonszta U. (1991): *Spory o model gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej (Problem etatyzmu, planowania i kartelizacji)*, Katowice.
- Zakrzewski A. (1977): *Wincenty Witos, chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa.
- Zapart R. (2012): *Polska w środkowoeuropejskich koncepcjach Zygmunta Czarneckiego. Emigracyjna myśl polityczna okresu „zimnej wojny”*, *Studia Polonijne*, t. 33.
- Zarycki T. (2014): *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe*, London.
- Ziaja L. (1974): *PPS a polska polityka zagraniczna 1926–1939*, Warszawa.
- Zieliński J. (ps. M. Kułakowski) (1988): *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, t. 1–2, Londyn.
- Zieliński W. (1986): *Michał Grażyński 1890–1965. Wojewoda śląski*, Katowice.
- Zybertowicz A. (1990): *Kategorie do badania polskiej myśli politycznej (rozważania wstępne)*, w: *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, t. 2: *Polska myśl polityczna w dzielnicy pruskiej w XIX w.*, red. S. Kalembka, Toruń.
- Żarnowska A. (1965): *Geneza Rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904–1906*, Warszawa.
- Żarnowski J. (1965): *Polska Partia Socjalistyczna 1935–1939*, Warszawa.
- Żaryn J. (1994): *Stronnictwo Narodowe na emigracji*, w: *Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej*, red. A. Friszke, Warszawa.
- Żmichrowska M.J. (1996): *Jan Kordecki (1884–1967). Działalność oświatowa, społeczna, polityczna*, Warszawa.
- Żurawicki S. (1970): *Myśl ekonomiczno-polityczna w Polsce okresu międzywojennego*, Warszawa.
- Żurawicki S., Guzicki L. (1974): *Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej 1914–1945*, Warszawa.
- Żychowski M. (1971): *Bolesław Limanowski 1835–1935*, Warszawa.
- Żychowski M. (1976): *Polska myśl socjalistyczna XIX i XX w. (do 1918)*, Warszawa.

NOTY O AUTORACH

dr Michał Andrzejczak – historyk, doktor nauk humanistycznych, filozof, ekspert Centrum Europejskiego Natolin. W zakresie jego zainteresowań badawczych znajdują się m.in. historia polskiej myśli politycznej XIX i pierwszej połowy XX w., w tym myśl polityczna ugrupowań II Rzeczypospolitej, szeroko rozumianego obozu narodowego i jego koncepcji realizacji polityki zagranicznej oraz zagadnienia dotyczące polityki wschodniej i południowowschodniej Polski. Dr Andrzejczak jest laureatem 9. edycji konkursu „Książka Historyczna Roku” o Nagrodę im. Oskara Haleckiego za monografię *Rosja w myśli politycznej Narodowej Demokracji w latach 1917–1939*. Jest ponadto autorem licznych publikacji i wydawnictw źródłowych, artykułów, recenzji oraz przedmów do książek, m.in.: *Czerwoni carowie Rosji na salonach dyplomatycznych. Miejsce Rosji porewolucyjnej w systemie bezpieczeństwa międzywojnia na łamach prasy narodowo-demokratycznej w latach 1922–1939*; *O Romanie Dmowskim. Wybrane wspomnienia z prasy obozu narodowego z 1939 roku*; *Curriculum Vitae Jędrzeja Giertycha*; *Peowiacy. Wspomnienia o ludziach z okresu walk o niepodległość 1918–1921*. Jest również inicjatorem oraz realizatorem licznych projektów edukacji historycznej w kraju i w regionie łódzkim.

dr Karol Dziuda – historyk, historyk filozofii, doktor nauk humanistycznych, ekspert Centrum Europejskiego Natolin, członek Polskiego Towarzystwa Historycznego. W kręgu jego zainteresowań badawczych znajduje się historia Polski XIX i XX w. (zwłaszcza historia polityczna II Rzeczypospolitej), historia regionalna (ze szczególnym uwzględnieniem ziemi łódzkiej), historiozofia, jak również zagadnienia z zakresu obronności państwa. Autor licznych publikacji i artykułów, w tym monografii: *Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem w Łodzi w latach 1930–1935* oraz *Filozofia dziejów Immanuela Kanta*; wydawnictw źródłowych (m.in. *O Romanie Dmowskim. Wybrane wspomnienia z prasy obozu narodowego z 1939 roku*); jeden z redaktorów wydawnictwa *Leksykon piłsudczykowski*. Inicjator i realizator projektów edukacji historycznej o zasięgu regionalnym i ogólnokrajowym.

prof. Przemysław Waingertner – historyk, publicysta, profesor zwyczajny, doktor habilitowany nauk humanistycznych, kierownik Katedry Historii Polski Najnowszej Uniwersytetu Łódzkiego, wiceprezes Łódzkiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego i przewodniczący Komitetu Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Łodzi. Autor oraz współautor kilkunastu monografii (m.in. *Konspiracja trzech pokoleń*, *Ruch zetowy w Drugiej Rzeczypospolitej*, *Naprawa 1926–1939*, *Żelazna Karpacka*, *Ostatni łodzermensch*, *Majdan. Drugie narodziny narodu*) i ponad stu artykułów naukowych (m.in. w emigracyjnych *Zeszytach Historycznych* i *Niepodległości*, krajowych *Dziejach Najnowszych*, w *Przeglądzie Nauk Historycznych*; *Roczniku Łódzkim* i *Studiach z Dziejów Społeczno-Gospodarczych XIX i XX wieku*) z zakresu historii polskiej myśli politycznej i polskiego oręża w XX w., dziejów Drugiej Rzeczypospolitej oraz Łodzi i regionu. Ekspert licznych projektów naukowo-badawczych, edukacyjnych, popularyzator tematyki historycznej na łamach prasy (*W Sieci Historii*, *Historia do Rzeczy*, *Gazeta Polska*, *Tygodnik Solidarność*, *Wprost*), w TVP, TVP Historia i Polskim Radio. Autor vlogów i bloga historycznego. Współpracownik Instytutu Pamięci Narodowej. Laureat Nagrody Honorowej Świądek Historii.

dr Karolina Wolska-Pabian – doktor nauk humanistycznych, członek warszawskiego oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki oraz Stowarzyszenia Historyków Rzemiosła Artystycznego „Artificium”, pracownik Muzeum Powstania Warszawskiego. Naukowo zajmuje się historią kultury i sztuki, muzealnictwem, ze szczególnym uwzględnieniem okresu dwudziestolecia międzywojennego. Autorka, współautorka i redaktorka kilkunastu publikacji, m.in. *Muzeologia*, t. 16: *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych; Sławni na niepołomickiej nekropolii. Karol Tichy; Naliboki i Urzecze, czyli słów kilka o hutach Radziwiłłowskich*.

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Centrum Europejskie Natolin
02-797 Warszawa, ul. Nowoursynowska 84
tel. (22) 545 98 00, e-mail: fundacja@natolin.edu.pl
www.natolin.edu.pl

